

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1960- թ թ

ՌՆԺԹ
ԻԶ ՏԱՌԻ

Դեկտեմբեր

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՀՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԺԲ

1969

HA-12.147

	Էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Ա. Էջմիածնի և հայ ժողովրդի զավակը	3
Կոմիտաս վարդապետի ինքնակենսագրությունը	6
Կոմիտասյան քնար	9
ԿՈՄԻՏԱՍԱԿԱՆ	
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ—Կոմիտասին	10
ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑ—Կոմիտասի հիշատակին	11
Էպիտաֆիա	12
ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ—Հատված՝ «Անյուղի զուգակատու» պոեմից	12
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐԻ—Կոմիտաս	13
Երգ Կոմիտասին	13
ԳԵՂԱՄ ՍԱՐՅԱՆ—Դեպի կառավարան	13
ՀԱՄՐ ՍԱՀՅԱՆ—Կոմիտասին	14
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾԻՐԱԶ—Բեյթ՝ Կոմիտասին	15
Թե չծնվեր մեծ Կոմիտասն իմաստուն	15
ԵՐՎԱՆԴ ԴԱՐՍՈՒՄՅԱՆ—Զայնի հնձվոր, Կոմիտաս...	15
ՎԱՀՐԱՄ ՍՈՖՅԱՆ—Նախանյալ հաղկական	16
ԱՍՔԱՆԱԶ ԱԺԵՄՅԱՆ—Կոմիտասի պատկերի մոտ	16
Խոհեր Կոմիտաս վարդապետից	17
Կոմիտաս վարդապետը համաշխարհային մեծ երաժշտագետների գնահատմամբ	20
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ—Հուշեր Կոմիտասի մասին	23
Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ—Կոմիտասի անմահ հիշատակին	27
Ա. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ—Հուշեր	28
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՆՁԻ ԵՎ ԳՈՐԾԻ ՄԱՍԻՆ	
ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ	30
Ա. ԶՈՊԱՆՅԱՆ	31
Գ. ԼԵՎՈՆՅԱՆ	31
Դ. ԴԵՄԻՐՇՅԱՆ	32
ՍՊԻՐԻԴՈՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ	32
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ	32
ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ	33
ԵՌԱՔԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ—Մեծ Կոմիտասը	34
ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՒԼՅԱՆ—Սողոմոնից Կոմիտաս	40
ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՆՅԱՆ—Խոհեր Կոմիտաս վարդապետի մասին	43
ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱԺԱՆ—Կոմիտաս վարդապետի հավիտենական կերպարը	49
ԵՂՎԱՐԴ ԳՈՒԼԱՆՇՅԱՆ—Մեծ սգավոր երգիչին Կոմիտաս վարդապետին	51
Ռ. ԱԹԱՅԱՆ—Կոմիտասի երկերի հրատարակությունը	53
Ն. ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ—Նշխարներ հայոց հոգևոր եղանակների Կոմիտասյան գրադարաններից	56
«Արարատ»-ն ու Կոմիտաս վարդապետը	60
Հոբելյանական հանդիսություններ՝ նվիրված Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան	70
100-ամյակին	70
Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի հանդիսությունը հոգևոր ճեմարանում	75
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ	77
Հանգիստ արժ. տ. Վահան ալյագ քահանա Գրիգորյանի	78
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1969 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	79

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱՄԻՆ

«ԷՋՄԻԱՄԻՆ» ԱՄՄԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Հանձնված է արտադրության 24/XI 1969 թ.: Ստորագրված է տպագրության 16/I 1970 թ.:
Տպագրական 5,12 մամուլ, թուղթ 60×84¹/₈, պատկեր 823

Մալր Աթոռ ու Էջմիածնի տպարան, 1969 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

33
33
33
33

ԱՋԶԷԼ ԾԱՌԱՅ ՅԻ ՔԻ ՌՈՐՐՄՈՒԹԵԱՄԷԼ ԱՅ ԵՒ ԿԱՄՕՔԼ ԱՋԶԻԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԴԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵԼԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՀԱՄԱՋԻԿԱԼ ՆԱԽԱԵԾՈՒ ՄԵՐՈՐՈՑ ԱՅՐԱՄՏԵԼ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱԼ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԷԼՄԻԱԾՆԻ

ՍԵՐՄԷ.
ՍԵՐՄԷ.
ԱՅ
ՄՇԱԿ,
ՄԻՆԸ
ՀԱՋԱՐ
ՏՈՒՐ,
ԱՍՏՈՒ
ԱԾ:

ԼՈՒՍ
ՆԱԿՆ
ԱՆՈՅՇ,
ՀՈՎՆ
ԱՆՈՅՇ,

ՔՐԻՍՏՈՍԱՆԱԿՆԻ ՍԻՐՈՑ ՈՂՋՈՐՑՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵ-
ԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ Տ. Տ. ԽՈՐԵՆԱՅ ԱՌԱՋՆՈՑ, ՊԱՏՐԻԱՐԷԻՆ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՑ ԵՐՈՒՍԱ-
ՂԵՄԻ Տ. ԵՂԻՇԷԻ ԱՐԷԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԷԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍՈՑ Տ.
ՇՆՈՐՀՔԱՅ ԱՐԷԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՀԱՄՕՐԷՆ ԱՐԷԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ, ՎԱՐԴԱ-
ՊԵՏԱՑ, ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ, ԵՒ ՍԱՐԿԱՆԱԳԱՑ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ, ԹԵՄԱ-
ԿԱՆ ԵՒ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ԵՒ ՊԱՇՏՈՆԷԻՑ ԵՒ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՌԱՏԱՅՆԱԼ
ԺՈՂՈՎՐԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄԵՆԱՅ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ, ՄՈՑ ԽՆԸ ՏԱՆՆԵԱԿ ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՌԱՋ, 1881 ԹՈՒՆ, ԿԸ ՍԵՐ ԵՐԿՉՈՑ
ԱՅԼ ՔԱՂՋՐ ՁԱՅՆԸ ՓՈՔՐԻԿՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻՆ, ՈՐ ԿՈՒ ԳԱՐ ՀԵՐԱՌՈՐ ԿՈՒՏՆԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱՅՆԷՆ.
ՈՒՍԱՆԵԼՈՒ ԳԵՐՈՐԵԱՍ ԾԵՄԱՐԱՆ, Ի ՍՈՒՐ ԷԼՄԻԱՇԻՆ:
ՄԱՅՐ ԱՓՈՐՈՑ ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑԸ, ՈՒՍՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ, ԼՈՑԱ ԵՒ ՁԵԻ ՏՈՒՄ ԱՆՈՐ
ՄՏՔԻՆ, ՀՈԳԻՆ ԵՒ ԱՇԵՑՈՒՑ ԱՆՈՐ ՇՆՈՐՀՆԵՐԸ, ՓՐԿՅԻ ԻՋՄԱՆ ՍԵՂԱՆԻ ԱՇԵՂ ՁՕՐՈՒԹԵԱՄԸ-
ԱՅՍԴԷՍ ՇՆՈՐԻՆ ԱՌԱՅ ԵՒ ՇՈՂԱ ՄԱՍԱՒ ՀԱՆԾԱՐԸ ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻՆ:
ՍՈՂՈՄՈՆ, ՆԱԽԱՆԱՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԾԱՆ ԵՂԱՌ ՍՈՒՐ ԷԼՄԻԱՇԻՆԻ՝ ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏ ՍՈՒՐ
ԷԼՄԻԱՇԻՆ ԸՆԾԱՆ ՀԱՆԴԻՍԱՑԱՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԵԱՆԻՆ:
ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԻՆ Է ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՏԱԿԱՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԵԱԿԱՆ ԵՐԱԾԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԳԻՏԵԱՐԱՐԸ, ՈՐՈՒՆ ԳՈՐԾԸ ԿԱՐԵԼ Է ԱՐԺԵՐՈՐԸՆ ԵՒՄԱՅՆ ՄԵՐՈՐՈՑԵԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՈՎ: ՀԱՋԱՐ ՀԻՄԳ
ՀԱՐԻՈՐ ՏԱՐԻՆԵՐ ՑԵՏՈՑ, ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏ ԵՒՄԱՅ ԾԱՐՈՒՆԱԵԼՈՒ ՕՇԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻՆ
ԳՈՐԾԸ, ԵՐԳԻ ԱՆԿԱՍԱՆԱԿԻ, ՄԵՋ ՎԱՄՆ ՋԻ ԵՐԳԸ ԽՕՍՔԻ ԾԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Է ԵՒ ՊԱՇՏԱՄԱԿԵՐ
ՊՈՒՄԸ ԱՆՈՐ:

ԱՐԿԱՐԵԻ, ԽՉՊԷՍ ՍՈՒՐ ԵՄԵՐՈՐ ՔԱՌՄԷՆ ԴՈՒՍ ԲԵՐԱՒ ԵՒ ԲԻՐԵԼԵՑ ՁԱՅՆԵՐԸ ՀԱՅ ԲԱՐԲԱ-
ՌԱՆ, ԵՒ ԻՐ ԱՋԳԻՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՐԳԵԻՑԻՑ ԿՈՒՐՈՎ ՀԱՅԵՐԸ ԼԵՃՈՒՆ, ԱՅՆՊԷՍ ԱԼ ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐ-
ԿԱՊԵՏ ԴԵՂԵՑ, ՄԱՔՐԵՑ ԵՒ ԼՈՑԱ ԱՇԽԱՐՀ ԲԵՐԱՒ ԿՈՑԱ ԱՂԵՐԻՐԸ ՀԱՅ ԵՐԳԻ: ԵՒ ԲԱՋՈՒՄ ՏԱՐԻՆԵՐ
ԱՆԿՈՒՆ, ԱՆՑՈԳՆԱԲԵՆ, ՄԻՇՏ ՆՈՐ ԱՌԻՆՈՎ ՈՒ ԱՇԵՂՄԱՐ ԾԵՆԴՈՎ, ԱՋԻ ԱՂԵՐԻՐԸ ՀԱՅ ԵՐԳԻ
ԼՈՑԱՐ ԲԱՇԽԵՑ ԻՐ ԺՈՂՈՎՐԵԱՆԻՆ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԵԱՆԻՐԸ, ԿՈՒՄԻՏԱՍԵԱՆ ԵՐԳԻՆ ՄԵՋ ԳՏԱՒ, ԾԱՆՉԱՒ ԻՐ ՀՈԳԻՆ, ԻՐ ՈԳԵԿԱՆ ԽՆԸՈՒ-
ԹԻՆԸ: ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏ ՍԻՆՋԲ ՄԵՆ Է, ՈՐ ՎԱՌՄԱՆ ՉՈՒՆ: ԱՆ ՊԻՏԻ ԱՂԻՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԵԱՆԻՐԸ:
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԵԱՆԻՐԸ ՊԻՏԻ ԱՂԻՆ ԻՐՈՒՎ, ԽՉՊԷՍ ԵՐԷԿ, ԽՉՊԷՍ ԱՅՍՈՐ, ԱՅՆՊԷՍ ԱԼ ՑԱՌԻՏԵԱՆ: ԱՌԱՆՑ
ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻ ՉԱՅ ՀԱՐԱՋԱՅ ՀԱՅ ԵՐԱԾԵՏՈՒԹԻՒՆ: ԱՄԵՆ ՀԱՅ ԵՐԳԻ ՄԵՋ, ԳՈՒՆ ԾԱՌԱԿԱՑԹ
ՄԸ ՊԵՏԸ Է ՇՈՂԱՅՆԵԼ ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻ ՀՈԳԻՆ:

ԵՒ ՄԱՆԱԿԱՆԻՆ ՈՉ ԻՍԿ ՑՈՎՏ ՄԸ ՊԵՏԸ Է ՊԱԿԱՅՆԵԼ ԿԱՄ ԱԵԼՅԵՆԸ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻ ԵՐԱԾԵՏՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԵՋ, ՈՐ ՄԵԼԱ ՁԱՅՆԱՆԻՇԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐՈՒՄ ԷՐ ԱՐԻՆ ԹԱՓԵԼՈՒ, ԽՉՊԷՍ ԽՆԸ ՇԱՄՏ ԷՐ ԱՌԻ-
ԹՈՎ ՄԸ:

ՈՒ ԵՐԲ ԿՈՒՄԻՏԱՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏ, ԻՐ ԱՇԵՂՄԱԳՈՐԾ ՀԱՆԾԱՐԻ ԱՄԵՆԱԲԵՐՈՒՆ ԾՐՋԱՆԻ ՍԵՄԻՆ ԿԸ ԳԸՏ-
ՆՈՒԵՐ ԵՒ ԿԸ ՊԱՏՐԱՊՈՒԵՐ ՈԳԵԿԱՆ ՆՈՐ ՈՍՏՈՒՄՈՎ, ՀԱՅ ԵՐԳԸ ՀԱՅՆԵԼ ԱՅՆՊԻՍ ԲԱՐՁՐՈՒՆԵՐՈՒ
ԵՒ ՀՆՉԱՅՆԵԼ ԱՅՆՊԷՍ, ՈՐ ԱՆՈՐ ԼՈՑԱՌՈՎ ԲԵՂՄԱՌՈՐՈՒԵՐ ԵՐԱԾԵՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ՀԱՄԱՅՆ, ՈՐՄԱ-
ԳՈՐԾ ՁԵՆԻՐ ՄԸ ՓՈՐՈՑ ՔՆԱՐԸ ԱՆՈՐ ԵՐԳԻՆ, ԱՆՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ:

ԱՋՈ ՊԱՏՐԱՊԵՏԻՆ ԽՈՑ ԵՒ ՄԵԻ ՈՒ ԳԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆ, ԵՐԸ ՍՈՒՆԱ, ՄԵՋ ԽԵՂՈՍԱՐԸ ԿՐԱՄԱՐ ԺՈՂՈՎՐԵԱՆԻՐԸ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ա. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՎԱԿԸ

1969 թվականի նոյեմբեր ամսվա մեջ համաժողովրդական խանդավառությամբ և պետական նախաձեռնությամբ ու հովանավորությամբ տոնվեց Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի և հայ ժողովրդի տաղանդավոր գավակ, մեծն Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակը:

Անցնող տարին արդարև եղավ հոբելյանական տարի:

Աշնան առաջին օրերին, համաժողովրդական ցնծությամբ տոնեցինք մեր քնարերգության հանճարեղ վարպետ Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակը:

Հոկտեմբեր ամսվա մեջ նույնպիսի սրբազին խանդավառությամբ, միջեկեղեցական ու ազգային մակարդակի վրա Մայր Աթոռում, ներքին և արտառանձանյան մեր բոլոր թեմերում ճշվեց Հայոց Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակն ու գահակալության 14-րդ տարեդարձը:

Նոյեմբերին՝ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակը:

Սույն հոբելյանական հանդիսությունները վերածվեցին համաժողովրդական փառատոնի, և որին իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև մեր ժողովրդի և հայ մշակույթի բարեկամներն ու հիացողները:

Կոմիտասը իր երաժշտական վաստակով արժանավորապես կանգնել է աշխարհափոշակ մեծ երաժիշտների լուսն փառանգում:

Կոմիտասյան երգով հայ մշակույթը մի անգամ ևս արժանավորապես ներկայացավ աշխարհին և մարդկությանը:

Հայոց Հայրապետը իր 1969 թվականի հունվար 24 թվակիր սրբատառ կոնդակով հրահանգում էր՝ այս տարի հոկտեմբերի 12-ին, Սրբոց Թարգմանչաց կիրակի օրը, բոլոր հայ եկեղեցիներում հոգեհանգստյան հանդիսավոր արարողություններ կատարել, ոգեկոչել հիշատակը մեծ վարդապետի և մի անգամ ևս արժևորել նրա մեծ վաստակն ու գործը մեր մշակույթի պատմության մեջ:

Հայրապետական նույն գեղեցկահյուս կոնդակում Հայոց Հայրապետը այնքան ճշգրտորեն ու պատկերավոր արտահայտությամբ հաստատում էր, որ.

«Սողոմոն, նախախնամության ընծան եղավ՝ սուրբ Էջմիածնին: Կոմիտաս վարդապետ սուրբ Էջմիածնի ընծան հանդիսացավ՝ հայ ժողովրդին»:

Արժան և իրավ:

Կոմիտասը վերածնվեց ս. Էջմիածնի կամարների տակ որպես հայ և հայրենասեր, կազմակերպվեց որպես մտածող, արվեստագետ ու հայ երգի ճշմարիտ վարդապետ, իր հոգին բացավ հայոց պատմության խորհրդին ու շնչին, ինչպես մեր անցյալի այլ եռամեծ վարդապետները, և ս. Էջմիածնի լույսի և օրհնության ներքո եղավ այն, ինչ եղավ, և սույն կանգնեց իր մեծ առաքելության:

«Մայր Աթոռու հոգևոր դպրոցը, ուսման տարիներու ընթացքին, լույս և ձև տվալ անոր միտքին, հոգիին, և անեցան անոր շնորհքները Փրկչի Իշման սեղանի անել գործությամբ», — գրում է Հայոց Հայրապետը:

Կոմիտաս վարդապետը իր կյանքի 20 տարին անցկացրել է ս. Էջմիածնի հովանու տակ: Էջմիածնի խորհրդի, մթնոլորտի հետ նա կապված է եղել ու մնացել իր հոգու բոլոր թելերով և իր ստեղծագործական ներշնչումներով:

Արդարև, Էջմիածնում շատ բան կա կապված մեծ վարդապետի սուրբ անվան և անմահ գործի հետ: Վանական մթնոլորտը, Էջմիածինը իր պատմությամբ, իր առաքելությամբ ու դերով, հոգեհարազատ է եղել Կոմիտաս վարդապետին: Այս իմաստով երբեք պատահականություն չէր հայրապետական մաղթերգի գրի առումն ու կոմիտասյան դաշնակորումը Մայր Աթոռում:

**Ամեն հայի սրտից բխած,
Լսիր այս ձայն, ո՛վ Աստված,
Երկար կյանք տուր Հայրապետին,
Երկար օրեր Հայոց Հոր:
Տե՛ր, անասան պահիր Դու միշտ
Քո իսկ հիմնած Մայր Աթոռ:**

Էջմիածնում դատարարակված բազում սերունդների և այդ թվում նաև Կոմիտասի երախտագիտական, որդիական խոսքն է այս՝ ուղղված ս. Էջմիածնին:

Էջմիածնում հասունացավ, կազմակերպվեց մեծ երածիշտը, որպես «ձիթենի պողալից», հայոց Աստծու և համագային այս մեծ Տան մեջ, այս դարավոր հաստատության մեջ:

Վանքը, ճեմարանը դարձան Կոմիտասի ստեղծագործությունների դարբնոցը:

Էջմիածինն ու ճեմարանը նրան հոգևոր, մտավոր ու հայրենասիրական լիցք ու շունչ տվեցին, ներշնչում ու ոգևորություն:

Կոմիտասը Էջմիածնի կամարների տակ գտավ հայ երգարվեստի ինքնատիպ ակտոր և դարձավ մեր ազգային երածիշտության սերմնացանը:

«Արարատ»-ի էջերում նա գրի առավ մեր երածիշտական գոհարները, գրեց իր հիմնական գործերը, երածիշտագիտական, տեսական, ազգագրական աշխատությունները: Էջմիածնի ձեռագրաց մատենադարանի մեջ նա իր շնորհալի գլուխը խոնարհեց մագաղաթյա ձեռագրերի, երածիշտական հրաշալիքների վրա և երկար տարիներ աշխատեց հայտնաբերելու հայ խազագրության մեծ գաղտնիքները և, որպես մեր երգարվեստի նոր Մեսրոպ, գտավ հայ հոգին մի անգամ ևս իր եկեղեցական և ժողովրդական երգե-

րի մեջ և, որպես բազմաճյուղ երգահան, գծեց այն ուղիները, որոնցով պետք է ընթանար հետագային հայ երգարվեստը:

Էջմիածնի մթնոլորտում և ճեմարանի հարկի տակ նա կոմիտեց նաև որպես մեծ հայրենասեր:

Այդ օրերին Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը մի սրտատույզ մանրանկարն էր Արևիկյան և Արևմտյան Հայաստանների: Հայոց աշխարհը գալիս ավազանվում էր վանքի մեջ և ճեմարանում: Կոմիտասը ամեն քայլում լսում էր հայոց պատմության շունչը, հայ երգարվեստի թանկագին մասունքները որպես սրբություն, ոգի, սպրում ու խոովք, հուզում ու տեսիլք, ու նրա միտքը պայծառանում էր, ողողվում հայոց երկինքներից իջնող լույսով և խորհուրդով:

Կոմիտասը գտավ հայ երգը, հայի ոգուն բնորոշ տիպականը, մեր երգարվեստի արմատները ու այն պեղեց հարազատորեն, մաքրագործեց ավելորդ տարրերից, բյուրեղացրեց իր ստեղծագործական քուրայի մեջ, դարձավ նրա խանդավառ գիտական հետազոտողն ու առաքյալ՝ դասական պարզությամբ ու քնքշությամբ, ու գտածը վերադարձրեց իր ժողովրդին. «Ջրոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմ, հայ ժողովուրդ»:

Կոմիտաս վարդապետը հրաշք երևույթ էր, մի նոր հայտնություն մեր երածիշտական մշակույթի պատմության մեջ:

Կոմիտաս վարդապետը միաձուլ ամբողջություն է որպես հոգևորական, երածիշտագետ, գիտնական ու հայրենասեր:

Եվ որպես այդպիսին էլ նա միշտ մնաց, ինչպես բովանդակ մեր ժողովրդի, այնպես էլ Մայր Աթոռի, նրա գահակալների, նրա լուսամիտ միաբանների սիրո, քաջալերանքի ու պաշտամունքի առարկան:

1915 թվականին եկավ մեծ ու մահաբեր մրրիկը. լո՛ւնց նրա սրբազան քնարը, խոստումնալից հասունության վառ զարնան օրերին:

Փշրվեց նրա արվեստագետ ու զգայուն հոգին. նա դարձավ կենդանի մահատակ 20 տարի:

Ընկավ մեծ արվեստագետը, ու կիսավարտ մնացին հայ երածիշտական արվեստի մեծ գործերը, մտահղացումներ, ինչպես «Սասունցի Դավիթ»-ը, «Սասնա քաջեր»-ը, «Վարդան սպարապետ Մամիկոնյան»-ը, խազերի ուսումնասիրության և վերանման գործը, հայկական երածիշտանոց հիմնելու և երածիշտագիտական գիտությունը զարգացնելու ծրագիրը:

Կոմիտասի ողբերգական կյանքը խորհրդանշում է մեր ժողովրդի պատմական դառը ճակատագիրը:

Կոմիտասը, սակայն, վերածնվեց իր ժո-

ղովորդի ու իր հայրենիքի հետ, իր կյանքով, իր ձգտումներով, երազներով և ստեղծագործությամբ:

Նա մարմնավորում է մեր ժողովրդի ցկարագիրը, հանճարը, պայքարը, ճակատագիրը, ու նաև նրա վերածնունդն ու հաղթանակը:

Երգը չի մեռնի, ճառագայթը չի գեղեզմանվի:

1936 թվականին նա եկավ հայրենիք, որպես ճշխար, որպես սրբություն, հավերժացած ու անմահացած ապրելու համար հայրենի հողի վրա, իր հարազատ ժողովրդի սրտում:

Կոմիտասյան երգը այսօր սեփականությունն է ամեն հայ հոգու:

Այսօր մեր վերածնված կյանքի մեջ, մեր հաղթական և հերոսական երթի մեջ կա՝ հորովելը Կոմիտասի, կա՝ զարուհը Կոմիտասի, կա՝ յո-յոն սեզ Սիփանա քաջերի, որպես ազգային ինքնաճանաչման և գոյատևման անխորտակելի ազդակ, իր ազգային բուրմունքով և համամարդկային խորությամբ:

Ինչքան գեղեցիկ են և թելադրական՝ Հա-

յոց Հայրապետի կոնդակի հետևյալ սրտառու խոսքերը.

«Նաև Կոմիտաս, վարդապետ արդար, երգը նոր Հայաստանի: Այդ քու երգդ է, որ քեզի կու գա: Այդ երգի թելերով ամբողջ ազգը հայոց, որ ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի, երախտապարտ սիրով կխոնարհի քու հիշատակիդ և մեծ գործիդ առջև, քու տեսիլքներով հավետ հավատարիմ մնալու սրբազան ուխտով:

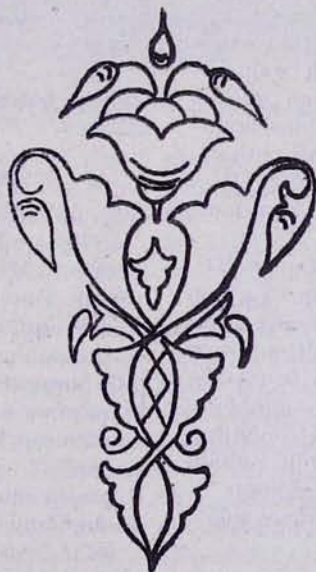
Այսօր Հայոց Հայրապետը օրհնություն և անթառամ պսակ կբերե քեզի՝ սուրբ Էջմիածնեն, ծննդավայրը քո լույս հոգիի»:

Հայոց Հայրապետի հետ բովանդակ հայությունը այսօր ծնկի կգա ս. Էջմիածնի և մեր ժողովրդի տաղանդավոր զավկի՝ եռամեծ Կոմիտաս վարդապետի գործի և հիշատակի առջև:

Կոմիտասը միշտ մեզ հետ է, հարազատ, ժամանակակից և հասկանալի:

Փառք Կոմիտասը ծնող մեր արի ու բարի, տաղանդավոր ժողովրդին:

Կոմիտասի անձի և գործի մեջ մի անգամ ևս համաշխարհային չափանիշով արդարորեն փառավորվեց հայ մշակույթը:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ծնողներս: Ուսմանս ընթացքը: Սուրբ
Էջմիածնի միաբան: Երգիչ և ուսուցիչ:
Մայր Աթոռում: Համերգներս և դասա-
խոսություններս: Գովաձքներս:

Ծնվել եմ 1869 թվին, սեպտեմբերի 26-ին. Փոքր Ասիայի Կուտինա կամ Քյութահիա քաղաքում: Երրորդ օրն ինձ մկրտել են և ա-
նունա դրել Սողոմոն:

Հայրս՝ Գեորգ Սողոմոնյանը՝ քյութահիա-
ցի է. իսկ մայրս՝ Թագուհի Հովհաննիսյանը
բուրսացի: Երկուսն էլ հայ են:

Հորս ու մորս ազգատոհմն ի բնե ձայնել
է: Հայրս ու հորեղբայրս՝ Հարություն Սողո-
մոնյանը հայտնի դպիր են եղել մեր քաղա-
քի ու Թեոդորոս եկեղեցում: Մորս և հորս
տաճիկ լեզվով և եղանակներով հորինած
երգերը, որոնցից մի քանիսն արդեն գրել
եմ 1893 թվին հայրենիքումս, դեռ երգում են
մեծ հիացմունքով մեր քաղաքի ծերերը:

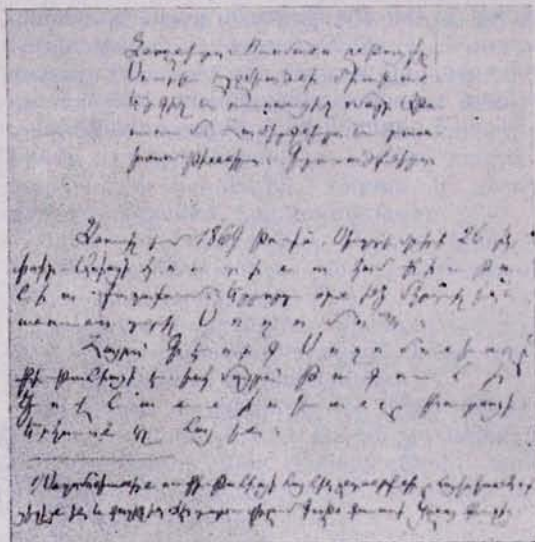
Մայրս վախճանվել է 1870 թվին. իսկ հայ-
րս՝ 1880 թվին: Ծնողներին մահից հետո,
ինձ՝ միամոր գավակիս դաստիարակել և
ուսմանս մասին մեծ հոգ է տարել հորակյան
տատս Մարիամը:

1876 թվին էր, երբ առաջին անգամ ոտքս
դրի դպրոցի շենքը: Մեր քաղաքի վարժա-
րանը մի չորս բաժանմունք ունեցող դպրոց
էր: 1880 թվին ավարտեցի այդ վարժարա-
նը և հայրս, իր մահից չորս ամիս առաջ,
ինձ ուղարկեց Բուրսայի վարժարանը: Դեռ
տարին չբոլորած, հորս մահվան պատճա-
ռով, մեր քաղաքը վերադարձա:

1881 թվին մեր վիճակի առաջնորդը՝ Գե-
որգ վարդապետ Դերձակյանը պետք է գնար
սուրբ Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրվելու:
Գեորգ Դ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը
հրամանագրել էր, որ առաջնորդը հետը բե-
րե և մի որբ աշակերտ իր ու Էջմիածնում
հիմնած Մայր Աթոռի Գեորգյան ճեմարա-
նի համար: 20 որբի մեջ վիճակն ինձ ընկավ
և առաջնորդն ինձ ու Էջմիածին բերավ:

1881/82 ուսումնական տարեշրջանին՝

սեպտեմբերի 15-ից մտա Գեորգյան հոգևոր
ճեմարանն իբրև գիշերօթիկ սան և ավար-
տեցի դպրանոցական ու լսարանական բա-

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՊԱԿԵՍԻ ԾՆՈԱԳԻՐՈՒ

Ժինը 1892/93 ուսումնական տարեշրջանին:

1896 թվից, հայ հայտնի բարեգործ Աղեր-
սանդը Մանթաշյանի օժանդակությամբ,
գնացի Բերլին երաժշտական ուսումս կա-
տարելագործելու: Դիմեցի աշխարհահռչակ
ջութակահար Հովսեփ Հովակիմին, որ Բեր-
լինի արքունի երաժշտանոցի տեսուչն էր:
Խորհուրդ տվավ մտնել Ռիխարդ Շմիտթի
մասնավոր երաժշտանոցը: Ուսուցչապետ և
արքունի երաժշտագետ տեսուչ Ռիխարդ
Շմիտթը հանձն առավ ինձ հետ պարսպիկ
առանձնապես:

Թեև ծանոթ էր ինձ դաշնակի ուսումը
մինչև կեղծ հաջորդությունները, բայց
սկզբիցն սկսեցիք, որ հիմնավոր լինի:
Շմիտթի մոտ մնացի ուղիղ երեք տարի՝

¹ Սողոմոնյաններն ու Քյութահիայի հայ հին ընտա-
նիքները հայկական գոթ ցեղիցն են և գաղթել են
ժ-Ը դարու վերջում Գողթն վազառի Ցղնա գյուղից:

1896 թվի հունիսից մինչև 1899 թվի հունիսը: Ավարտեցի տեսական ու մանավանդ գործնական երաժշտության ամբողջ դասընթացը:

Միաժամանակ իսկական ուսանող գրվե-

ճեմարան մտած օրից երգիչ և Մայր Աթոռի աչքի ընկնող ձայնեղ մանուկներից մեկն էի: Երբ Գեորգ Դ կաթողիկոսն իջնում էր Վեհարանից՝ Մայր տաճար, ես և իմ մի ձայնեղ ընկերս կանգնում էինք Նորա Աթո-

Կոմիտաս վարդապետի վկայականը՝ ճեմարանի դպրոցական բաժնի անհատական կապակցությամբ

ցա Բերիկի արքունի Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ համալսարանի փիլիսոփայական բաժնում և լրացրի երաժշտության փիլիսոփայական պատմական դասընթացը: Ուսուցչապետներն էին F. Bellermann, G. Friedlander և O. Heischer:

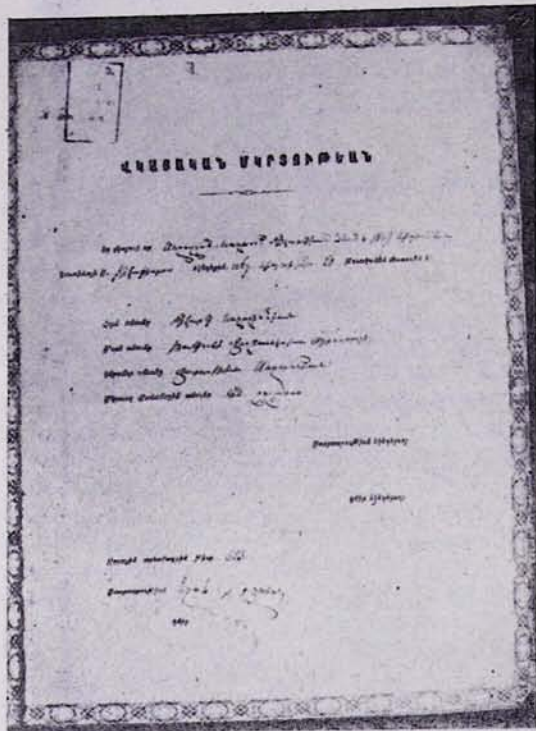
1899 թվին, սեպտեմբերին վերադարձաւ ւ. Էջմիածին:

Դեռ Գեորգյան ճեմարանի 2 դասատու աշակերտ էի, երբ Մակար Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրով մտաւ ւ. Էջմիածնա միաբանության շարքը: 1890 թվին, հունիսի 8-ին ձեռնադրվեցաւ ավագ սարկավագ, 1893 թվին, սեպտեմբերի 11-ին, Մկրտիչ Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրով ձեռնադրվեցաւ արեղա: 1895 թվին, փետրվարի 26-ին ձեռնադրվեցաւ վարդապետ: Արտասահմանում ես վարդապետ-ուսանող էի:

ոի մոտ և այնպես երգում միայնակները: Մեր երգելու ժամանակ ծերունի Հայրապետի արցունքները գլորվում էին և թափվելով երկար ու ճերմակ մորուսի վրայով թարնրվում էին փիղոնի ծալքերի մեջ:

Մակար Ա-ի օրով արդեն գլխավոր դասապետ էի Մայր Աթոռում Դ դասարանիցն սկսած: Մկրտիչ Ա-ի օրով 1893-ի սեպտեմբերի սկզբին ճշանակվեցի ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչ: Դաս էի տալի հայ եկեղեցական երաժշտությունը հայ հորագույն և եվրոպական ձայնահիշերով մինչև արտասահման գնալու: Երաժշտականցն ու համալսարանն ավարտելուց հետո 1899-ի սեպտեմբերին վերսկսեցի ճեմարանի դասերս, ճշանակվեցաւ Մայր Աթոռի երաժշտապետ և վարում եմ Մայր տաճարի բազմաձայն խումբը:

Ստաշին համերգը միացած էր Բերլինի Բ. դասախոսության հետ: Եվրոպայում մեծ համերգս տեղի ունեցավ Փարիզում, Փարիզի հայկական միության ձեռնարկությամբ: Այս համերգով նպատակ ունեի ծանոթացնել Ֆրանսայի երաժիշտ աշխարհին հայ ժողովրդի եկեղեցական և ժողովրդական սեփականություններին: Այս համերգի մասին

Կոմիտաս վարդապետի մկրտության վկայականը

խոսեցին գրեթե բոլոր երաժշտական հրատարակությունները. իսկ մանրամասնաբար La mercur Musical 2-e Année Mos 2e -- 24, 15 Decembre. p. 422—424: Փարիզի համերգից հետո հրավեր ստացա Չվիցերիայի հայ ուսանողություններից համերգներ տալու համար հետևյալ քաղաքներում՝ Յուրիխ, Լոզան և Ժնև, Կովկասում համերգներ եմ տվել և Էջմիածին, Երևան, Տփլիս և Բազու:

Անդրանիկ դասախոսությունն արել եմ «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտության մասին» ավարտելուց անմիջապես հետո Բերլինի համերգ կցելով, 1907 հունվարի 13-ին:

Մյուս դասախոսությունները նույն նյութի մասին արել եմ սուրբ Էջմիածնա Գեորգյան ճեմարանում, Իգդիր գյուղում, Տփլիսում, Բազու, Փարիզ, Բերն, Լոզան, Ժնև, Վենե-

տիկ քաղաքներում հայերեն լեզվով հայ հասարակության համար:

Իմ աշխատություններս են՝

Ա. Տպված

Ա. Տպված հոդվածներ՝

1. Հայոց եկեղեցական եղանակները. Արարատ.

2. Նյութեր ԺԹ դարու հայոց երաժշտության պատմության. Արարատ.

3. Հնամաշատական հոդվածներ. Արարատ.

4. Das Interpunctions system der Armenier (Sammelbande der Internationalen Musik-Gesellschaft. Jahrgang I. Heft 1. Oktober-November 1899, Zeite; 54—64.

5. Armeniens Volkstümliche Reizentanze (Zeitschrift der Armenischen Philologie). 1901. I. B. H.

6. La Musique Rustique Arménienne. (Mercure Musical et Bulletin Français de la Société Internationale de Musique. (Section de Paris) III. Année, 15 Mai 1907, pp. (472—490).

Բ. Երգարաններ՝

1. Ըստ Ակնա ժողովրդական երգերի (25 հատ). 1895, և Էջմիածին (հայ ձայնասիշերով).

2. Հազար ու մի խաղ. ա. Հինգյակ. 1904.

3. Հազար ու մի խաղ. բ. Հինգյակ. 1905. Մանկություն. Հազար ու մի խաղերը պարոն Մ. Արեղյանի հետ.

4. Mélodies Kurdes (13 հատ) Imprimerie de Musique de P. Jerrgenson, Moscou, 1905 (?) (3).

5. «Հայ քնար» հավաքածու գեղջուկ երգերի. La Lyre Arménienne. Recueil de chansons Rustiques, Imp. C. G. Roder, Paris.

6. Հատով երգեր զանազան թերթերում:

Գ. Անտիպ աշխատություններ՝

1. Հայ ժողովրդական երգեր.

2. Հայ հոգևոր երգեր.

3. Օտար երգեր զանազան լեզուներով

4. Տանիկ երգեր.

5. Չանազան պարեր նվագարանների համար.

6. Ուսումնասիրություն հայ ժողովրդական երաժշտության.

7. Ուսումնասիրություն հայ եկեղեցական երաժշտության.

8. Խաղաքանություն.

9. Չանազան երաժշտության դասագրքեր.

10. Թարգմանություններ (երաժշտության վերաբերյալ):

ԿՈՄԻՏԱՍՅԱՆ ՔԵԱՐ*

Մեր հայ գավառն է խավար,
Տգիտության է ավար.

Ուսում տարեք
Ու լույս վառեք,
Ու հույս վառեք,
Հայ տգետը վտարեք:

Պանծա՛ դու, հայ միություն,
Գյուղին տվիր հայ դպրոց,
Սրտի, մտքի կուտ հնոց.

Պանծա՛ դու, հայ միություն,
Պանծան հայեր բարեգործ.

Հայուն՝ դպրո՛ց,
Հայո՛ւ դպրոց:

Մեր հայ երկիրն անապատ,
Ու հայն ընկել պատեպատ.

Գութան տարեք
Ու հող վարեք,
Ու խոր վարեք,
Հողի կործքը պատառեք:

Պանծա՛ դու, հայ միություն,
Գյուղին տվիր հուր գութան,
Որ գյուղացիք արտ փութան,
Պանծա՛ դու, հայ միություն,
Մանկալ, հոտաղ ձայն կուտան՝
Հայուն՝ գութան,
Հայու գութան:

ՄԱՅՐԻԿԻՍ ՕՐՈՐԸ

(Հատվածներ)

Դեռ արգանդում՝ մայրիկըս ինձ
Վարդ էր բուրում, ոռոգում.

Եվ իր հոգում այգ-արևով
Գութություն ու նորոգում:

Ծընած օրեն մայր շըրթներով

Մեր էր վառում օրորում,

Արև-լուսին հոգվով-մըտքով

Նըկարում ու բոլորում:

Հայր զարկերով արի-արի

Խոսում էր իմ երակում,

Մայր կաթերով արյուն-արյուն

Հոսում էր ու կերակրում:

Քեզի տեսնեմ, ի՛մ հատորիկ,

Կյանքիս ուղին սիրազեղ,

Հայտ ու անհայտ դու որոնե,

Քեզի՛ լինին իրազեկ:

Մի՛ թափառե կյանքի պարապ

Անապատում դու իզուր,

Քե՛զ պահապան սուրբ հավատո

Լուսո, սիրո, Լույս ու Հուր:

Օրի՛կ օրին,

Իմ Անուշին:

Գիշեր-գիշեր, լուսնե-լուսին

Մըտքիս ծովը խորացավ,

Ցորեկ-ցորեկ, արև-արև

Հոգուս հովը գորացավ:

Մորըս կըտակն ալիք-ալիք

Սըրտիս ավանդ պահեցի,

Երկրե-երկին, երկնե-երկիր

Ազատ-արձակ սասեցի:

Օրի՛կ-օրիկ՝

Գարուն նորիկ:

Երգ ու տաղեր սարեն, ձորեն

Տուն ու ամպով զարթելով

Տուն ու տաճար սըրտի խորեն

Բույր ու ձայնով բարդելով:

—«Օրե՛ր սարին

ու տաճարին»:

Կանաչ երկրի մըթնոլորտը

Պատառ-պատառ հաղթեցի,

Կապույտ երկնի լուսո խորը

Կատար-կատար զաղթեցի:

Վարդի բույրով, լույս համբույրով

Գիրկըս թըռավ Մայրիկըս,

Ձեռքես բրնձեց, առավ-տարավ,

Տարավ ցուցուց Հայրիկըս:

—«Երնեկ օրին՝

Երկնի խորին»:

* Նմուշներ Կոմիտաս վարդապետի քնարերգու-
թյունից:

ԿՈՄԻՏԱՍԱԿԱՆ

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ

Նրա անյունը Հայաստան տանելու առթիվ

Բարի ճանապարհ, վարդապետ, վերադարձ բարի...
Դիակառքիդ մոտից գարունն էլ, ահա, ծամերը թափած,
Սահում է կամաց, մատները դնում երկնակամարի
Սրինգների բյուրեղ ձայների վրա,
Որ ճառագայթի ճակատոյ ըմբոստ:

Բարի ճանապարհ, վարդապետ, վերադարձ բարի...
Վաղը, երբ պառկած երկաթե գրկում անհամբեր նավի,
Կերթաս ծովերով, խելառ ծովերով այս մոլորակի,
Դագաղիդ գլխին հովեր կքայլեն,
Եվ ալիքների խմբերը՝ հուզված ծովի լարերից
Մի հսկայական քնար կհյուսեն
Ե՛վ շառաչելով, և՛ դլրդալով կհովվերգեն նավի կողերին երեր...
Հանկարծ կցցվեն հունական երկրի վայրերից կախարդ
Սովերներ մեծաշուք, սովերներ հումկու և արշալույսի
Փերուզ արյունից, արծաթից սարսուղ ձիթենիների
Եվ երկինքների լազուրից պայծառ մի երգ կհյուսեն
Եվ քեզ կօրորեն վերջին օրորով:

Բարի ճանապարհ, վարդապետ, վերադարձ բարի...
Ա՛հ, գիտեմ, գիտեմ, դառն վայրերից անցնելու պահին
Քո կույերի տակ մի գիշեր կուլա, կծկված բերանիդ

Ծայրից դողալով մի կաթիլ արյուն վայր կիջնե նորից...

Սև ծովի բուքը կհևա դողող...

Մեծ աղաղակներ կհասնեն նավին և քեզ կկանչեն:

Եվ այդ հույզերը, փոթորիկը այդ անողորմ ողբի

Հիվանդ ուղեղիդ վերջը կբանան, և կխենթանաս:

Բարի ճանապարհ, վարդապետ, վերադարձ բարի...

Բայց այդ կլինի հիշատակ վերջին, այս բիրտ աշխարհի

Հիշատակ վերջին: Վերջին մղձավանջ, վերջին սև տեսիլք,

Որի դանակը մորթել էր երգդ և սիրտդ փակել թանձր խավարում:

Հետո, վարդապետ, լսո՛ւմ ես ձայնը տարագիր սրտիս,

Հետո, վարդապետ, կգա վեհաշուք, պայծառ գմբեթը հայոց աշխարհի

Եվ կբարձրանան լուսե խմբերի երգեր աննման...

Անհամբեր շարքով քեզ կբոլորեն լեռները մեր վեա,

Դաշտերը մարմանդ, դալար սեզերը, ձորերը մեր խոր,

Ոսկե կոկորդով կլկլան, ուրախ աղբյուրները մեր,

Ծառագայթների բամբիռը զարնող գետերը զվարթ,

Եվ դա կլինի համերգ մի հսկա, որի նմանը չի լաված երբեք

Եվ ոչ մի վայրում: Մի դաշնակություն, որի մեղեդին

Գալիս է հնչում հողերի կրծքից, սարերի կանաչ բորոգաների

Կանչող հմայքից, ձորերում ձայնող խուլ թմբուկներից,

Դաշտերում սահող մեղմ ջութակներից և այն զանգերից,

Որոնք հնչում են, երբ մեր արևը կաչում է ժայռին,

Եվ վայր է թափվում խուլ ջրվեժների դողանջը արծաթ,

Եվ դա կլինի համերգ մի հսկա, որի նմանը չի լաված երբեք

Եվ ոչ մի վայրում: Դիսկանտներ ոսկե, բուստներ խորունկ,

Կաղամախիների խշռոցներ խորհուրդ, բաղերի ծոցից

Եկած շրշուններ, հասկերի գլխին սահող լեռնոտներ,

Եվ ալիք-ալիք խոտերը շարժող ֆուգան հովերի՝

Կզան, կկանգնեն, և հոգուդ խորքի չերգված երգերից

Հայոց աշխարհի բոլոր ձայները կհամերգեն նորից:

Բարի ճանապարհ, վարդապետ, վերադարձ բարի...

ԵՂԻԾԵ ԶԱՐԵՆՑ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԻԾԱՏԱԿԻՆ

Հատվածներ

Հայրենի երգն ես դու մեր՝

Վերադարձած հայրենիք:

Դեմքիդ՝ տանջանքն է դրել

Անագորույն մի կնիք.—

Եվ հանճարի հեռակա

Հուրն է հանգչում ճակատիդ:

Ինչպես մարող ճաղագայթ

Արարատի գագաթին:

Դու աշխատանքն ես երգել,

Եվ քրտինքը մաճկալի—

Անջուր հանդեր ու հերկեր,

Սիրո երգեր անձկալի...

Դու պանդուխտի տարագիր

Սիրտն ես երգել կարոտով՝

Իբրև հեռու արագիլ

Կապված սիրո կարոտով:

Արդյոք կարո՞ղ էր քո սուրբ,
Բեկված հոգին երագել,
Որ դառնալու ես մի օր
Քո հայրենիքը վսեմ,
Որ պիտի շուրջդ բուրի
Սերն ու գգվանքը մեր այս,
Եվ Չարենցը համբուրի
Քո շրթունքները մեռած...

Օ, վարդապետ անվեղար,
Որ օրերում վրդովիչ
Ջայնի հովիվ լոկ եղար
Ջեռքիդ սրինգ մի թովիչ,

Դու աղոթքի փոխարեն
Ջայն խնկեցիր միայն վեհ,
Դեպի երկինք, որ բյուրեղ
Ժողովրդիդ սիրտն էր մեծ...

Կխաղաղվի վերջապես
Խոնջած աճյունը քո հար—
Դարձած մոխիր կենսաբեր,
Դարձած սկյուն, դարձած քար...
Հայրենացա՛ծ, սրբացա՛ծ՝
Կապրի հոգիդ հմայող՝
Դարձած ելնող երգի ձայն.
Եվ հայրենի դարձած հող...

Է Պ Ի Տ Ա Ֆ Ի Ա

Աստ՝ Կոմիտասն է հանգչում՝ իբրև հող ու աճյուն առհավետ:
Միրտ մոխրացած, դարձած հող՝ երբեմնի անոթ՝ ձայնածին:
Ա՛յր մահացու՝ աշխարհում նա եղել է դպիր, վարդապետ:
Այր մշտաձև՝ ձայնապետ—ձայների արքա—ձայնագիր:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ

ՀԱՏՎԱԾ՝ «ԱՆԼՈՒԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ» ՊՈԵՄԻՑ

Դու ամենայն Հայոց Երգի Վեհափառն ես,
Դու՝ մեր երգի Մեսրոպ Մաշտոց,
Գիրն ու տառն ես Հայոց երգի:

Հայոց երգի
Անձիր հերկի
Ե՛վ ակունն ու խորունկ առն ես,
Ե՛վ մատընտիր սերմը նրա,
Ե՛վ խոստումը գալիք բերքի...

Եվ ծիրանի մեր այն ծառն ես,
Որ ինչքան էլ ճղակոտոր՝
Շրտկվել է և բար տվել...

Եվ հայրենի այն ծիծառը,
Որ հավիտյան բույն է դրել

Մեր հոգու մեջ,
Մեր կիսավեր ու դեռ կանգուն տաճար-
ների

Ու մեր երկնի գմբեթի տակ...

Դու՝ մեր տավիղ,
Եվ քո լարը
Մինչև անգամ և հատվելիս
Հայերեն է նորից ճնգում:
Դու՝ մեր սրտի ձայնալարը,
Մինչև անգամ վհատվելիս
Հայերեն ես դարձյալ տնքում...

Դու ես քարը
Եվ սրբատաշ մեր պատշարը.
Հացը օրվա

Եվ նեղ ժամի մեր պաշարը.
Մեր փակ հոգին, բաց աշխարհը,
Սրբագործված մեր նշխարը.

Եվ մեր ճարը՝
Օտարամուտ ախտի դիմաց.
Խնկածավալ մեր տաճարը՝
Օտարահոտ աղտի դիմաց.
Վերադարձի մեր պատճառը՝
Մեր հարկադիր գաղթի դիմաց.
Համահավաք մեր հանճարը՝
Ազգաբնիկուր բախտի դիմաց...

Դու մեր հաստատ Մասիս սարը՝
Վատահելի թիկունքն ես մեր,
Մեր երգերի ծովասարը
Ու բյուրական ակունքն ես մեր,
Մեր արնոտված հավքի լեզուն,
Մեր կարոտած ֆիդան յարը,
Մեր լեփլեցուն հոգիների ձայնատարը,
Մեր երգերի խա՛ղը-նոտա՛ն-ձայնատարը.
Ջայնաբլիթո՞ւղ կենդանի
Ու ձայների թանգարանը,—
Մեր հայկական երգարանը...

Եվ մեզանից արդ ընդունիր
Երախտիքի այս խաչքուռը,
Այս խաչքուռը՝ քո իսկ հերկի:

Ընդունիր դու, դու՝ մեր երգի
Մշտահնչուն նվագարան:
Ընդունիր դու՝ մեր ցաքուցի
Մասունքների հավաքարար.
Դու՝ խազերի մեր քերական,
Դու՝ հոգևոր մեր շարական.

Դու՝ սրբազան մի ավագան,
Որ մեր հոգին ավատահանեց,
Դու՝ քիբրիական մի գավագան,
Որ ուր դիպավ՝ աղբյուր հանեց.
Դու մեր կարոտ ու մեր մորմոք,
Մեր տաղի քուրմ,
Մեր խաղի մոգ,
Մեր մշտահունչ ու մշտարթուն,
Անլուելի զանգակատուն...

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ս

Նրա համար ես
Աղոթում եմ,
Մինչև լույսերը
Աղոտում են:

Եվ աստղերը, որոնք
Մշտարթուն են,
Իմ աղոթքի վրա
Մեղմ թաքտում են:

Օգնիր նրան,—ասում եմ,—
Նա ցրտումն է,
Նա արև է երազում,
Նա տրտում է...

Հեռու լուսե իմ երկրից,
Մույթ վանդակում,
Մեռնում է նա աներգ
Ու բանդագուշ...

ԵՐԳ ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ

Սիրտս քեզնով լեցուն է,
Սիրտս այնպես,
Քո երգերը ցնծում են
Նուրբ ու անտես:

Եվ արտերի՛ն ոսկեվոր,
Արահետներին,
Երգում է երգչդ օրոր
Անցած օրերից:

Օրոր հանդին ու կալին,
Հասկերին օրոր,
Օրոր հոգնած մաճկալին
Օրո՛ր, օրո՛ր:

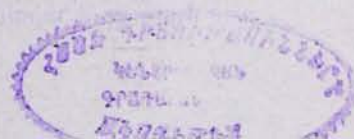
Օրոր և քեզ հեռավո՛ր,
Հեռավո՛ր իմ,
Օրորներիդ օրոր,
Երգիդ մտերիմ...

ԳԵՂԱՄ ՍԱՐՅԱՆ

Գ Ե Պ Ի Կ Ա Ռ Ա Փ Ն Ա Ր Ա Ն

Կոմիտասի հիշատակին

Այնտեղ էին նրանք... Վարուժանը խոհուն,
Սիամանդոն՝ հայացքն ուղղած դեպի եթեր,
Եվ ո՞վ գիտե արդյոք, արդյոք ի՞նչ էր խորհում
Կոմիտասը՝ հոգում պահած բազում երգեր...

Նրանց տանում էին հեռու կառավարան.
Լուռ էր Վարուժանը, Սիամանյոն խոհուն,
Հայացքն ուղղած դեպի երկինքը անասման
Կանգնել էր Կոմիտասն ինչպես տաճարի պուրն:

Ջուլվել էր նա կարծես կապույտ երեկոյին,
Ծովի պաղ հովերով մորուքն ալեծածան,
Նրա շուրթերը պաղ արդեն երգում էին
Հայոց պատարագի հուզիչ «Տեր ողորմյան»:

Երգում էր նա... Եվ հորդ շիթերն արտասուքի
Թափվում էին երգի հնչյունների նման,
Երգում էր նա... Եվ այդ հույսի, աղերասների
Մեղեդին էր նրա փոփանքը միայն...

Երգում էր նա... Ծորուն հնչյունները երգի
Ջուլվում էին ծովի մրմունջներին օդում.
Երգում էր նա... Ափին կանգնած ժողովրդի
Սրտից աղոթածայն հառաչանք էր պոկում:

Նավը շարժվեց: Դանդաղ պոկվեց արդեն ափից,
Բռնած անհայտ ու մութ հեռուների ճամփան.
Ու տարածվում էր դեռ օդում աղերսալից
Հայոց պատարագի հուզիչ «Տեր ողորմյան»:

Եվ հեռացավ, կորավ ծովի մշուշներում,
Ու խավարին ձուլվեց հույսի «Տեր ողորմյան»:
Քամին նրա վերջին հնչյուններն էր բերում
Ծովի ցայտող ջրի պաղ շիթերի նման:

1948, 7, VII

ՀԱՍՈՒ ՍԱՀՅԱՆ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն

Քո երգերի մեջ գութանի վար է,
Ծիրանի ծառ է ու խնկի ծառ,
Սիրավոր լոր է ու Սոնա յար է,
Թուխ այտի խալ է ու ծնկի ծալ:

Մոր լցված աչքը որդու գալուն է,
Ծեմքի քարին է զրկված հարկի,
Ամպոտ երկինք է, ձյունոտ գարուն է,
Կուց-կուց արուն է օրոր հավքի:

Կրակի բոցը դանդաղ մարում է,
Մեռնող արտի պես թույլ բաբախում,
Եվ կրակի մոտ տխուր մայում է
Մատաղի գառը վանքի բակում...

Ծանր նստել ու հոնքը կախել է
Տանտիրոջ տերը հոգսը խրթին:
Արևի շողքը երդից կաթել է
Ու փշրվել է թոնրի շրթին:

Ծաշթողի պահ է, սուիրան փռած է,
Քրտնած գավաթ է, համեմ ու հաց:
Դեզի շվաքում երեխի լաց է,
Դեզին թիկնած է հարսը շիկնած...

Լուսնյակ գիշեր է, կավե կտոր է,
Կավե սափոր է, կավե գավաթ:
Լացող սրտի մեջ լավի սարսուռ է,
Լավի կարոտ է, լավի հավատ...

Գաղթը մոտիկ է, բախտը հեռու է,
Հոգնած ճամփա է ու հոգնած ոտք:
Ցավն՝ անտակ, հույսը ցամաք առու է,
Խոսքերը լաց են, լացը՝ աղոթք:

Այսպես է երգը... Երգը հնչում է,
Ու ներշնչվում են ցամաք ու ծով,
Մի բոտ երգի մեջ ապրում, շնչում է
Անդարձ աշխարհին իր անցողարձով:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾԻՐԱԶ

Բ Ե Յ Թ՝ Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն

Աշխարհի ծովը մտած դու հայոց մրմունջի
գետ,—
Պանդուխտին դու տուն բերող անուշ ծովի
հայրենի տան...

*
* *

Թե չծնվեր մեծ Կոմիտասն իմաստուն՝
Հայ ժողովուրդն այսօրան բարձր չէր լինի,
Թե չլիներ հայ ժողովուրդն աշխարհում՝
Կոմիտասն էլ այսօրան քաղցր չէր լինի:

ԵՐՎԱՆԴ ՊԱՐՍՈՒՄՅԱՆ

ԶԱՅՆԻ ՀՆԶՎՈՐ, ԿՈՄԻՏԱՍ...

Հայոց աշխարհի լեռներեն դաժան
Եվ դիվաբնակ մըթին կիրճերեն,
Հայոց աշխարհի դաշտերեն ցրիվ,
Վարար գետերեն, լիճերեն բլուրեղ,
Առասպելատիպ սուրբը սևաքեմ
— Զեռքին՝ մագաղաթ, ակո՛ւ հնգագիծ—
Անխոնջ տիտանի քայլերով կանցնի՝
Կշրջի՝ անվերջ և ամենուրեք,
Մատներով լուսեղ Զայներ կհնձեն...:
Ու գորգուրանքով հնձածն այդ շրթեղ
Լայն մագաղաթին վըրա ակոսված
Զուգահեռներուն մեջը կամբարեն՝
Որպես գալիքին բացվող գանձարան...:
.

Ծիրանի ծաղկին շշուկը մեղմիկ,
Եվ այգեկութի խիհող երգեցիկ:

Սիրտն ըրած մագնիս՝ սրտերեն Հայոց
Լուսին կբերե, որպես վերջին գանձ,
Սիրտերն անտունի, դնդերներն անհաղթ
Սիփանա քաջաց, հավատքն հարության,
Որ դարձած աղոթք—մարդեն Մարդ—
Աստծուն—
Կհասնի երկինք՝ որպես պատարագ...

Ծորթին՝ պատարագ, սրտին՝ սերն հողին,
Զեռքերուն սեղմած մագաղաթն իր գանձ,
Հսկան ձայնաքաղ, հսկան Կոմիտաս
Կու գա հոն ծունկի հավերժաբնակ
Օջականցիին դամբանին առջև,
Եվ իր լուսագիծ մագաղաթն անծալ
Կընծայե Անոր որպես տուրք արյան.
— Դու՞ն Հայոց երկրի բարբառին տրվի
Հավերժին տանող ոտքեր երկայնա,
Եվ այդ բարբառին թևերուն տրվին
Երկինքներ տանող խոյանքը Զայնի...

Առաքելակերպ Սուրբը սևազգեստ
— Զեռքին՝ մագաղաթ, ակո՛ւ հնգագիծ—
Կհասնի ահա դաշտերուն ցրիվ...
Մատներով կախարդ՝ կհնձեն՝ Զայներ...
Շոխնջը խոփին գողդեր ցանցընող,
Բառաչը եզին լուծին ընտանի,
Ժըպիտը ծիլին արևուն բացվող
Եվ կշռության ալիք ցույանի ծովին,

ՎԱՀՐԱՄ ՍՈՖՅԱՆ

ՆԱԽԱՆՎԱԳ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Կոմիտաս հայոց,
 Դուն կոտինացի
 Երգի պատմահայր,
 Դուն նվագախում
 Հայամավորք տաղի,
 Հին փառքի տոմար,
 Նոր ուխտի դաքիր,
 Նարեկ ձայնագիր,
 Դուն լուսավորիչ,
 Կոմիտաս երգիչ:

Կոմիտաս հայոց,
 Դուն վեղարավոր
 Արվեստի հերոս,
 Երգի թագավոր
 Ամենայն Հայոց,

Դուն երգակերտ,
 Մեղեդի քարոզ,
 Դուն հոգևոր ձուկ,
 Դուն մելիքարիչ
 Կոմիտաս երգիչ:

Կոմիտաս հայոց,
 Նըվագի փարոս,
 Հայ երգի Մենտոր,
 Քուրմ մըշակույթի,
 Դուն սարկավագ Հոր
 Վարդապետ որդի,
 Խըրիմյանի սան,
 Չայնի Հորդանան,
 Երգի Մըկըրտիչ,
 Կոմիտաս երգիչ...

1969

ԱՍՔԱՆԱԶ ԱԾԵՄՅԱՆ

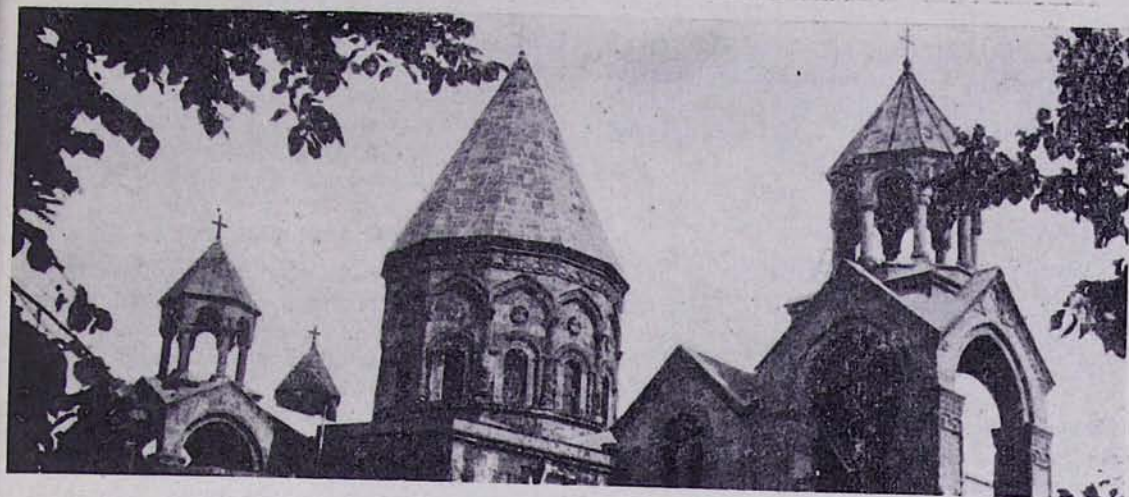
ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՊԱՏԿԵՐԻ ՄՈՏ

Թող լինի մասունք, սրբություն սրբոց
 Այս լուռ պատկերը մեծ Կոմիտասի,
 Թող նշխարք լինի, թող լինի նարեկ,
 Մեր այրված սրտին պահպանիչ ասի:
 Թող գարունը մեր ծաղկունքով լցվի
 Երբեք ձյուն չանի,
 Ծիրանի ծառը աճի, քարձրանա,
 Առատ քար բռնի,
 Թող որ անտունին վարդագույն տուֆից
 Մեկի փոխարեն հազար տուն շինի:

Կոունկը սիրով, հույսի թևերով,
 Հայրենակարոտ մեր եղբայրներին
 Դեպի տուն բերի:
 Թող ծիծեռնակը՝ մեր ծիծեռնակը,
 Մտքի հոգևոր գանձերով լեցուն,
 Լուստ տաճարի կամարի ներքո
 Հաստատ բույն հյուսի,
 Որ հզորաթև նոր սերունդը մեր,
 Պարզ երկնքի տակ ճախրի դեպի վեր,
 Սիրո աստղիկին սրտի խոսք ասի:

1969 թ. քաղ. Երևան

MA-12-197

ԽՈՂԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՑ

Հայ ժողովրդի գավակներ՝ որք կարդացեք Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Նարեկացի, Խաչատուր Աբովյան, Րաֆֆի, Ալիշան, Պեշկոպաշյան և տեսեք, թե ով ենք մենք:

Այժմ հանգամանքները լավանում են, ժողովուրդը սթափվել է և լուրջ կերպով ուսման ետևից է գնում, որ միակ փրկությունն է մեր և ապագա կյանքի պատվանդանը:

Այսպիսի հանգամանքներում, երբ ավելի զորեղ զենք չունենք՝ քան մեր հին ու նոր եկեղեցուն ու աշխարհիկ և գիտական ու գեղարվեստական կարողությունները ցուցադրել, որ տեսնեն, թե իբր ողորմություն չէ որ խնդրում ենք, այլ իբր մարդկային զարգացման զորավիզն ազգ ենք հրապարակելու: Երանի թե սկզբեն այս զենքն առնեիրք: առանք մի զենք որ ավելի զորեղները փշրեցին. բայց մեր ունեցածը՝ անընկճելի և անխորտակելի է՝ հայու սիրտն ու հոգին է իբր զենք շաչում: Լավ է ուշ, քան երբեք: Մանավանդ, երբ հրապարակ է ելնում հայ հանճարը՝ հայ անձերի, կազմակերպիչների, երգողների, նվագողների և խոսողների ձեռքով արդեն զինաթափ են լինում ամեն նախապաշարմունքներ միանգամայն:

Մենք մեծ մասամբ գավառը կճանչանք իր տգիտությունով և հետամնացությամբ: Բայց գավառը իմ աչքիս առջև կպատկերանա իբր սրբավայրը հայ գեղարվեստի նշխարներու, հոն կտեսնեմ հայ երգը՝ հայ գեղջուկին շրթներու վրա, հայ գուրանը, հայ գեղջուկը՝ իր արտրին ու մանկային հետ, ու քարերն անգամ նվիրականություն մը կը հիշեցնեն: Այդ քարի բեկորներն են մեր հայրենիքը, հոն են շերտերը մեր գեղարվեստին և ոչ թե մայրաքաղաքներուն մեջ, ուրկե մենք գավառը կդիտենք իբր խավարի վայր:

Մահվան արժանի է այն ժողովուրդը, որ զոյրկ է գեղարվեստն, որովհետև ժողովուրդ մը՝ որ գեղարվեստ չունի, կնշանակե թե զգալու կարողությունը չունի: Եվ ի՞նչ է ժողովուրդ մը՝ որ չի զգար:

Ինձ համար չկա ուրիշ երկինք՝ քան իմ ժողովրդի հարազատ հոգին:

Մեկ հասկացված անկեղծ ձայնը հազար ճառ կարծե, որովհետև ճառը պետք է մար-

սե հասարակությունը, որ կարենա անկե սնունդ առնել, ինչ որ ժամանակներու գործ է. իսկ ձայնը վայրկյանի մեջ կթափանցե մարդուն կուրծքեն ներս և այնտեղ կհիմնե զգացման ու մտքի վառարան:

*
* *

Հայոց լեզուն ունի իր հատուկ հնչավորությունը, ուրեմն և համապատասխանող երաժշտություն:

*
* *

Խեղճ հայ ժողովուրդ, ազգ ես և ինքնություն այնքան, որքան մյուսները. այդ ոչ ոք կարող է հերքել: Ունիս հատուկ ուղեղ, կը դատես: Ունիս հատուկ մարդաբանական կազմ, որով կզատվիս այլ ազգերեն ու անոնց կազմեն: Սակայն սիրտդ, որ զգացմանդ աղբյուրն է, քուկդ չէ եղել. այլ, մի ինչ որ ասորա-բյուզանդական և հնդկա-պարսկական է եղել:

*
* *

Վաղ պատանեկական օրերես մինչև այսօր, իմ հոգու հսկիչն է ան և իմ ուսուցիչը... Հոգվույս մեջ ամենօրյա արձագանքողը... Աշխատիլ, տքնիլ, պայքարել՝ միայն և միայն ժողովուրդիս և մարդկության համար... Ես երբեք չեմ կարող ապրիլ առանց Արովյանի... Ուսանողության ատեն, երբ առաջին անգամ «Վերք Հայաստանին» կարդացի, հոգվույս մեջ այնպիսի ալեկոծություններ զգացի, որ երբեք չեմ մոռնար:

*
* *

Հայ երաժշտությունը ոչ միայն մեղկ ու տխուր չէ, այլ համակ ուժ է և կենդանություն ու իր մեջ կանուցանե փիլիսոփայությունն իսկ, ոգին իսկ իր ցեղին, որովհետև երաժշտությունը ամենեն մաքուր հայելին է ցեղին, ամենեն հարազատն ու կենդանին անոր բոլոր արտահայտության մեջ—կենդանի, —որքան կենդանի է այդ ցեղը, ուժեղ, —որքան ուժեղ է իրեն ծնունդ տվող ժողովուրդը:

*
* *

Գեղջուկը բնության հարազատ զավակն է. ուստի ճաշակել է բնությունը բովանդակ հոգով ու սրտով: Իր երգերուն մեջ բնությունը կխոսի, որովհետև բնությունն է նախ իր մեջ խոսած: Իր սրտին մեջ բնության ծովը կհուզվի, վասն զի ինքն իսկ բնության ալիքներուն վրա կդեգերի: Իր երգերն իր

կյանքն են, զի իր ամբողջ կյանքը—իր երգերուն մեջ է ներշնչված: Վերջապես, գեղջուկ երգերը տեսակ-տեսակ ասուն հայելիներ են, որոնք գառ-գառ, իրենց ծնունդ առած վայրերուն դիրքը, կլիման, բնությունն ու կյանքը կանդրադարձնեն:

*
* *

Մեր փրկությունը կոչելու կոչելու ենք Փերպուրկի (Պետրոբուրգի) պարիսպներու դռներուն առաջ... չպետք է խաբվենք Եվրոպայի զանազան խոստովանալից խաբկանքներեն. իմանալու ենք և գործնական ճամփա բռնելու՝ ըստ իս. առաջին քայլն է բոլոր-բոլոր հայությանն ամփոփել ուսի իշխանության տակ. երկրորդ քայլն է տրմտեսապես ու բարոյապես. զուտ ազգային, առանց օտարին ու մեզ անմարս գաղափարներով առաջնորդվելու՝ զարգանալ... Երրորդ քայլն արդեն ինքը ռուս հեղափոխությունն է, որ պիտի անե, ոչ թե մենք. իսկ մենք օգտվելու ենք այդ քայլեն:

*
* *

Զմայլեցնող երգերը հայ ժողովուրդին սեփականություններն են, ոչ թե իմ:

*
* *

Հայ ժողովրդական երաժշտությունն ունի երկու գլխավոր ճյուղ՝ արևմտյան և արևելյան: Առաջինի եղանակները լայն են և բարդ, ճոխ են և լուրջ, պայծառ են և եռանդուն. երկրորդինը՝ սեղմ են և պարզ, աղքատ են և թեթև, դալուկ են և խաղաղ:

*
* *

Մեր ժողովրդական և եկեղեցական եղանակները հավասար չափով չեն զարգացած: Առաջինները արտաքին քաղաքական պայմանների ազդեցության տակ ճնշվել, սեղմվել, ամփոփվել են, առանց կորցնելու իրենց խորությունը և արտահայտիչ ուժը: Իսկ երկրորդները, եկեղեցու անձեռնմխելի հովանու տակ աճել, ընդլայնվել և զարգացել են:

*
* *

Ծիանական այն կախարդ վարպետն է, որ կարողում է հարազատորեն բնությունը, ստեղծում բազմաբեղուն մտքեր, անոցա փշում իր հզոր ու պարզ շունչը, դրոշմում է իր բնավորության էականով՝ ներքին և արտաքին լրիվ կյանքով և կնքում է բառերով ու եղանակով իր հարազատ զավակը՝ «Գութաներգը»:

Ժողովուրդն է ամենամեծ ստեղծագործողը, գնացեք և սովորեցեք նրանից:

Պարն ամենահիմնական նշանակությունն ունեցող երևույթ մըն է. ամեն գեղարվեստ պարի մեջ կարտկվի: Իբրև շարժում՝ պարը շատ կարևոր դեր ունի ապագա դպրոցական կյանքի գեղարվեստական շարժումի մեջ, վասնզի պետք է գիտնալ, թե ամեն գեղարվեստ,—ինչպես երաժշտություն, քանդակագործություն, մարտարապետություն և այլն,—շարժում է: Ամեն կյանքի մեջ պար կա: Արդեն ամբողջ տիեզերքի կյանքը պար չէ՞:

Իրավ է, ես գտել եմ հայ խագերի բանալին և նույնիսկ կարդում եմ պարզ գրվածքները, բայց դեռ վերջնակետին չեմ հասել, զի յուրաքանչյուր խագի խորհրդավոր իմաստին թափանցելու համար, նույնիսկ տասնյակ ձեռագրեր պրպտելով, երբեմն ամիսներ եմ սահում... Թող հայ հասարակությունը ներող, մանավանդ համբերող լինի մինչև որ հնարավոր չափով, կատարելապես վերջացնեմ իմ տասնվեցամյակից ավելի տևող տաժանագին ուսումնասիրություններս: Հույս ունիմ թե մոտիկ ապագայում, առանձին հատորներով, հասարակության սեփականություն պետք է դառնա:

Պատմությունը գրեթե լուր է, ոչինչ չէ հաղորդում հայոց եկեղեցական հին եղանակների, ինչպես և խագերի մասին:

Ավանդությունը հայոց եկեղեցական հին եղանակների գյուտը կամ կարգավորությունը, որ ամենայն հավանականությամբ գրեթե գյուտի շրջանի արդյունքն է, վերագրում է ս. Սահակին:

Ե դարում գրերի գյուտը, ս. Գրքի թարգ-

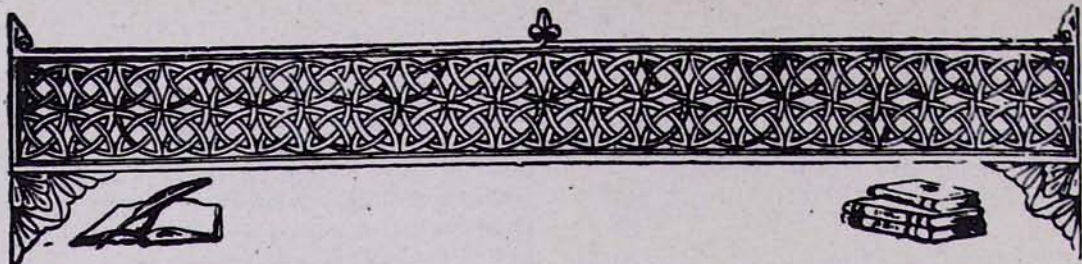
մանությունը հոգևոր երգեր հառաջ բերին, հետզհետե զարգացավ եկեղեցական պաշտամունքն ու ժամերգությունը. հանդես եկան մի շարք երգիչներ՝ հորինեցին շարականներ, ճառեր, ներբողներ, եկեղեցական, տերունական և սրբոց տոների նշանակությունը ժողովրդին բացատրելու նպատակով: Այդ իսկ շարականները գլխավոր շարժառիթ եղան ութն ձայն և երկու ստեղծ եղանակների հառաջ գալուն, ըստ Յայսմավորքի ս. Սահակի ձեռքով. աչսպես սաղմոսերգությունը տեղի տվեց շարականի եղանակներին:

Շարականների բովանդակությունը շատ հարուստ է. արտահայտում են կրոնական զգացմունք: Բովանդակության գլխավոր մասերն ա. հավատի էական մասը, բ. Քրիստոսի տնօրինությունները, գ. եկեղեցու խորհուրդները, դ. ս. Գրքից կտորներ, որոնք լուսաբանում են Քրիստոսի տնօրենությանց որևէ գաղափարը, և է. սրբերը, որոնք նըպաստեցին քրիստոնեական ճշմարիտ լուստ տարածման: Այսպիսի բազմակողմանի բովանդակություն ունեցող բանաստեղծական մի ս. Գիրք, անշուշտ պետք է, որ ունենար և բազմապիսի եղանակ, համապատասխան կրոնական զգացմունքին:

Ես պիտի հասնիմ իմ բուն նպատակին—մեր հայ ժողովրդական երաժշտության գանձերը դուրս պիտի բերեմ հայրենի ավերակներեն...:

Ես տարիներու աշխատանքով շինեմ եմ իմ ուղեգիծը, ուրկե ընթացեմ եմ մինչև ցարդ և պիտի ընթանամ ասկե ետքն ալ, որքան ատեն որ ուժ զգամ երակներուս մեջ. ոչ մեկ խոչընդոտ չի կրնար կասեցնել զիս իմ առաքելությանս մեջ. որուն նվիրականությամբ համոզված եմ ես բոլոր սրտովս:

ԿՈՄԻՏԵԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄԵԾ ԵՐԱԺՇՏԱԳԵՏՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Ձեր հմտալից և խորիմաստ դասախոսությունների միջոցով խորունկ հայացք ձգել տվեցիք դեպի այն երաժշտությունը, որ մեզ համար ցարդ գրեթե փակ էր, և որ մեզ՝ արևմտյաններին շատ բան ուսուցանել կարող է:

* *

1899 թվի Բեռլինի միջազգային ընկերության սրահում Կոմիտասի կարդացած դասախոսությունը հայ հոգևոր և ժողովրդական երաժշտության մասին պիտի մնա անմոռանալի: Առաջին անգամ է, որ Բեռլինում այդպիսի մի դասախոսություն է կարդացվում և գուցե մինչև այժմ Փարիզի աշխարհահանդեսում անգամ այսպիսի դասախոսություն չի կարդացվել:

Բեռլինի արքունական համալսարանի պրոֆեսոր, մեծ երաժշտագետ

Օ. Ֆլայշեր

* *

Կոմիտասը անմման վարպետ է. նրա դաշնակումը աներևակայելի դժվար ու գունավոր է. նրա մեներգի ու խմբերգերի շարահյուսումները անկարելի է գերազանցել:

Խմբավար, գերմանացի մեծ երաժշտագետ **Ալուս Մելիաշ**

* *

Երգի համաշխարհային տիտան է Կոմիտասը, բազմակողմանի երաժիշտ ու գիտնական, այն բացառիկ դեմքերից, որոնք էական դեր են կատարում իրենց ժողովրդի հոգևոր կյանքում: Խոսքերով չի կարելի

գնահատել այն, ինչ նա արեց հայ ժողովրդի համար... Այսօր մենք առիթ ունեցանք լսելու նրա խմբերգերը, որոնք ցնցեցին մեզ: Դրանք այնպիսի անստոգյուտ գոհարներ են, վարպետության այնպիսի փայլով գրված, ունեն ազգային այնպիսի բուրմունք և մարդկային խորություն, որ կարող են ավետարան լինել ոչ միայն հայ, այլև բոլոր ազգերի երաժիշտների ու երաժշտասերների համար:

Կոմիտասի գործն անմահ է ոչ միայն նրա անկրկնելի երգերով, այլև իր սքանչելի արդյունքով, որ ժամանակակից հայ երաժշտությունն է: Եվ այսօր մենք հարգանքով ու սիրով, մեր ամբողջ երկրի երաժշտական մշակույթի կողմից, խոնարհում ենք մեր գլուխները Կոմիտասի աճյունի առաջ:

ՍՍՀՄ-ի կոմպոզիտորների միության քարտուղար **Տիխոն Խրեննիկով**

* *

Կոմիտասը իր ժողովրդի իսկական հանճարն է. նրա անունը սրբություն է բոլոր մեծ ու փոքր ժողովուրդների համար: Նրա իմաստուն և նուրբ, ուժեղ և երբեք չնչացող, խոր, ինչպես իր ժողովրդի հոգին, ստեղծագործության բյուրեղյա մաքրությունը բարձր են գնահատում աշխարհի երաժիշտները:

Կոմիտասի երաժշտությունը լավ գիտեր և սիրում էր իմ հայրը, որը նույնպես իր կյանքը նվիրեց մարիակաճ ժողովրդի երաժշտական կուլտուրային:

Խոնարհվում եմ Կոմիտասի պայծառ հիշատակի առջև:

Մարիական ԻՍՍՀ-ի արվեստի վաստակավոր գործիչ, կոմպոզիտոր
Անդրեյ Էշպալ

Առաջին խոսքերս Կոմիտասի մասին չըբմեղանքի բառեր պիտի լինեն: Մեծ ամբողջ խոստովանում եմ ... ծանոթ չէի նրա երկերի հետ ... Ինչ երգահան և ինչ արտակարգ հայտնություն էր նա: Ես հավատում եմ հայ երաժշտության ապագային, որովհետև մի ազգ, որ ստեղծած է հայ երգը ... մի ժողովուրդ, որ երաժշտական անցյալ է ունեցած, ապագայում աշխարհին պիտի ընծայե մի շարք մեծ անուններ: Այդ անունների մեջ առաջինը կլինի Կոմիտաս Վարդապետի անունը: Ընդհանրապես հայր Կոմիտասի, օր. Մ. Բաբայանի և նրա երկու աշակերտների՝ պ. պ. Մուղումյանի և Ծահ-Մուրադյանի՝ հայ երաժշտությունը անասելի ընդունելություն գտավ համագումարում: Այս եղավ 1914 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին: Հայր Կոմիտասը գրավել էր ամբողջ համագումարի ուշադրությունը իր դասախոսություններով հայ երաժշտության մասին, ներկայացնելով նրա տեսական ձայն առ ձայն ոճի բեղմնավորումը, որ նա գրել էր հին հայկական նոտագրության մեջ և իր երգահանդեսներով:

Փարիզի ժամանակակից երաժշտական կյանքի մեջ նրա հաջողությունը ամենացայտունը եղավ: Այդ օրերի թերթերը և ամսագրերը, թե Ֆրանսիայի, և թե օտար երկրների, վկա են նրա անմխաբեական հաջողություններին: Համեստ Կոմիտաս Վարդապետը հրճվում էր ոչ այնքան իր հաջողության, այլ հայ երաժշտության փառաբանության համար: Նա խորին գոհունակությամբ տեսնում էր, որ իր տոհմիկ երաժշտությունը՝ իր նվիրական երջանկությունը, ամբողջ համագումարի համակրությունը և սերն էր զարթոնքել:

Պրոֆ. Թ. Հարթման

Ես երաժշտական անալիզի եմ ենթարկել Կոմիտասի ստեղծագործությունները և եկել եմ այն եզրակացության, որ Կոմիտասը հրուշակավոր արվեստագետ է: Ոչ միայն հայերը, այլ ողջ երաժշտական աշխարհը կարող է հպարտությամբ արտասանել այդ անունը:

Պրոֆ. Լալս

Ոչ ոք ինձ չի կարող մեղադրել չափազանցության մեջ, եթե ես ասեմ, որ այդ համերգը (1906 թ. Փարիզ) մի հեղաշրջում էր և իր հայտնությամբ զարմացրեց մեզ: Ներկա եղողներից ոչ ոք, ի բացառյալ նորըգիտականներից, իրեն պատկերացնել չի կա-

րող այդ արվեստի գեղեցկությունը, որն ըստ էության ոչ եվրոպական է, ոչ արևելյան, բայց եզակի է իր տեսակի մեջ: Սքանչելի քաղցրահունչ, խորապես հուզական, չափավոր քնքույշ այդ մեղեդիները նրբակերտ են ու ավարտված: Ծկուն ու կենդանի ռիթմերի առատությամբ հարուստ երաժշտություն է դա՝ կարծես հենց սրտի խորքից հոսելիս լինի, որպես սառնորակ, վճիռ, արևշող հոսանք: Նրա մեջ փայլատակում է արեգակը, սակայն ոչ Արաքիայի և Պարսկաստանի կիզող արեգակը, ավելի շուտ երկնային ոսկեփայլ լույս է, որի ջերմությունը փայփայում, փաղաքշում է ձյունածածկ լեռների գագաթը, անտառների կանաչ, առվակների խոխոջը: Մարդկային հոգուն վիճակվել է իր ընդերքում պահպանելու այդ ժպտադեմ երկրի հարազատ հողի մաքրությունը, նրա սերն ու հավատը դեպի լուսավորը, դեպի կյանքը: Այդ պարզության անգնահատելի գանձարանը ... հոսել է մեզ անձեռնմխելի հիասքանչ երգի ձևով՝ որպես հոտավետ պայծառ ծաղիկներ:

Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր,
ֆրանսիացի երաժշտական մեծ քննադատ Լուի Լալուս

Կոմիտասը առաջինը կարողացավ գտնել հայ երաժշտության նկարագրի միանգամայն հարմար դաշնակումը, որն այսուհետև հայտնվում է մեզ գերազանց քաղցրությամբ՝ հավասարապես երևան բերելով որոշ բանաստեղծական և հայեցող բնությունը, որ նրա գեղեցկության զարդերից մեկն է:

1914 թվի Փարիզի երաժշտական կոնգրեսում, ուր հավաքվել էին աշխարհի գլխավոր երաժշտագետները, Կոմիտասը հայ ժողովրդական ու հոգևոր երգերից մի համերգ տվեց՝ հիացնելով ներկա եղող կոմպոզիտորներին:

Ժողովրդական երաժշտությունը, ինչպես և արորի, խոփի, գույթանի երգերի մասին տված նրա դասախոսությունները, պիտի ասել, համագումարի նիստերից ամենից թանկագինը եղան:

Երբ Կոմիտասը դաշնամուրի մոտ նստեց մեղմորեն երգելու հայկական երգ, ունկընդիր հասարակությունը քարացած մնացել էր լուռ, և այնտեղ տիրեց այն վեհապանծ հմայքը, այն գերագույն պարզությունը, որ բխում է հայկական երաժշտությունից:

Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր
Ֆրեդերիկ Մակեր

Եթե Կոմիտասը գրեր միայն «Անտունին», այդ էլ բավական կլիներ նրան խոշոր արվեստագետ համարելու:

Ֆրանսիացի մեծ կոմպոզիտոր

Կ. Դեբյուսի

Ես կգարմանամ Կոմիտասի արտակարգ ընդունակություններում վրա: Խորապես թափանցելով ժողովրդական երգին Էության մեջ, ան այդ երգերը ներդաշնակած է հազվագյուտ ճաշակով և ճշգրտությամբ: Այն բոլոր երգերը, որոնք ես անձամբ լսած եմ ուղղակի իրմե և կամ ուսումնասիրած եմ, ամեն բանն առաջ կփաստեն, թե Կոմիտաս եզակի դեմք մըն է որպես ներդաշնակող և որպես պոլիֆոնիստ:

Ավստրիացի մեծ երաժշտագետ, Վիեննայի համալսարանի դասախոս, պրոֆ.

Վեյնե Էգոն

Զարմանում եմ, որ 25 տարի սրանից առաջ փոքրիկ Հայաստանը տվել է մի Կոմիտաս, որի ստեղծագործություններն իրենց գեղարվեստական կառուցվածքի և արժեքի տեսակետից հազիվ կարելի կլիներ սպասել Ռուսաստանի խոշոր կենտրոններում ապրող հույն ժամանակի ամենահայտնի ուսումնասիրողներից:

Ռուս մեծ կոմպոզիտոր **Գևեաին**

Լրանում է Կոմիտասի 100 տարին: Նրա ծառայությունները հայ երաժշտությանը հրկայական են: Նրա գեղեցիկ ստեղծագործությունները դուրս եկան իր հարազատ Հայաստանի սահմաններից. դարձան համաշխարհային երաժշտական մշակույթի հպարտությունը: Կոմիտասը ոչ միայն մեծ կոմպոզիտոր է: Նա նաև ակամավոր երաժշտագետ է, հիանալի ազգագրագետ և այս բնագավառում նրա ծառայությունները դժվար է գերազանահատել:

Սովետական երաժիշտները, երաժշտաւերները, սովետական ժողովուրդը սրբությամբ են հարգում Կոմիտասի հիշատակը: Սովետահայ կոմպոզիտորներն իրենց ստեղծագործություններում հետևում են և կհետևեն Կոմիտասի հիանալի ավանդույթներին:

Նրա երաժշտությունը ապրում է և հավերժ կապրի սովետական մեծ երաժշտության հետ:

Դմիտրի Ծաստակովիչ

Կոմիտասի ստեղծագործության մասին խորիմաստ, ներշնչված և հրաշալի շատ խոսքեր են հասցեագրված: Ես չեմ ուզում ասել, թե Կոմիտասը, որին շատ դժվարին կյանք վիճակվեց, երջանիկ մարդ է: Դառնալով պատմություն, նա շարունակում է մնալ այսօրվա մեջ, և ավելին, օրեցօր ավելի ու ավելի է խուժում վաղվա օրվա մեջ: Նրա կյանքի վերջին օրը դարձավ նրա անմահության օրը: Դա մեծ երջանկություն է, որ վիճակվում է քչերին, նրանց, ովքեր իրենց կենդանության օրոք կարողանում են մարմնավորել իրենց ժողովրդի կյանքը: Այդպիսին է մեծ Կոմիտասը: Այն ամենը, ինչ նա արել է, իսկական արվեստի, մեծ մտքերի և խոր զգացմունքների տիպար է: Կոմիտասի երաժշտության մեջ չկա ոչ մի ավելորդ հնչյուն, ոչ մի ավելորդ միտք և ոչ մի ավելորդ զգացմունք: Սրանում է Կոմիտասի մեծությունը: Իսկ այդպիսի արվեստը սահմաններ չունի:

Դմիտրի Կոբալսկի

ՍՍՀՄ կոմպոզիտորների միության վարչության քարտուղար, Սովետական Միության ժողովրդական արտիստ

Կոմիտասը մեր ազգային երաժշտական դպրոցի հիմքն է: Ինձ թվում է, որ ոչ մի հայ կոմպոզիտոր չի կարող իր վրա չկրել Կոմիտասի քարեքեր ներգործությունը: Կոմիտասի երաժշտությունը մի այնպիսի անադարտություն է, մի այնպիսի վսեմաշուք լեզու, որ դժվար է այս կամ այն կերպ նրան չառնչվելը, նրա ազդեցությունը չկրելը:

Ամեն մի հայ կոմպոզիտոր պետք է իմանա Կոմիտասի ստեղծագործությունները, պետք է խորհի դրանց մասին: Ես միշտ եղել և գերված կմնամ Կոմիտասի երաժշտությամբ:

Արամ Խաչատրյան

«Խոհեր Կոմիտաս վարդապետից» և «Կոմիտաս վարդապետը համաշխարհային մեծ երաժշտագետների գնահատմամբ» էջերը հավաքեց և կազմեց Ա. Սահակյանը:

Հ. ԱԺԱՌՅԱՆ

ՀՈՒՇԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Կոմիտասի հետ, 1897 թվականին սկսյալ, երեք տարի շարունակաբար պաշտոնավարած ենք Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Եվ ապրելով նույն սենյակին մեջ, ես մոտենի ճանչցա ամոր ճկարագրի գծերը:

Կոմիտաս մարդկային բացատիկ առաքինություններու ծով էր: Չափազանց աշխատասեր էր ան, աննկուն կամքի տեր, անկեղծ, բարեհոգի, մաքրակրոն և մեծ հայրենասեր: Բացի իր երաժշտական համաձայնեցումից, ան ուներ նաև քովնորի շնորհներ—բանաստեղծ էր և ճարտար կոմիկ (երգիծող) դերասան մը, որ ֆարսի (զավեշտի) մեջ ալ մեզ հայտնի էր: Ահա թե ինչո՞ւ ան ճեմարանի մեծին ու փոքրին սիրելին էր դարձած:

Կոմիտաս բացատիկ այսորժեյի ձայն մը ուներ, որուն համար Խրիմյան Հայրիկի մասնավոր համակրանքին էր արժանացած:

Հայրիկի կարգադրությամբ, ան կղեկավարեր վանքի դպրաց դասը և պատասխանատու էր նաև պատարագի՝ սուրբ խորանին երգված սարկավագի բաժնին և Ավետարաններու ընթերցման կանոնավորության:

Անգամ մը ս. Սարգսի տոնին, եկեղեցին ավարտելեն վերջ, Հայրիկը ուզեց Կոմիտասին անձամբ հայտնել իր շնորհակալությունը օրվան եկեղեցական երգեցողության լավ կազմակերպման և Կոմիտասի այնքան քաղցր երգելուն համար: Եվ Հայրիկը շուտով Կոմիտասը կանչել տվավ մոտը: Անշուշտ,

մեծ էր կաթողիկոսի հրամանը: Ընտարանի ուսուցիչ և ուսանող աչ ու ձախ ընկանք, բայց Կոմիտասը չգտանք:

Այդ օրը, ս. Գեորգի տոնախմբության առթիվ, վանքի և շրջապատի մեջ հավաքվել էին Հայաստանի շրջաններեն տառնակ հազարավոր ուխտավորներ, որոնք ավանդական սովորության համաձայն մատաղի սեղաններ բացած, կզվարճանային: Դիմագրության երաժշտությունը կլեցներ օդը: Ժողովրդական երգն ու պարը մթնոլորտ մը կստեղծեին:

Կոմիտասի անհայտանալու լուրը հասավ Վեհի ականջը:

Ուշ երեկո էր, երբ Կոմիտասը, ճեմարանի կտորեն իջնելով, մտավ սենյակ և ուրախության բացազանչություններով ցույց տվավ այդ օր իր հավաքած ժողովրդական երգերն ու պարերգերը, որոնք ձայնագրած էր հույկական ձայնանիշերով: Երբ քիչ վերջը Վեհափառ Հայրիկի քով գացինք, վրդոված գտանք զինքը: Կոմիտաս ծունկի եկավ անոր առջև և Աջը առնելով ըսավ. «Վթե Վեհո ցանկանա, մեղքերս շատ շուտ կքավեմ, հիմա իսկ երգելով այսօր իմ հավաքած ժողովրդական երգերեն»: Եվ Խրիմյան Հայրիկի ներողամիտ հայացքին տակ, Կոմիտաս երգեց իր ձայնագրած ժողովրդական երգերեն՝ մեծ հաճույք պատճառելով Վեհափառին: Այդ անմոռանալի օրեն վերջ, Խրիմյան Հայրիկի հրամանով ամեն տաղավարի հետ պատարագի Կոմիտաս ազատ կշրջեր

ծողովուրդին մեջ, ծառայելով իր նպատակին:

Կոմիտաս մեծ ընթերցասեր մըն էր: Հայերեն լեզուն՝ աշխարհաբար և գրաբար, ուղեկ գիտեր, կհետաքրքրվեր ժամանակի լավագույն հայ ամսաթերթերով և մասնավորապես կկարդար Մովսես Խորենացին, Նարեկացին, Եղիշեն, Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն և զանոնք հայ ժողովուրդի «մասունքներ»-ը կանվաներ: Կպատմեր, որ

զատորեն ընդօրինակելու բացառիկ շնորհք ուներ: Ծեմարանի մեր մտերիմ հավաքույթներուն որքան հաճելի էր մեզ, երբ մեր խնդրանքին վրա, իր ծննդավայրեն տրված պարերը թե՛ կերգեր, թե՛ կպարեր, և մենք ծափելով կոգտրեինք իր մատներուն շրխլ-շրխկոցները իր բազմաձև ճոճումներուն մեջ: Տղամարդոց հայտնի հայկական ժողովրդական պարերեն առհավետ անմոռանելի կմնա «շորոր» խիզախ ու խրոխտ պայլը,

Սողոմոն սարկավազը (Կոմիտաս վարդապետ) ճեմարանական իր դաշնակերների հետ

իր ուսանողական տարիներեն ինք ընտրած էր իր կյանքի ուղին: Ան հաճախ կըսեր. «Միայն երգիչ մը ըլլալ և չոր երաժշտական մասնագիտությունը չի բավարարեր զիս», — և վստահ շեշտով մը կավելցներ, — «Ես պիտի հասնիմ իմ բուն նպատակիս՝ հայկական երաժշտության զանձերը դուրս պիտի բերեմ հայրենի ավերակներեն...»: Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մասնավոր ժամեր կտրամադրեր և հարյուրավոր նմուշներ հավաքած էր:

Կոմիտաս բայց պարող մըն ալ էր: Միևնույն ատեն ան ձևեր և բարբառներ հարու-

որ սուրը ձեռքին ծանր ճոճումներով և մարտական ձևերով կպարեր: Նույնպես շինական կիներու պարերգները, որոնք կպարեր իրենց ձայնի հարազատ ելևէջներով և մարմնի ու ձեռքի նրբին արտահայտություններով, հավետ անմոռանալի կմնան:

Կոմիտաս հոգատար էր իր առողջության: Ան կսիրեր վաղ արշալույսին և երեկոյան արևմուտի ժամանակ դաշտային պտույտները և կըսեր. «Ես սակավ ուտեցիքով՝ կպարեմ, բայց առանց մաքուր օդ: Ծծելու՝ չեմք»: Կոմիտաս բժախնդիր էր մաքրության իր թխորակ դեմքը, սև մազերը մաքրության

մեջ կփայլեին: Մեծ խնամք կտաներ իր հագուստներում մաքրության: Հաճախ էր միասին դաշտային պտույտներ կվերսդառնալիք, մինչև որ ստունորակ ջուրերով չլվացվեր՝ չէր հանգստանար:

Կոմիտասի ամենասիրած գյուղերեն մեկն էր Քանաքեռը. թե՛ Արուվանի տնակը, թե՛ գյուղեն դիտված հայրենի անհորիզոն տարածությունները կոզկորեին իր երգելու տրամադրությունները: Ես այնքան հափռե-

տնակը: Այդ օրը սովորականն ավելի երկար տևեց մեր ճամփորդությունը: Կոմիտաս հանկարծակյան որոշեց միացյալ ուժերով դաշտային ծաղիկներեն փունջ մը կտրել և նվիրել ի հիշատակ Արուվանին: Որքան ամոռանալի էր անոր ոգևորությունը, երբ երեխայի մը պես կթռչկոտեր աչ ու ձախ դաշտային արահետներու երկայնքին, ամեն մեկ անոր ծաղիկի մը տեսքին իր ձգոր ձայնով ինձ ալ իր մոտ կանչելով: Կեսօրին

Գևորգյան ճեմարանի դասախոսական կազմից մի խումբ՝ իրենց ընտանիքներով (1902 թ.)

տակված էի իր քաղցրաձայն երգերեն, որ երբեք չէի մերժեր միասին Քանաքեռ երթալ, հակառակ անոր, որ ես իրեն պես մղոմներ քայլելու համար տոկուն ու ատույզ չէի: Այդպիսի օրեր, ներշնչվելով, անվերջ կերգեր և հայրենի բնության դիմաց բանաստեղծություններ կհորիներ և երբ իր բանաստեղծական շնորհքը կգովեի, ինքզինքը կհեզներ և իր կոշտ ծիծաղի խոխոտ ձայնը կաղծագանքեր մեր շուրջը:

Անգամ մը, գարնանային արևածագին հետ ճեմարանեն ճառիս ելանք դեպի Քանաքեռ, այցելելու Խաչատուր Արուվանի

հասանք Արուվանի տնակը: Լույությունը համատարած էր այնտեղ: Կոմիտաս մեր միացյալ փունջերը գորգուրանքով տեղավորեց տնակի պատուհանին առջև: Ինչպես միշտ, նորեն շրջեցանք տնակին բոլորսիքը, նրանք անոր մուտքի սանդուղքներուն վրա և մեր խոհերուն հետ նախաճաշեցինք: Կոմիտասի փափագով բարձրացանք տնակի կտուրը: Գարնանային գարթոնքը զայդարել էր անոր անմահությունը: Թշուռներու երանակներ կնովողեին մեր շուրջը: Կոմիտաս իր ապրումներու ամենաջերմ հուզմունքով երգեց «Ո՛վ մեծաքանն՝ դու լեզու»-ն...

Անոր հզոր ձայնը արձագանքեց ամեն կողմ: Մեր վերադարձին դուռ ու դրացի, մեղիկ փողոցներու տնակներու շենքերուն առջև հավաքված, իրարու կրացատրեին անոր էջմիածնի վանքին ձայնեղ Կոմիտասը ըլլալը:

Աշմանային օր մըն ալ Քանաքեռի բարձունքին մատած կիհանայինք մեր առջև պարզված բնության տեսարաններու վրա: Հանկարծ մոտակա ձորեն աղջկան մի գեղջուկ մեկ երգին ձայնը առինք: Կոմիտաս, ըստ իր սովորության, գրպանէն թուղթի կտոր մը և մատիտ մը հանեց և սկսաւ հայկական ձայնամիջերով նոտագրել:

Երեկոյան մեր ճամարան վերադարձին ընթրիքի ժամն էր, և մեր օրվան երկար ճանիորդութենէն վերջ անդիմադրելիորեն սրված էր մեր ախորժակը: Բայց ի՞նչ զարմանք. Կոմիտաս տետրակ մը բերելով, սկսաւ իր ձայնագրած երգը մաքուրի առնել: Երբ առաջարկեցի իրեն ճաշել և հետո աշխատիլ, ան պատասխանեց. «Մինչև մաքուրի չառնեն երգի ելե՛քները, փշրա՛ւք մըն ալ կոկորդէս վար չէրթար»: Ես այդ օրը հակնցա, որ Կոմիտաս սովորական մահիւնացու մը չէր:

Կոմիտաս օր մը ինձի ըսավ. «Հայկական հետն հատ խազ կա: Ես կկարծեմ, որ հետո ձայնաշարը քանի մը ձայն կպարունա՛լէ իր մեջ»: Եվ ուրախությամբ վրա բերավ. «Իս գաղտնիքը գտեր եմ...»:

Օր մը Կոմիտասին հարցուցի, թե ինչո՞ւ հայկական ձայնամիջերով կգրէր: Ան պատասխանեց. «Եվրոպական հինգ գծաւոր թուղթ համապատասխան չէ ուրկէ՞ գտնէմ. իսկ հայկական ձայնամիջերը որեւէ թուղթի վրա անմիջապէս կգրեն...»:

Օր մը Կոմիտաս ինձ պոսական շարժիներ երգել տվաւ և ծոցատետրին մէջ սկսավ գրել:

—Հայր տուրք,—ըսի անոր,—եվրոպայիները արհամարհանքով կլսեն այս շարժիները և կծաղեն:

—Ատոնք հիանալի եղանակներ են և աւտոնց ծնունդ տվողները հանճարներ են,—պատասխանեց Կոմիտաս:

Կոմիտաս Հակոբ Պարոնյանի երգիծաբանական արվեստը այնքան կսիրէր, որ անոր գործերէն շատերը անգիր գիտէր:

Կոմիտաս և ես կոմիզմի (երգիծանքի) վարպետներ նկատված էինք: Մեր ուսուցչական հանգստի ժամերուն՝ ճամարանի մեր ընկերներէն կփնտրվէինք: Երբեմն ան և էս

նգևորվելով, Պաղտասար աղբարի դասատանական ժողովը կներկայացնէինք, և վերջիվերջո, քով-քովի, մեր քայլերը համաչափ նետելով, պոռալով դռնէն ներս կմտնէինք...:

Կոմիտաս օր մը օպերետա մը գրեց Հակոբ Պարոնյանի «Քաղաքավարության վրձնաներ»-էն և աշակերտներուն սորվեց: Ներկայացումը անհաջող անցաւ և վաճառքավորություն թողուց: Այս եղաւ առաջինը և վերջինը:

Կոմիտաս սովորություն ուներ առանձնաբար կարծր թախտի մը վրա քնանալ, մարմինը ուղիղ վիճակի մեջ պահելով:

Երեք տարվան մեջ անգամ մը միայն տեսա Կոմիտասի կատաղի գայրույթը:--Շեմարանի ցած պատշգամբին մեջ Կոմիտասն ու ես մտերմորեն կխոսեինք: Մեզմէ քիչ էր անդին ուսանողները հավաքված կերպէին իրարմէ ետ ու առաջ, ցած ու բարձր ձայններով: Այդ րոպեին, առաջին անգամը ըլլալով, ես դիտեցի անոր կատաղի բարկութիւնը: Մինչև օրս չեմ մոռնար ջղայնութենէն անոր վզի երակներուն մատնաչափ ցցվիլը:

Իմացեր եմ, որ 1906-ին Փարիզի մեջ Կոմիտասի ցուցադրական մեկ համերգէն վեռ, ֆրանսացի հայտնի կոմպոզիտոր, դաշնակահար Կլո Դեբուսին ծունկի գալով կհիմքորէր Կոմիտասի ձեռքերը, ըսելով. «Հիմա արեւ հայր Կոմիտաս, Ձեր երաժշտական հանճարի առջև կխոնարհիմ...»:

Կոմիտասի ձայնը մեծ դիպալագոն ուներ: Բեռլին գտնված միջոցին հայ ժողովրդական երգերը անձնապէս ցուցադրած էսմերգէն վերջ, Բեռլինի օպերայի տնօրէնը անձամբ կհրավիրէ զինքը իբրև օպերայի գլխավոր երգիչ և կխոստանա բացառիկ վճարում: Կոմիտաս կպատասխանէ անոր. «Իմ երգչի կարողությունները մեկ նպատակի միայն պիտի ծառայեն—ժողովուրդիս երգն ու երաժշտությունը ծանոթացնել երաժշտական աշխարհին»:

1899-ին Կոմիտաս Էջմիածնէն արտասահման երթալու ատեն, իրմէ խնդրեցի, որ «Բաց նամակ» հավաքածոյիս համար, անցած բոլոր տեղերէն պատկերագարդ բացիկներ ուղարկէր: Կոմիտաս հարգեց իր խոստումը. 7 հատ պատկերագարդ բաց նամակ ուղարկեց: 7-րդ բացիկը մեր սիրաշեմ ընկերական թղթակցության վերջին հիշատակը եղաւ:

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Կոմիտասը ինձ ծամանակակից մարդ էր. «Եղբայր Սողոմոնը», ինչպես կոչում էինք նրան Գևորգյան ճեմարանում. տառիմեր ապրել ենք նույն հարկի տակ. խոսել, կատակել: Ծամկոորդել ենք միասին հայ գյուղերն ու ուխտատեղիները (Սևան, Հառիճ), որնա երգեր էր հավաքում: Եղել ենք միասին

դարտ: Նա հիմն է դրել ազգային երաժշտական կուլտուրայի:

Մարդիկ կային, հայեր և օտարներ, բոլոր պնդում էին, թե հայ ժողովուրդը, ազգային երաժշտություն չունի, թե նրա երգը նմանողություն է եվրոպականին, թրքականին...

Ծեմարանի սաները մի խումբ դասախոսներով Ներսիսյան անտառում

Եվրոպայում, Ստամբուլում. բայց այս ամենը թվում է ինձ ո՛չ իրական: Կոմիտասը ինձ համար հիմա լեզենդ է, հեռավոր առասպել, և նրա կյանքն ու փառապանձ գործը մի չքնաղ հրաշապատում:

Կոմիտասը մեր ժողովրդի հպարտությունն է. նրա գործը՝ մեր ազգային անսպառ հարստությունը:

...Նա հայտնագործել է մեր ազգային երգը, հայկական երաժշտությունը, ազգային մելոդիան՝ ինքնուրույն, ինքնատիպ և անս-

Կոմիտասը անխոնջ աշխատությամբ, իր հանճարի ուժով, իր զարմանալի ինտուիցիայի շնորհիվ, նաև իր տեսական լուրջ պատրաստությամբ ապացուցեց հակառակը, ապացուցեց հայ երաժշտության ինքնուրույն գոյությունը՝ բխած հայ ժողովրդի մոգուց և դարերի միջով մեզ հասած: Նա դիմեց հայ երգի ակունքին՝ հայ շինարարի, գեղջուկի, աշխատավորի երգին. Արարատյան դաշտի, Ծիրակի, Վանի, Մուշի ժողովրդական երգերին: Նա ուզեց հայկական

երկրի բնության մեջ, հայ գեղջուկի շրթունքներից լսել հայ եղանակներն ու երգի խոսքերը:

Նա խառնվեց այդ երգերը ստեղծող ժողովրդի հետ, ներծնվեց նրա հետ, ներառվեց նրա երգերը և սրտով հասկացավ, որ հայ երգի ոճը թաքնված է ժողովրդի այդ երգերի մեջ, միայն պետք է մաքրել այդ երգերը օտարամուտ ժանգից ու անտեղի գարդերից, որոնք աղարտել էին հայ երգը: Եվ ցույց տվեց աշխարհին մեր ազգային երգը՝ մաքրված, ինքնուրույն և անաղարտ:

...Որ որ հայ կա, այնտեղ է և Կոմիտասի երգը: Կոմիտասը համազգային մեծություն է: Նրա երգով մեր ժողովուրդը ավելի գիտակցաբար զգաց իրեն, ավելի կապվեց իրար հետ, ինքնաճանաչեց: Հայ հասարակությունը զգաց աշխատավոր ժողովրդի վիշտն ու հրճվանքը, նրա աշխատանքի պափուքը, նրա սերը դեպի իր հայրենի բնությունը:

Կոմիտասը հայ երգով լույս աշխարհ դառնեց դարերի խավարի մեջ կեղեքված ժողովրդի խուլ բողոքն ու ցասումը բռնության, ստրկության դեմ. նրա խելդղված վիշտը, իրավագուրկ կյանքը և պայծառ ապագայի հանդեպ տածած հավատը:

Կոմիտասը գոհն եղավ թուրք պետության բարբարոսության. նա տեսավ հայ ժողովրդի՝ կանանց, երեխաների, ծերերի, աշխա-

տավորների և մտավորականների երթը դեպի մահ, դեպի գերեզման: Բոլորը, բոլորը անցան նրա մեծ, խորագգաց՝ սրտի միջով, և նա խորտակվեց, ջախջախվեց:

Անհունորեն մեծ է մեր վիշտը, մեր կորուստը. ինչքան գանձեր նա տարավ իր հետ... Նա կարող էր այսօր մեզ հետ լինել, մեր ազատագրված հայրենիքում, ուր ինչքան գործ ուներ կատարելու, ի՞նչ հրճվանքով պիտի տեսներ մեր երաժշտական նոր սերնդին, որը Կոմիտասի պաշտամունքն ունի:

Սիրելի՛ Կոմիտաս, այսօր և միշտ դու մեզ հետ ես քո շքեղ երգերով, քո բարձր արվեստով, պատմական սխրալի գործով: Դու անմահ ես. ինչքան ժամանակ, որ հայ ժողովուրդը կապրի, կապրի՝ և քո երգը: Բայց դու հոգնել ես շատ, սիրելի Կոմիտաս. տառապել ես շատ, զարհուրանքներ ես կրել, վայրագ թշնամու սուրն ես տեսել, հանգստացիր հիմա, մայրենի հարազատ հողի գրկումն ես հիմա: Քո սիրած Արարատյան դաշտի բուրումնալից երգը ծավալվում է քո շուրջը, քո երգերը ծփում են քո վրա, քո երգերի հետ ծփում են աշխատանքի և ազատության նոր, հաղթական կոչովի երգերը...

Հանգչի՛ր խաղաղ, սիրելի՛, Ավիրապա՛ն Կոմիտաս...

1949

Ա. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՀՈՒԾԵՐ

Առանձնապես եղբայրս՝ Հակոբ Մանանդյանը, շատ մոտ էր Կոմիտաս վարդապետին, որը համարյա ամեն օր երեկոները գալիս է եղել եղբորս և մայրիկիս տեսնելու:

Էջմիածնում եղբայրս մնաց հինգ տարի՝ 1900 թվականի հունվարի սկզբներից մինչև 1904/1905 ուսումնական տարվա վերջը:

Կոմիտասը շատ բարի, բարձր զարգացման և բացառիկ նուրբ բնավորության տեր և չափազանց զգայուն մարդ էր: Նա հենց առաջին ծանոթությունից այնքան հմայիչ տպավորություն էր թողնում, որ երբեք չէի կարելի մոռանալ: Էջմիածնում բոլորը նրան սիրում էին:

Հատկապես ինձ համար անմոռանալի են իմ հանդիպումները Կոմիտասի հետ:

Ամառվա արձակուրդներին, Էջմիածնում իմ եղած ժամանակը, երբ Կոմիտասը ինձ

հանդիպում էր, տանում էր իր համեստ կահավորված խուցը, նստում էր իր դաշնամուրի առաջը և ինձ ստիպում էր երգել Ախալցխայի ժողովրդական երգերը ու ինքը ձայնագրում էր: Նա ուներ շատ նուրբ լսողություն և մեկ անգամ լսելով, նա իսկույն նվագում և մեծ ճշտությամբ ձայնագրում էր:

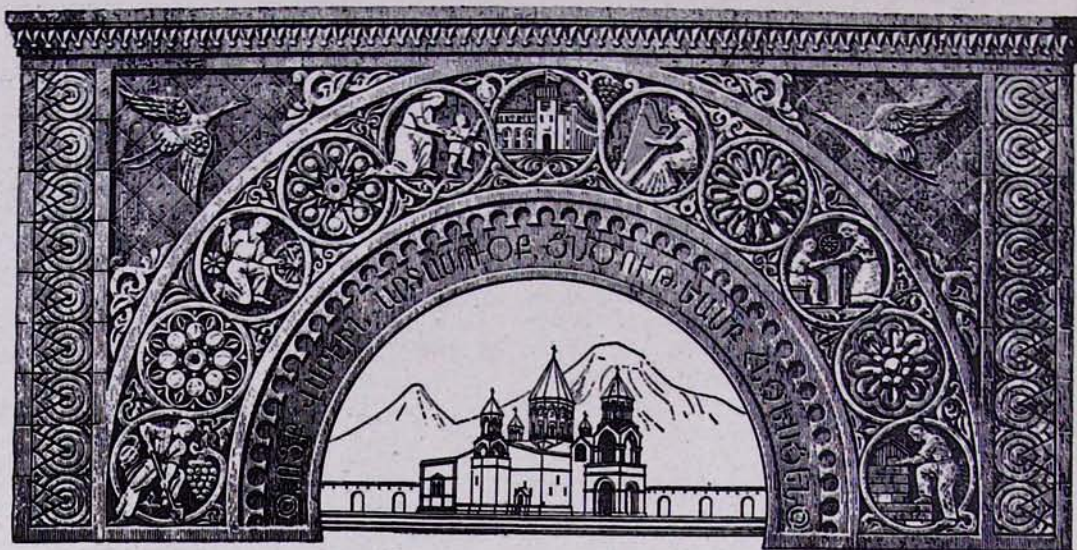
Իմ հիշողության մեջ տպավորվել է նաև մեծ երաժշտի դասախոսությունը, որը ես լսել եմ Տիֆլիսում 1900-ական թվականների սկզբներին: Կոմիտասը մի շատ հետաքրքիր դասախոսություն կարդաց հայկական երաժշտության և այն ազդեցությունների մասին, որ հայ երաժշտության վրա ունեցել են Մերձավոր Արևելքի հարևան ժողովուրդների երաժշտական մոտիվները: Ի միջի այլոց, նա իր դասախոսության ընթացքում ցույց տվեց իր կատարելագործված երաժշտական գործիքը, որով ինքը նվագեց և

մեծ տպավորություն թողեց ներկա եղողների վրա: Այդ գործիքը սովորական արհնգն էր, որի վրա ինքը արտասահմանում հարմարեցնել էր տվել «կլապան»-ներ և կարողանում էր տալ կիսաձայն նոտաներ:

Իր ունեցած հիշողություններից քույրս պատմում է, որ Էջմիածնում, երբ Կոմիտասը գալիս է եղել մեր տունը, թե՛ մայրիկս և թե՛ քույրիկս խնդրելիս են եղել, որ երգի: Նա սովորաբար չի մերժել, սակայն կատակով յուրաքանչյուր երգի համար պահանջել է տալ երկու կոպեկ, ասելով՝ «Երկու կոպեկ տուր, երգեմ»: Երբ նրան հարցնելիս են ե-

ղել, թե ինչ է անելու այդ կոպեկները, նա պատասխանել է, որ երբ այդ կոպեկներից մի փոքր գումար հավաքվի, նա նորից գնալու է արտասահման: Ինձ համար հատկապես անմոռանալի է Կոմիտասի երգած Լոռվա հոռովելը: Իր երգերի թվում նա վերջին տարիները մեր տանը հաճախ երգելիս է եղել առանձին կտորներ իր սկսած «Անուշ» օպերայից: Քրոջս հիշողության մեջ տպավորվել էին Կոմիտասի «Անուշ»-ից երգած հատվածները, որ երբեմն նա վերհիշում և երգում էր:

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՆՁԻ ԵՎ ԳՈՐԾԻ ՄԱՍԻՆ

Անցյալ գիշեր սրահին մեջ երգելով ու քարքառելով, գվարճաբանելով, երբեմն ալ միշտ հանկուցանելով՝ Հայաստան ուխտագնացության տարիք գմեզ. կամ լավ ևս է ըսել քիչ մը Հայաստան բերիք՝ Եգիպտոսի հայերու... դուք Մասիսն ու Արագածը փոխադրեցիք հոս պահ մը. ո՛վ ըսավ, թե լեռները չեն քալեր...

Ի՞նչ հրաշարվեստ հուշարար մըն էք դուք նախնի ու արդի հայ գեղեցկությանը. լիափառ սիրով, բոլորանվեր ջանքով հետազոտեր, որոնք, ի քնար վերակոչեր եք մեր քաղցրադու, աստվածաշունչ մեղեդիներն ու օրհներգությունները, որոնց մեջեն մեր սուրբ նախնյաց հոգիները համբուրել տվիք մեզի: Հայ գեղջուկ բանաստեղծության կույս գեղեցկությունը պաշտել տվիք մեզի:

Ո՛վ վարպետ, վարդապետ, ի՞նչ բանի ավելի հիանամ ձեր մեջ, ձեր արվեստորէն ձայնի՞ն, թե գերանուրբ արվեստի՞ն, պատարուն գիտության՞ը, թե բոցաշեշտ պիտանախտության. հրապուրիչ բանախոսի՞ն... Ձեր համերգը այգու՝ «հավատամք» մըն է հայ ցեղին քարձրագույն ընդունելությանը ու անոր անհուն կատարելականության:

Կոմիտաս վարդապետը մի խումբ գրողների
և արվեստագետների հետ

Մեզմե ո՛վ պիտի կրնա մոռնալ ելրեք
հայրենիքի հոգեզվարճ այն տեսարանները,

գոր խոսքով ու երգով հեռապարզեցիք մեր գմայված աչքերուն առջև, վստահի ձեռքեր, վարպետ, ներդաշնակություն մըն է կատարյալ, գույն ու պեսայիություն ունի, խորություն ու մթնոլորտ ունի,—երկրի մթնոլորտը,—լույս ու ստվերներ ունի, Հաստատանը մեր լսելովքը... տեսանք մենք:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ,

*
*
*

Կոմիտասի առաջին ու կարևորագույն գործը հայ երաժշտական ոճը վերագրած ըլլալն է:

Կոմիտաս վարդապետ եղավ առաջին հարազատ հայագույն դաշնակողը հայ երգի, և ատիկա իր կատարած գործին երկրորդ կարևոր կետն է:

Կոմիտաս վարդապետ հայ երաժշտական ֆոլկլորի, նույնիսկ արևելյան ֆոլկլորի, բանասեր-հավաքիչ մըն ալ եղած է, բացի նոր հայ երաժշտության մըր ոսկւիրայի իր մեծ դերեն:

Կոմիտաս արտակարգ երգիչ էր, հայ երգին մեր օրով մեծագույն արտահայտիչը:

Կոմիտաս եղավ հայ երաժշտության մեծ պրոպագանդիստը, առաջալը օտարներուն մոտ և հայոց իսկ համար:

Կոմիտաս եղած է խանդավառ ուսուցիչ մը և արտակարգ խումբ կազմող ու վարող մը:

Կոմիտասի ճոխ անձնավորության մեջ ամենակարևոր տեղերեն մին կէտնէ գիտուն ուսումնասիրողը:

Կոմիտաս, վերջապես, ստեղծագործ երաժիշտ էր և ոչ թէ միմիայն հավաքող ու դաշնակող ինչպես ոմանք կկառնեն:

Ա. ԼՈՂՈՆՅԱՆ

*
*
*

Տեսե՛ք եք նրան իր կյանքի ու գործի մեջ, լսե՛ք դուք երբևէ նրա երգեցիկ խոսքի համերգը կամ իր՝ մեծ վարպետի «հեներալ» «Մոկաց Միրզեն», «Սիրուս Աման էր» և նման ժողովրդական սքանչելի ստեղծագործությունների կատարումը—երկարաշունչ, թախծալի, բայց և թովիչ, և հոգեզմայլ: Ով էլ որ լինեիր դու, չէիր կարող գրան առժամ կտրվել քո առօրյայից ու հոգով ու սրտով չտեղափոխվել այնտեղ, ուր երկրագործ աշխատավորի հանճարն է երկնից այդ երգերը, ուր բախտից հալածված դարիքն է չարքաշ իր օրը սզացել և կամ «սուսապալ գեղջուկն» է իր հոգն ու վիշտը հառաչել արորին ու գութանին կոթնած:

Միջախասակ, Ահիար, ջղուտ և զգայուն, դեմքը դեղնավուն, աչքերը արտահայտիչ և վառվռուն, գլուխը ճաղատ, մորուքը ոչ «վարդապետավայել», այլ ծնոտի տակ միայն թողած, այսպես կոչված վագներյան, ինքը արագաքայլ և անհամբեր, միշտ շտապող, միշտ աշխատասեր, կյանքից գոհ, լավատես:

Կոմիտաս վարդապետի դիմաքանդակը՝ հանված մահվան օրը՝ նկարիչ Հ. Աճեմյանի ձեռքով

Այդպես էր Կոմիտասը... Չնայելով, որ նրա սեկյակը զարդարում էր գորգերով ու նկարներով, բայց ինքն՝ արվեստագետի ապրում էր, կարելի է ասել, սպարտանյան կյանքով, ուտելու մեջ պարզ և չափավոր, չէր խմում ու չէր ծխում, քնում էր գարուն թե ձմեռ բաց պատուհանով և, որ գլխավորն էր, պառկում էր ուղղակի հատուկ վրա, առանց ներքնակի ու քարձի: Նոսուգրության մեջ մաքրասեր էր, գրում էր գեղեցիկ, իր իսկ տողած թղթերի վրա, ազնվապես, որ նրա ձեռագրերից կարելի էր ուղղակի կլիշե պատրաստել:

Գ. ԼԵՎՈՆՅԱՆ

Կոմիտասը վեճում է հայ երաժշտության, հիմնաքարը: Կոմիտասը այն իմաստունն ստեղծագործողն է, որ մեծապես հասկացավ ժողովրդական աղբյուրների կենսալից ուժը և իր նյութը վերցրեց այնտեղից: Եվ այսօր Կոմիտասը այն երաժիշտը չէ, որին մենք սոսկական «արժանավորների հարկը» մատուցանելու համար միայն հարգանքի խոսք ասենք: Այսօր արդեն պարզ է ամեն էրաժիշտի համար, որ մեր ժողովրդական երգի վրա հիմնվող մեր երաժշտությունը Կոմիտասից է սկսվում:

Այսպիսով Կոմիտասն այն երաժիշտը եղավ, որ իմաստնաբար և հեռատեսորեն վճռական շրջադարձով լծակը ուղղեց դեպի աշխատավոր ժողովրդի երգի իբրև մեկնակետ ապագա հայ երաժշտության:

Դ. ԴԵՄԻՐՇՅԱՆ

Կոմիտասը միայն հավաքող չէ. ազգագրական ժողովածուն նրան չի բավարարում և ո՛չ էլ գիտական պեղումներն են նրան հագեցնում: Նա հանդես է գալիս իբրև մի նոր, կենդանի երաժշտության հիմնադիր, հենված հենց իր հավաքած ժողովրդական երգերի վրա:

Նրա այդ մեծ ու անզուգական գործը մնում է իբրև մի մոնումենտալ գործ համաշխարհային մասշտաբով...

ՍՊԻՐԻԴՈՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԵՏ

Կոմիտասը, ինչ խոսք, ինչպես բոլոր հանճարները, իրական մարդ է եղել: Բայց եթե շատ իրական լինեք, էլ ի՞նչ Կոմիտաս: Նա իր մեջ կրել է բնությունը: Դա մեր հողն է, հողի հոտը, համը, մեր ջուրը, սարերի օդը... Նա այդ բոլորը բյուրեղացնում է երգով: Իհարկե, այստեղ խոսքերը կարևոր չեն: Կարևորը երգն է, նրա երգի մեջ հենց այդ հողն ու ջուրն են զգում: Ուրեմն նա որքան ճիշտ է զգացել մեր գարունը: Մեր պ-

Կոմիտաս վարդապետի մախարձանը (Երևան)

մեն մի գարունը եղել է մութ տեղն ընկած մարդու դեպի լույս գնալու ճգնում: Ինչպե՞ս են Կոմիտասի մոտ ներդաշնակվում մութն ու լույսը: Լույսի զգացումը շատ ուժեղ է նրա մոտ, երգերը՝ անսահման լուսավոր:

Սարերն իրենց երգն ունեն: Այդ երգը գեղեցիկ է, ուժեղ: Ամպերը որքան ծածկում են սարերը, այնքան գեղեցկանում և ուժեղանում է այդ երգը: Կոմիտասը բնության

այդ երգն է ստեղծել, ոչ թե իր անձնական երգը:

Երկրի շունչը դարերով, ժամանակներով է կուտակվում մարդու մեջ: Կոմիտասը այդ շնչով մարմնացած էակ է, և նրա ուժը դրա մեջ է, այդտեղից էլ պետք է հասկանալ նրան:

Կոմիտասը, անշուշտ, և՛ ազգային է, և՛ համամարդկային: Այդ երկուսը իրարից անջատել չի կարելի: Կոմիտասին մենք սպելի ենք զգում, որովհետև մեր մեջ մեր երկրի ու գին ավելի հարազատ ենք զգում: Աշխարհը արդյոք ճանաչո՞ւմ է Կոմիտասին. ուսումնասիրե՞լ է, լսո՞ւմ է, ինչպես Բախին, Ժոմանին, Վերդիին...

Հայերս մեր անցած պատմությամբ ու մշակույթով նման ենք մի ճամփորդի, որը

շատ ճամփորդների նման, փոխանակ գնացքով գնալու, գնացքի հետ վազել է: Ու չեն էլ մտածել, թե ինչո՞ւ այս ճամփորդը ետ չի մնում: Լույսին գնալու, լույսին հասնելու ձգտում է սա: Ժողովուրդը հաստատվել է երկրագնդի մեծ օրենքը՝ միշտ արևի ունու մնալու օրենքը:

Կոմիտասը այնպես է երգում, կարծես շոշափում է հողը: Կարծես երգողը իրական մարդ չէ: Նա Պատարագ է ստեղծել: Պատարագը մեր ժողովրդական ոգու խոսքն է: Մենք դեռ լրիվ չենք հասկանում Կոմիտասին: Նրա մեծությունը իր մեջ է: Նա հայտնաբերել է մեր երաժշտության պարզեցումը: Մի օր էլ ինքը պիտի հայտնաբերվի իր բոլոր գաղտնիքներով:

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ԶՎԱՐԹՆՈՅԸ

Այս երգը, որ հնչում է մեր ականջին, մեզ է հասել ոչ թե մի քանի տասնյակ տարիների հեռավորությունից, այլ դարերի խորքից: Հասել է ինչպես հազարամյակներ հողում թաղված կավե սափորն է պեղումներից հետո ելնում արևերես, և կամ հնամյա որմնանկարն է դարերի սվաղը քերելուց հետո՝ իր հրաշալի սկզբնապատկերով հայտնվում աշխարհին:

Հին է մեր երկիրը, ու մեր ժողովուրդն էլ հնուց ի վեր սիրել է կառուցել, ստեղծել, երգել: Սակայն ժամանակն ու՝ այլազան ցեղերի արշավանքներն ու գրավումները քանդել են ո՛չ միայն մեր մայրաքաղաքներն ու տաճարները, ավերումների ծուխ ու փոշով պատել են ո՛չ միայն մեր զարդաքանդակները ու մագաղաթները, այլև մեր երգն ու երաժշտությունը՝ օտարամուտ ձայնարկու-

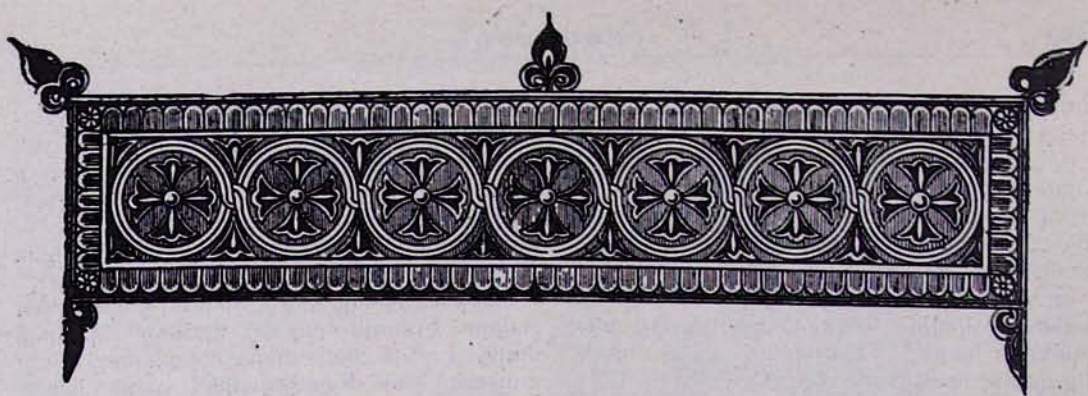
թյունների տակ խեղդվելով մեր հորովելաշունչ մեղեդիները:

Եվ Կոմիտասն էր, հազվադեպ այն հնաբանը, որ ժամանակի շերտերի տակից լույս աշխարհ հանեց ոչ թե քարե խոյակն ու սյունաշարը, կավե սափորը և կամ մետաղյա զարդերը, այլ հնչյունը, մեղեդին:

Հայ երաժշտության Թորամանյանն է Կոմիտասը, ու նրա թողածը՝ հայ երաժշտության Զվարթնոցը, այս դեպքում արդեն ոչ բեկոր-բեկոր ու մասնատված, այլ վերաշարված ու ամբողջական վերածնված՝ նախնական իր ողջ գեղեցկությամբ ու ամբողջականությամբ:

Թող հավերժ դողանցեն այդ սրբազան տաճարի զանգերը՝ մշտապես ավետելով աշխարհին կյանքի և ստեղծումի հաղթանակը՝ ընդդեմ մահվան ու քանդումի:

ԱՌԱՔԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

(Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ)

Մ Ե Ծ Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ը

Հին հույներն ունեին իրենց մեծահամար հնագույն երգիչը, որին անվանում էին Օրփեոս: Հունական առասպելաբանությունը զարդարել է Օրփեոսի հանճարը. մի գեղեցիկ առասպելով, որ ասել է՝ երբ երգում է Օրփեոսը, նրա երգերը մեղմացնում են վայրի գազաններին և ոգեշնչում ծառերին:

Հայն էլ ունեցավ իր Օրփեոսը: Նրա նվիրական անունն է Կոմիտաս:

Հին Հունաստանի շնորհալի երգիչ Ալկմանը շրջեց հայրենի երկրի գյուղերն ու քաղաքները, ժողովեց ժողովրդական երկու հազար երգ, հղկեց այն, մշակեց ու տվավ հունական ժողովրդին, որից ստացել էր նա:

Հայոց աշխարհը կյանքի կոչեց հայ Ալկմանին, որի անունն է սրբաւորը Կոմիտաս:

Ու հայ Ալկմանը շրջեց հայրենի գյուղերը, մտավ մթնում կորած խրճիթները, տեսավ անհրապույր սև պատերը խրճիթների, ունկընդրեց շինականի երգերին: Եվ նրա հոգին վառվեց շինականի անմահական ստեղծագործությամբ, բոցակիզվեց այդ երգերի երկնառաք թուփչությամբ: Կոմիտասյան հանճարը թափանցեց շինականի երգերի անհատում խորքը, ընկալավ նրանց ոգին ու շունչը և առավել իմաստավորեց, պայծառացրեց և իբրև տաղ երկնարժան նույն շինականին վերընծայեց:

Դեռ պատանի էր նա՝ հայ Օրփեոսը, երբ իր թուփչ ձայնով շարժեց ծերունագարդ Գեվորգ Դ կաթողիկոսի՝ ճեմարանի հիմնադրի սիրտը և արցունքներ քամեց նրա աչքերից: Ու հայ Ալկմանը՝ փոքրիկ Սողոմոնը, մտավ կաթողիկոսի հիմնադրած ճեմարանը, այստեղ աճեց ու ուռճացավ նրա գերիմաստ

հանճարը, որ ի սպաս դրեց իր հարազատ ժողովրդին:

Սակայն Գևորգյան ճեմարանը չէր կարող բավարարել մեծ գեղագետի ստեղծագործական պահանջը: Մայր Աթոռը ընդառաջեց Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանին, և վերջինիս խնդրելով Կոմիտասը գործուղվեց Գերմանիա՝ կատարելագործելու և առավել զարգացնելու իր երաժշտական բնատուր տաղանդը: Կոմիտաս վարդապետը եռանդով ուսումնասիրում է եվրոպական մեներգության արվեստը «ճեմարանական խմբի ձայները կրթելու և կուլելու» նպատակով: Այդ է վկայում ճեմարանի տեսուչ Կ. Կոստանյանին հղած իր նամակը, որտեղ գրում է. «Ժամանակից օգուտ քաղելով, կամեցա և մի այլ թերի կողմս լրացնել. երկու շաբաթից ի վեր առնում եմ և երգեցողության ու ձայնագրության դասեր, որ անհրաժեշտ է խմբական երգեցողության և առհասարակ ճեմարանական խմբի ձայները կրթելու և կուլելու համար»:

Կոմիտասը Բեռլինում լիովին հագուրդ տվավ երաժշտական գիտության անհաճ ծարավին, վերադարձավ ճեմարան և անձնատուր եղավ իր նվիրական աշխատանքին: Գևորգյան ճեմարանը դարձավ մեծ արվեստագետի աշխատանոցը, իսկ անդադրում, մեղվաջան աշխատանքը ճեմարանում՝ նրա արպտող հոգու անդորրը և հանգստությունը: Սիրում էր նա այդ հաստատությունը և նրա սաներին ջերմ սիրով. ուրիշ աշխարհ, ուրիշ միփաբարություն և հաճույք նա չունեւ, քան նվիրական աշխատանքը ճեմարանում և դաստիարակություն-

նը մատաղ սերնդի նույն ճեմարանում: Մայր Աթոռը և Գևորգյան ճեմարանը լիցք տվին նրան, այնտեղ արգասավորվեց, ուռնացավ մեծ արվեստագետի հանճարը և ստեղծեց քաղցրահնչուն, խորապես հուզական, նըր-

Մանուկ Աբեղյանը և Կոմիտասը: Աբեղյանը կարդում է իր բամբ ձայնով, Կոմիտասը երգում է քաղցրաձայն՝ «Մհեն՛ր, Մհեն՛ր», և դահլիճն արձագանքում էր՝ «Մհեն՛ր, Մհեն՛ր»: Կոմիտասը ճեմարանում հորինեց հուշակա-

Գևորգյան ճեմարանը

բակերտ և քնքուշ մեղեդիները, ինչպես բնորոշել է նրա ստեղծագործությունները Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսորը: Վիթխարի է Կոմիտասի ստեղծագործական աշխատանքը Էջմիածնում և Գևորգյան ճեմարանում: Նրա պրպտող միտքը առաջինը սեփեռեց ժողովրդական գոհար երգերի վրա: Նա շրջեց հայ գյուղերը, ժողովեց հայ շինականի հագարավոր երգերը և առաջինը հրապարակեց մեծ հաջադետ Մանուկ Աբեղյանի հետ «Հազար ու մի խաղ» վերնագրով և հավերժական կորստից փրկեց հայ ժողովրդական գոհարները:

Կոմիտասը առաջինը կազմակերպեց Մանուկ Աբեղյանի հետ հանդիսավոր երեկույթ՝ նվիրված «Սասունցի Դավիթ» հայ մեծ էպոսին: Հիշում եմ այդ նվիրական երեկուն: Ճեմարանի դահլիճը հրավստված է: Խրիմյանը բազմած է իր զահին: Նրա աջ և ձախ կողմում շարքով նստած են Էջմիածնի միաբանները: Դրանց դիմաց, փոքր-ինչ հեռու, դրված է ամբիոնը: Այդտեղ կանգնած են

վոր «Սիփանա քաջեր» խմբերգը, որը կարելի է անվանել նրա գլուխ-գործոցը: Դա քայլերգ է, որի բառերը հորինել է Մ. Աբեղյանը, իսկ երգը՝ Կոմիտասը: Կոմիտասի առաջին հրապարակական ելույթը տեղի ունեցավ 1890 թվականի սեպտեմբերի վերջերին, ճեմարանի 25-ամյա տարեդարձին: Այդ օրը պատարագից հետո ճեմարանի հյուսիսային բակում խուռն բազմության առաջ ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանը կարդում է զեկուցում՝ ճեմարանի անցյալ ուսումնական տարվա աշխատանքների մասին: Զեկուցումից հետո տեղի է ունենում համերգ Կոմիտասի ղեկավարությամբ: Խումբը կազմված էր ճեմարանի աշակերտներից: Ժողովուրդը, ուխտավորներ Անդրկովկասի բոլոր տեղերից, շրջապատել էր երգչախումբին, դիտում էր Կոմիտասին և հափշտակված ունկնդրում խմբին: Քառաձայն էր խումբը՝ քաղկացած միայն տղաներից: Երգում էինք Կոմիտասի սովորեցրած երգերը՝ «Գարուն ա, ձյուն ա արել», «Հով արե՛ք,

սարեր ջան», «Հարբան», «Քելեր, ցոլեր» և այլն: Յուրաքանչյուր երգից հետո ժողովուրդը իր հիացմունքն էր արտահայտում բուռն ծափահարություններով:

Ուսումնական տարին սկսված էր: Կոմիտասը հանգիստ չունի. ցերեկը պարապում է ճեմարանում որպես դասատու, ճաշից հետո նույն ճեմարանում պարապում է քառաձայն խմբի հետ, սովորեցնում է աշխարհիկ և պատարագի երգերը, իսկ երեկոյան, մինչեւ ուշ գիշեր, իր տանը կատարում է ստեղծագործական աշխատանք: Նա հանգիստ չունի և կիրակի օրերը: Պատարագի ժամանակ ղեկավարում է երգեցիկ խմբին և երգում հավուր պատշաճի մեղեդիներ՝ «Հափիկ», «Աչքն ծովի ծով» և ուրիշը: Եվ այսպես տարիներ շարունակ և՛ կիրակի օրերին, և՛ տոն օրերին, տարվա բոլոր ժամանակներին: Առավել դյուրիշ էին և արտահույզ «Ո՛վ զարմանալի» և «Պարզևատուն ամենեցուն» ու «Տիրամայրն» մեղեդիները, որոնցից առաջինը երգվում էր ջրօրհների տոնին, իսկ վերջին երկուսը՝ Զատիկի շաբաթին:

Կոմիտասը ճեմարանում դասավանդում է երաժշտություն: Նա մտցրեց եվրոպական նոտաները գործադրության մեջ, որ չկար էջմիածնում, որովհետև շարականները և եկեղեցական երգերը տպագրված էին հայկական նոտաներով: Նա մեզ սովորեցնում էր նաև այդ նոտաներով գրված եկեղեցական երգերը: Դասերից հետո նա հանգիստ չունեց: Նա ճեմարանում էր, քառաձայն խմբի հետ, սովորեցնում էր ժողովրդական երգերը, որ հավաքել էր ժողովրդից և վերամշակել էր աշխատանքում: Հետ ճաշու այդ աշխատանքները տեղի էին ունենում մեծ մասամբ ճեմարանի դահլիճում, որտեղ գտնվում էր նրա դաշնամուրը: Մենք այդ աշխատանքներին հաճախում էինք եռանդով ու ջերմ սիրով. մեզ գրավում էր Կոմիտասի քնքուշ ձայնը և նրա դյուրիշ երգերի հրապույրն ու թովչությունը:

Դասերն անցնում էին արտակարգ հետաքրքրությամբ: Կոմիտասը բացատրում էր ժողովրդական ու եկեղեցական երգերի ծագումը, բնույթը, նրանց մեջ արտահայտված հայ ժողովրդի աշխատանքը, վիշտն ու ուրախությունը, սերը՝ առ հայրենիքը, շեշտում էր այդ երգերի բնութային հայկական ոգին ու շունչը: Նա ոգեշնչվում էր ժողովրդական երգերով և մեզ վարակում սիրով դեպի ժողովրդական ստեղծագործությունը և դեպի ինքը: Յուրաքանչյուր երգ սովորեցնելուց առաջ նախապես մեզ ծանոթացնում էր այն պայմաններին ու միջավայրին (բնության՝ թե հասարակության), որի մեջ առաջացել է այդ երգը, և ապա երգում էր հոգեզմայլ, թովիչ ձայնով, մեզ պատճառում գեղարվես-

տական անբացատրելի մեծ հաճույք, կրթում ու ազնվացնում մեր ճաշակը և մեր հոգին:

Ուշագրավ են Կոմիտասի դասախոսությունները հայ հոգևոր և պատարագի երգերի մասին: Կենդանի, համոզիչ օրինակներով ցույց էր տալիս, որ մեր հոգևոր երգերի ակունքը, պատարագի ու այլ հոգևոր երգերի անսպալ ու մշտաբույս աղբյուրը ժողովրդական երգերն են, հայ ժողովրդի ստեղծագործությունը: Եվ Կոմիտասը երգում էր՝ «Այգեպան, ի՞նչ ես անում, շամբը բորսատան չի լինի» և ապա պատարագի մի «Տէր, ողորմեա»-ն: Նմանությունը ակնհայտ էր և փաստերն ամրակող, անհերքելի:

Նա մեծ մանկավարժ էր և գիտեր գրավել մեզ իր արվեստով: Ներս էր մտնում դասարան, մեղմ ծպիտը դեմքին: Անցյալ դարը հարցնում էր և ապա նորը տալիս: Նա եվրոպական նոտաներով գրում էր գրատախտակին երգը, և մենք արտագրում էինք ու իր հետ երգում գրածը: Հայկական մեղեդիները ձայնագրում էր եվրոպական նոտաներով և դրանցով սովորեցնում մեզ: Կոմիտասը հայկական նոտաները չէր գործածում, չնայած մեզ սովորեցրել էր և՛ հայկականը, և՛ եվրոպականը, բայց մենք գործադրում էինք եվրոպականը, որովհետև այդ էր պահանջում ինքը:

1905 թիվ, հունիս ամիս: Խրիմյան կաթողիկոսը Կոմիտասին իրավունք տվավ մամերգ տալու Թիֆլիսում, Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքում:

Ճեմարանի տեսուչն էր Կարապետ Կոստանյանը, հայտնի բանասեր, ազդեցիկ մի մարդ, որ վայելում էր Խրիմյանի և էջմիածնի միաբանության հարգանքը: Նա շատ բարձր էր գնահատում Կոմիտասի տաղանդը և ոչինչ չէր խնայում մեծ երաժշտին՝ իր ծրագրերի իրացման համար: Թիֆլիս մեկնելուց առաջ Կոստանյանը մեզ կանչեց իր մոտ, խրատեց՝ լինել կարգապահ, ամեն կերպ աշխատել բարձր պահելու ճեմարանի անունը և բարի ճանապարհ մաղթելով մեզ ճանապարհեց Թիֆլիս: Մենք ոտքով գնացինք Կարխուն (այժմ՝ Էջմիածին) կայարանը և այնտեղից գնացքով՝ Թիֆլիս: Գնացքում մենք Կոմիտասի հետ էինք: Նա անհանգիստ էր, մտախոհ, մտքերը պաշարել էին նրան, առաջին անգամն էր հոգևորականի համերգը Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքում, մարդաշատ Թիֆլիսում: Նա պառկած էր վագոնի չոր նստարանին ու սուզված իր խոհերի մեջ:

— Հայր սուրբ, բարձ ու վերմակ եմք բերել ձեզ համար. չոր տախտակին անհուսահատ կլինեք, ասում էինք ու խնդրում, որ վերցնի բարձն ու վերմակը:

Որքան սիրելի էր նա մեզ համար և որ-

քա՛ն ցափում էինք տեսնելով նրան այդ վիճակում: Մենք ըմբռնում էինք մեր սիրելի ուսուցչի հոգեվիճակը, բայց չէինք վատահանում ամոքել նրան:

— Չէ, տղանե՛ր,—պատասխանում էր Կոմիտասը,—ոչինչ պետք չէ, գնացե՛ք, հանգստացե՛ք:

րով հետ էր մնացել մեզնից: Գրկախառնվեցին երկու մեծ արվեստագետները, և սկսվեց խանդավառ զրույցը նրանց միջև: Մենք դիտում էինք նրանց զրույցը և լցվում անհուն հրճվանքով:

Հրաժեշտ տալով Սունդուկյանին, մենք շարունակեցինք մեր երթը և հասանք Ղամ-

Կոմիտաս վարդապետը և Հակոբ Մանանդյանը մի խումբ ճամարանականների հետ

Գիշեր է. գնացքը ստրում է ձորերի միջով, վագոնում լուրջություն է, քնած են բոլորը, արթուն է միայն նա, մտքերը հուզում են նրան, և քուն չի գալիս նրա աչքերին:

Առավոտ է, մենք արդեն Թիֆլիսում ենք և ոտքով գնում ենք դեպի Ղամբարյանների տունը, որը հատկացրած էր մեզ: Չհասած Ղամբարյանների տանը, հեռվից մենք տեսանք Գաբրիել Սունդուկյանին, որը մեզ նկատելով, կանգ էր առել փողոցում և դիտում էր մեզ: Նա, անշուշտ, ապաստում էր մեզ. մենք ուրախությունից թռանք դեպի մեր սիրելի լրուրը, ջերմ սեղմեցինք նրա ձեռքը և հարազատորեն զրուցում էինք, երբ հապավ Կոմիտասը, որը մի քանի աշակերտներ-

բարյանների տունը: Դա բազմաթիվ սենյակներից բաղկացած մի վիթխարի շենք էր, որ հարևան էր փոխարքայի պալատին: Սկսվեց հյուրերի այցը մեծ արվեստագետին՝ երգիչներ, երգչուհիներ, գրողներ, հասարակական գործիչներ, հայ, ռուս, վրացի հանգիստ չէին տալիս Կոմիտասին: Այցելուների մեջ մեզ գրավում էր մեկը, ժպտադեմ, կենսախիղ, առույգ ու գեղեցիկադեմ մի երիտասարդ: Դա Հովհաննես Թումանյանն էր. գրկախառնվեցին երկուսը, կարծես երկարամյա բացակայությունից առաջին անգամ են հանդիպում իրար մտերիմները:

Թումանյանը միշտ մեզ մոտ էր, Կոմիտա-

սի հետ, առավոտ, կեսօր, ուշ երեկո և այսպես ամեն օր:

Հասավ համերգի ժամը: Արտիստական թատրոնը լեկ-լեցուն է: Երգեցիկ խումբը, քաղկացած ճեմարանի աշակերտներից, սրտատրոփ սպասում է վարագույրի բացմանը: Կոմիտասը հուզված է, ժպիտ չկա դեմքին, անթարթ նայում է մեզ, խոսք չունի մեզ ասելու: Նա գլխաբաց է, հոգևորականի պարզ, սև հագուստով: Վարագույրը բացվեց, երևաց խոտներում բազմությունը, թրև-դաց դահլիճը որոտագին ու երկարատև ծափահարություններով: Կոմիտասը դարձավ հանդիսականներին ու գլխի թեթև շարժումով ողջունեց նրանց: Ծափերի թնդումը ավելի սաստկացավ և դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ Կոմիտասը ձեռքի մի թեթև ու հանգիստ շարժումով մեր երգն ազդանշանեց: Մենք սկսեցինք երգել «Էջ Միածինն ի Հօրե» երգը, որն հայության համար միշտ համագգային հիմն էր: Դահլիճը ոտքի կանգնեց մի մարդու նման մինչև երգի ավարտը: Բոլորն ու որոտագին ծափահարությունները ոգի ներշնչեցին մեծ արվեստագետին, հուզմունքը անցավ, և մեղմ ու կենտրոնացած ժպիտը փայլեց նրա մաշված դեմքին:

Համերգը բաժանված էր երկու մասի՝ հոգեվոր և աշխարհիկ երգերի: Համերգի առաջին մասն ավարտվեց անդադրում և որոտագին ծափահարությունների թնդումների տակ: Երկրորդ մասը Կոմիտասի մշակված հայ ժողովրդական աշխարհիկ երգերից էր կազմված: Երգում էին խումբը և մենակատարները՝ Կոմիտասը և իր ասն, ձայնեղ Վահան Տեր-Առաքելյանը: Կոմիտասի «Կոունկ»-ը, «Մոկաց Միրզա»-ն, Տեր-Առաքելյանի «Կոունկ առավ», «Սիրտս նման» և այլ երգերը հանդիսականներն ընդունում էին բուռն ու երկարատև ծափահարություններով ու «կրկնել» բացականչություններով: Ընդմիջումին ու համերգի ավարտին բեմը լցվում էր հանդիսականներով, որոնք սրտագին ողջունեցին իրենց գոհունակությունն ու հիացմունքն էին արտահայտում հանձարեղ երգչին: Ցնծում էր Կոմիտասը, թախիծը և մտազբաղ լրջությունը տեղի տվին կենտրոնացած ժպիտներին, որ փայլում էին նրա պայծառ դեմքին:

Ժամանակի մամուլը ջերմ ու սրտահույզ հողվածներով դրվատեց մեծ արվեստագետի աշխատանքը, իսկ նրա երգերը դարձան համաժողովրդական սեփականություն:

Այդ համերգը Կոմիտասի առաջինն էր Անդրկովկասի մայրաքաղաքում: Այն տարածեց Կոմիտասի ստեղծագործական հմայքը բովանդակ Անդրկովկասում և կայսրության քաղաքներում ու գյուղերում:

Կոմիտասը սիրում էր ռուսական երգերը և ռուսական մշակույթը: Նա հետաքրքրվում և ուսումնասիրում էր ռուսական ժողովրդական երգերը, Գլինկայի, Բորոդինի, Ռիմսկի Կորսակովի ստեղծագործությունները: Կոմիտասը ռուսերեն խոսում էր շատ լավ: Նա մեզ սովորեցրել էր ռուս ժողովրդի սիրելի երգը՝ «Вниз по матушке, по Волге», ինչպես և ռուսական այլ երգեր, և հիացմունքով էր խոսում ռուս գրականության և երաժշտության մասին: Դասերի ժամանակ նա հաճախ մեզ ներշնչում էր սեր առ ռուս ժողովուրդը և շեշտում, որ մեր գոյությունը պայմանավորված է ռուս ժողովրդով, և առանց ռուսի մենք հայերս փրկություն չունենք: Դա Կոմիտասի քաղաքական հավատալիքն էր, որ ներշնչում էր մեզ:

Կոմիտասը բազմաժանր ստեղծագործող է: Նրա ստեղծագործական հիմնական թեման գյուղական աշխատանքը, գյուղն է, որ ծնում է աշխարհիկ երգը և պահպանում ազգային աշխարհիկ երաժշտությունը. «Ազգային աշխարհիկ երաժշտությունը ապրում է հայ գյուղի շնորհիվ», ասում է Կոմիտասը:

«Գութանի երգը», «Կայի երգը», «Երկրագործի երգը», «Քաղհանի երգերի մեջ դրսևվորվել է հայ գյուղացու աշխատանքը: Միայն հայ գեղջուկի աշխատանքը չէ ոգեշնչել մեծ արվեստագետին: Հայ աշխատավոր գյուղացու զգացմունքները, նրա տրամադրությունները նույնպես բարձր հուզականության արտահայտվել են «Չինար ես, կենումս մի», «Գարուն ա, ձյուն ա արել», «Քեկեր, ցուկեր», «Ծիրանի ծառ», «Լուսմակն անուշ», «Մեր դուռը խնկի ծառ» և այլ բազմաթիվ երգերի մեջ: Հայ ժողովրդի տարաբախտ վիճակը հուզել է մեծ արվեստագետին, որ իր խորը վիշտն արտահայտել է հայրենասիրական երգերի մեջ, ինչպիսին են «Կոունկ»-ը, որ մշակել է Կոմիտասը, «Կանչե, կոունկ», «Անտունի», «Մոկաց Միրզե», «Տո լամ տնավեր» տրամահույզ երգերը:

Բացի աշխարհիկ երգերից Կոմիտասը վերածնակել է նաև բազմաթիվ հոգևոր երգեր, որոնց մեջ հայտնի են «Հաիկ», «Աչքն ծով ի ծով», «Տիրամայր», «Աշխարհ ամենայն» և «Պատարագ», որ կազմում է եկեղեցական երգերի թագն ու պսակը: Քաղաքը հեռու է եղել նրա տեսադաշտից, քաղաքը չի հորինել աշխատանքի երգեր:

Հայ երաժշտությունը շատ բարձր է գնահատել մեծն Կոմիտասը և իր բովանդակ արգասավոր կյանքը անդադրում աշխատանքով, նվիրել ժողովրդական գանձերի հավաքմանը, ուսումնասիրությանը և վերամշակմանը: «Հայ երաժշտությունը,—ասում է Կոմիտասը,—համակ ուժ է և կենդանու-

թյուն, որ իր մեջ կանուցանե փիլիսոփայությունն իսկ, ոգին իսկ իր ցեղին, որովհետև երաժշտությունն ամենեն մաքուր հայելին է ցեղին, ամենեն հարազատն ու կենդանին անոր բոլոր արտահայտությանց մեջ, կենդանի՝ որքան կենդանի է այդ ցեղը, բռնել՝ որքան ուժեղ է իրեն ծնունդ տվող ժողովուրդը»:

Կոմիտասին շատ բարձր են գնահատել հայ և աշխարհի ականավոր արվեստագետները:

Հարազատ ժողովուրդը Կոմիտասի արձանը կանգնեցրեց Էջմիածնում: Այդտեղ է հասակ առել և արգասավորվել նրա երաժշտական մեծ հանճարը: Հայ երախտագետ ժողովուրդը Երևանում էլ կանգնեցրեց նրա արձանը նրա անունը կրող, մեծ պողոտայում:

Հարազատ կառավարությունը արժանավայել շքեղությամբ տոնեց նրա 100-ամյա հոբելյանը, որը վերածվեց վեհաշուք փառատոնի համաշխարհային չափանիշով:

Կոմիտասն անմահ է: Մեծ հանճարը կարող է հոռմեական բանաստեղծ Հորատիուսի բերանով ասել՝

Կանգնեցրի անմեռ արձան ես ինձ համար
ամրակուռ, քան պղինձն
Ու պալատներն արքայական և բարձրա-
բերձ, քան բուրգերն այն:
Եվ չեն եղծի անձրևը, ոչ Աքվիլիոնը՝
հյուսիսի,

Ոչ անհամար շարանները դարերի:
Ո՛չ, չեմ մեռնի ես լիովին, և լավագույն
մասն իմ կյանքի
Կփրկվի թաղումից և փառաշուք պսակն
իմ

Կըլիթթի տոհավետ...

Հավերժական փառք և պատիվ հանճար՝ող
արվեստագետին՝ մեծն Կոմիտասին:

¹ Աքվիլիոնը (Աքվիլիոնիուսը) լատինական դիցա-
բանության մեջ հյուսիսային քամիների անձնավոր-
ումն է:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՒԼՅԱՆ

(Հոգևոր ճամբարների դասախոս)

ՍՈՂՈՄՈՆԻՑ ԿՈՄԻՏԱՍ

Արդեն վաղուց կորցրել էր մորը, կորցրեց նաև հորը, և մի օր, որք ու անօգնական. կանգնեց Ամենայն Հայոց Հայրապետի առաջ: Իր երգով գերեց նրան և մնաց վաճառում:

Էջմիածնական խորհուրդը վերցրեց նրան իր թևերի վրա ու տարավ...

Վանքում, ուսումնառության անարհեստի, հավելեց նրա որբությունը: Ազգը որդեգրեց նրան:

Բայց, այնուամենայնիվ, նա մենակ էր. երբ լուռ էր աղմուկը, և գիշերը թանձրանում խցիկի առանձնություն մեջ, նա թափվում էր: Երբեմն երազում տեսնում էր Թագուհուն՝ լույսերի մեջ թաթախված իր մորը. երկարում էր թևերը՝ գրկելու համար նրան, բայց երազը ցնդում էր, և թևերը փակվում էին իր իսկ կրծքի վրա: Փղձկում էր: Ո՞ւմ սիրել, ո՞ւմ սրտի մեջ դատարկել իր սիրտը. ո՞ւմ հետ բաժանել իր հոգու կարոտն ու աղապատանքը. ո՞ւմ թոցնել իր երազի թևերի վրա: Նա աշխարհում առանձին էր, ոչ ոք չուներ. ուստի սիրեց բոլորին: Ամբողջը դարձավ նրա ընտանիքը:

Ծնողներից որք՝ աշխարհին կապվ նրա սիրտը: Ու աշխարհը փոխվում, կաթիլ առ կաթիլ գալիս էր նրան, թափվում հոգու մեջ, աղմկում էր: Վանքը մի ուրույն աշխարհ էր, խոսցալ մի Հայաստան: Կալին պատանիներ՝ Վանից, Մուշից, Սասունից՝ հախտուն տենչերով, վեհ ձգտումներով, իրենց ազգային կոլորիտով, համով, հոտով:

Կալին և թուրքական ջարդերից ճողուլած ծերունիներ՝ արցունքակալած աչքերով՝ ուրույն մեջ վիշտն ու տառապանքը անդունդներ էին փորել: Այո, մի ուրույն մեծ աշխարհ էր վանքը, ուր գալիս խաչաձևվում էին ճամփաները և հարցանիշ կազմում՝ կախվում խորանում թախծող Աստվածատեր աչքերից:

Կուսիման ճահանջում, փոքրանում էր և անգալտանում հեռավորության մշուշի մեջ. երբ իր մենավոր պտույտների ժամանակ նա ժամերով կանգ էր առնում մեր կործանված տաճարների ավերակների առաջ՝ լսելու համար խոսող լույսությունները: Գիշերը, երբ բոլորը քնած էին լինում, նա դուրս էր գալիս իր խցիկից և ժամերով երթուղարձ առնում վանքի մեջ: Լուսնակ գիշերներով, երբ պայծառ էր լինում երկինքը, քառաթև, ծանրանիստ տաճարը իր սրածայր կաթողիկեններով կարծես պոկվում էր գետնից, զարնվում երկնքի դռան և խուլ դողդոցով նորից՝ սուզվում հայոց վշտի անհուն ծովի մեջ: Մեր պատմության երկու անխոս վկանները՝ վեհապան Մասիսն ու քառազագաթ Արագածը, դեմ-դիմաց կանգնած, իրենց սառցանիստ կատարների շողքն էին զգույն վանքի քարերի վրա: Նա լուռ էր նրանց համը գրույցը, հետևում ձայների, որոնք ինչ-որ մի տեղ լույսի կերպներ էին վառում: Երբ հավիում էր խոհերով ծանրաբեռն գիշերը, վաղ զարթնելով, նա կորչում էր մտալի աչքիներից մեկում և, մի թմբի վրա

Կոմիտաս վարդապետ

կանգնած՝ դիտում էր ազգաբացը, երբ վաղորդյան մշուշը գետափից ու դաշտերից բարձրանալով ձուլվում էր կասրույա ծովի մեջ՝ մարգարիտներ շող տալով թփերի ու ծառերի վրա: Սրտիսում էին բարդիները, լույսը կացանաբերով վեր ու վեր էր հախճալում արաույտը, երգիկներից բարձրանում էր կասրույա ծովը: Իր լեռներից հեռանալով՝ սևահողն էր հերկում ջլապինդ հայ ման-

կալը: Բարին շատանում, թանձրանում էր նրա հորովելի մեջ: Գեղեցիկ էր Աստծու ստեղծած աշխարհը, երբ լույսը ծիածանվելով հանգչում էր ջրերի ու դաշտերի վրա, կախ էր ընկնում ծառերից, ասրտում էր, և լեռները վեղարավոր վարդապետների նման իրենց աղոթքն էին առաքում առ Աստված:

Տոնական օրերին բազմամասն էր փնտրվում վանքը: Գալիս էին ուխտավորները՝ իրենց

ազգային տարազներով, իրենց երգ ու պարով, իրենց սովորություններով: Այնպիսով էր վաճառքը, և մարդկային առանձին կողակներ էին գոյանում: Համառ էր այս ժողովուրդը և անկյուն, անկոտրում՝ իր լեռների պես, բայց և դյուրաթեք՝ գետեզրին աճած եղեգնի պես: Երգում էր նույնիսկ վշտի մեջ, դուրս էր գետինը և երգի հորձանուտի մեջ խեղդում էր վիշտն էլ, տառապանքն էլ:

Երբ տաճարում հանդիսավոր պատարագ էր լինում, ինքն էր մենեքզում: Տաճարի պատերից իրեն էին նայում՝ Սահակն ու Մեսրոպը և մեր մյուս սրբերը: Վերանում էր հոգին, ծակում էր գմբեթը և խառնվելով աստղերին, մոլորվում էր անհունության մեջ՝ փնտրելու համար անհասելի Աստծուն:

Փոքր էր Կոստինան, բայց մեծ էր հալոց աշխարհը: Եվ ահա այն աշխարհը գալիս, թափվում էր իր հոգու մեջ, գետ էր դառնում, աղմկում: Իր մեջ կերպավորվում էր արվեստը, որ իրերից պոկվելով՝ ուզում էր հ'ընդառնալ: Երբեմն ձևը ծանրանալով՝ ընկնում էր նրան: Անձուկը խեղդում էր նրա կոկորդը, և նա ինքն իրենից փախչելով՝ ընկնում էր դաշտ՝ ընդ, վազում թիթեռնիկների ետևից, ծաղիկներ փնջում: Երբեմն խառնվում էր մարդկանց և, խոսք ու գրուցի մեջ, կատակաբանելով, ուզում էր իրենից հեռացնել Ջևը, որ գնալով ահագնանում էր՝ բնդգորկելու համար ողջ տիեզերքը: Երբեմն ինքն էր վազում Ջևի ետևից, հանձնվում էր նրան. և հոգին ողորկում էր անհուն ձայներով, որոնք երանգներ, նրբերանգներ ունեին: Երբ Ջևը իր արյան մեջ պտտաբող տեղի հետ միախառնվելով կլանում էր նրան, նա ասամանազատվում էր աշխարհից, մարդկանցից: Հեռավորություն պահելով՝ աշխարհից՝ նա նրան տեսնում էր իր ողջ բազմազանության մեջ: Իր անձի մեջ ձևավորվում էր արդեն իր Անձնավորությունը: Անորոշությունը թանձրանում էր. կորած ինչ-որ բան, դարերի փոշին քերելով, վերհայտնվում էր իր մեջ՝ կամրջելով հինը նորին, անսահմանը՝ սահմանավորին: Սողոմոնը սարսափին տառապանքով, քերկրալից անհանգստու-

թյամբ ընտելանում էր Ջևին, որ անընդհատ աճում էր՝ գույներ, ձայներ անձրևելով որոնող մտքի տողակեզ անդաստաններում: Սողոմոնը հախտոն վճռականությամբ մրտալ այդ Ջևի մեջ և այն դարձրեց իր ամենօրյա զգեստը: Ջևը առաջնորդեց նրան, տարավ մինչև Գերմանիա, ցույց տվեց այն, ինչ իրն էր և այն, ինչ իրը չէր: Ջևը փառաբեց, շոյեց նրան, և նա հանկարծ դարձավ իր ողջ տեսածի, զգացածի տիրակալը:

Եվ այսպես, որք Սողոմոնից ծնվեց հսկա Կոմիտասը:

*
* *

Կոմիտասը 20-րդ դարի սեմին արտահայտությունն է այն նույն ոգու, որ բաժնահավաք Գարեգին Սրվանձությանցին գրի առնել տվեց մեր ազգային դյուցազնավեպը, որ Թորոս Թորամանյանին հոգու աչքերով վերականգնել տվեց կործանված տաճարի աստվածային գեղեցկությունը, որ քաջերի քաջին՝ Անդրանիկին, սովորեցրեց իբրև արծիվ սալառնել և միշտ ու ամենուրեք հալթել թշնամուն:

20-րդ դարի սեմին Կոմիտասը իր կորցրածը վերագտած առաջին մեծ հայն է, որն իր օրինակով վարակեց ամբողջ հայությունը և իր երգերի հզոր հմայքով նրան երկրորդ անգամ հալ դարձրեց՝ ըստ նմանության յուրում: Աշխարհում տաղանդավոր, նույնիսկ հանճարեղ երաժիշտներ շատ կան, եղել են, կլինեն, սցենիչ Կոմիտասը մեզ համար եզակի է, անկրկնելի: Ինչ նա կատարեց, մարդ միայն մի անգամ կարող է կատարել կյանքում: Կոմիտասը գտավ, մեզ վերադարձրեց մեր այն զգացողությունը, որով մենք մեր հիմնական ձգտումներով նման լինելով հանդերձ բոլոր ժողովուրդներին, նրանցից անհունապես տարբերվում ենք մեր համ ու հոտով, մեր հոգու սեփական կնիքով: Կոմիտասը իր ազնվագույն պարզությունն ու բյուրեղային մաքրությունը վերագտած հալ ժողովրդի ոգին է, որ եղել է երեկ, կա այսօր, կլինի և վաղը:

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ)

ԽՈՂԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

«Եվ ինչ երկար դարերով
Քո ժողովուրդն էր կիտել
Նմո՜ւշ-նմո՜ւշ, հա՛տ առ հատ,
Դու լիարուս-լիառաստ
Ծա՛ղ տվեցիր աշխարհում»:

Այս օրերին, երբ համայն հայ ժողովուրդը թե՛ մայր հայրենիքում և թե՛ արտասահմանում հոգեպես լցված է հանճարեղ Կոմիտաս վարդապետով, առավել ակնառու է դառնում նրա հավերժական կերպարը: Իրավացիորեն Կոմիտաս վարդապետի առաքելությունը համեմատվում է Պրոմեթեոսի առաքելության հետ: Կոմիտաս վարդապետը երգի լույսի հետ մեզ բերեց սեփական արժանապատվությամբ ու հոգևոր գանձերով հպարտանալու և ապրելու կենսարար ուժը: Բանաստեղծ Պարոյր Սևակը նշում է, որ Կոմիտաս վարդապետի անունը հայության համար դարձել է Մասիսին, ս. էջմիածնին և ս. Մաշտոցին հալխապար խորհրդանիշ: Եվ այս բոլորը արդյոք արտահայտությունը չե՞ն հանճարեղ երաժշտահանի այն մտածման, որ մեր ժողովրդի մեջ պետք է տարածել հայ երաժշտությունը, «որպեսզի ժողովրդի մեջ ազգային երաժշտության խոսքը մարմնացնա և անոր ազդեցության տակ ժողովուրդը թոթափելով իր թույլ պատյանը՝ մտնե վերակենդանացման շափողին մեջ»: Կոմիտաս վարդապետը հասել է իր նպատակին. իր անձի խորհրդանշանով նրա երաժշտությունը տարբեր մայր ցամաքներում ապրող հայախոս թե օտարախոս բոլոր հայորդիների համար հոգեղեն կերակուր է և հայությանը կապող անձեռնակերտ կապույտ: «Մայրենի երգը, — գրում է նրա շնորհալի աշակերտ Վարդան Սարգսյանը, — իր շնորհիվ դար-

ձավ ազգային միության հզոր կապ մը, մայրենի լեզվին չափ շքեղ ու մեծապանչ»:

Այս օրերին, սակայն, առավել ակնառու դարձավ, որ իր մեջ դարաշրջան խառնող հանճարեղ վարդապետի մեծությունը իր անչափելի կշռով դեռևս կարոտ է խորունկ բացահայտման. պատկերավոր ասած՝ ամեն հայ ունի իր մեջ քանդակած Կոմիտաս, սակայն Կոմիտաս-հանճարի քանդակը դեռևս չկա:

Կոմիտաս վարդապետը ժողովրդի ստեղծագործ ոգու, նրա հավաքական հանճարի հանդեպ մի ամբողջացած համոզում-տեսություն ունի, և նրա առաքելությունն այլ բան չէ, քան բացահայտել ժողովուրդ-հանճարին, անհատ հանճարի ստեղծագործական քուրայում թրծել, մշակել ժողովրդի ստեղծած գոհարները, դրանք վերստին վերադարձնել ժողովրդին. «Տվեք ժողովրդին իրա ոգով ստեղծելու զարգացած օրինակ, և նա կտա ձեզ բնական ընդարձակ ստեղծագործություն: Ոչ մի բան նրա զգայարաններից խուսափել չի կարող, դրա համար էլ խիստ բազմապիսի են ժողովրդի ստեղծագործության արդյունքները», — գրում է նա: Կոմիտաս վարդապետը հավաքել և ձայնագրել է ժողովրդական 4000 երգ, որոնցից, ցավոք, հագիլ մեկ հինգերորդն է մեզ հասել, սակայն այդ էլ բավական է նրան հայ երաժշտության գիտական ազգագրության հիմնադիր համարելու: Այս բնագավառում Կո-

միտաս վարդապետը քաղական արգասավոր է. հիշենք Մ. Աբեղյանի հետ նրա հրատարակած ժողովրդական թվական իմաստով էլ ճիշտ՝ հազար ու մի խաղիկները: Մյուս կողմից՝ հայտնի է, որ երկար ժամանակ Կոմիտաս վարդապետը աշխատել է նաև հայտնի բանահավաք Չիթուհու հետ ինչպես Էջմիածնում, այնպես էլ Պոլսում:

Կոմիտաս վարդապետ

Ժամանակակիցների վկայությամբ Կոմիտաս վարդապետը հատկապես ամառվա ամիսներին շրջում էր գյուղերն ու գավառները՝ ժողովրդի բերանից անձամբ գրի առնելու նրա երգի բառերն ու երաժշտությունը:

Կոմիտաս վարդապետն իր մանկությունն անց է կացրել գավառում, իր ծննդավայր Քյոթահիսարում, բնության գրկում՝ պարզ ու հասարակ մարդկանց մեջ: Նրա բնատուր երաժշտական ականքը լցված էր իր ծննդավայրում պատմվող հեքիաթներով և երգվող ժողովրդական ստեղծագործություններով: Սակայն բնագող չէ, որ Կոմիտաս վարդապետին առաջնորդեց դեպի ժողովուրդը, այլ այն համոզումը, թե՛ «Գավառն իմ աչքին առջև կպատկերանա իբրև սրբավայրը հայ գեղարվեստի նշխարներուն, հոն կտեսնեմ հայ երգը՝ հայ գեղջուկին շուրթերուն վրա,

հայ գուրանը, հայ գեղջուկն իր արորին ու մանին հետ, ու քարերն անգամ նվիրականություն: Կհիշեցնեն ինձ: Այդ քարի բեկորներն են մեր հայրենիքը, հոն են շեշտերը մեր գեղարվեստին և ոչ թե մայրաքաղաքներուն մեջ, ուրկե մենք գավառը կդիտենք իբրև խավարի վայր»: Այս և՛ «Ես պիտի հասնիմ իմ բուն նպատակին»-մեր հայ ժողովրդական երաժշտության ձայները դուրս բերեմ հայրենի ավերակներեն»: Այս իմաստով Կոմիտաս վարդապետը մեր մշակույթի պատմության ժողովրդասիրական, դեմոկրատական ոգու չափազանց մեծ մի արտահայտությունն է: Դարավոր կաղնու նման մայր հողի ու ջրի հետ ունեցած կապվածությունը միայն որպես առաքելության սկզբունք կարող էր լինել Կոմիտաս վարդապետի համար նրա հետևյալ արտահայտությունը. «Ժողովրդի դպրոցը բնական դպրոց է, ոչ արվեստական: Կանխամտածված ժողովրդական դպրոցի ուսուցիչը բնությունն ինքն է, առարկաները՝ բնությունն իր ամբողջ կազմով ու մարդկային կյանքն իր ամբողջ էությամբ կամ արտաքին ու ներքին աշխարհը, իսկ վկայականը՝ ժողովրդի փորձառությունը»:

Իսկ նրա բանաստեղծությունները... ո՞ր գրաբնագիտող կամ բանագետը կարող է դրանք տարբերել ժողովրդականից. ինչպես՝

Ո՛վ է տեսել ծովի ծավալ

Հովի թավալ.

Կամ արտերում հասկի տալիք

Ոսկի ալիք:

Կարելի է առանց վարանման ասել, որ եթե Կոմիտաս վարդապետը բնատուր բացուիկ երաժշտական հանճար էլ չծնվեր, նրա կոչումը դարձյալ ժողովրդական ստեղծագործության հավաքումը, գրառումը, հրդեհումն ու տարածումը պիտի լիներ, ինչ որ արեց էլ նրա մեկ ուրիշ շնորհալի ժամանակակիցը՝ Էջմիածնի միաբան հայր Սահակ Ամատունին՝ հավաքելով և մեծ խնամքով հրատարակելով հայոց բառ ու բանը: Կոմիտաս վարդապետը ժողովրդական ստեղծագործության հանդեպ ունեցած իր այս համոզումը ամրապնդեց նաև իր սաների մեջ:

Այսօր ոչ ոքի համար փինեի չէ, որ ս. Էջմիածինը, Գևորգյան ճեմարանը և ընդհանրապես Էջմիածնի հոգեպարար միջավայրը թրքախոս գեղջուկ Սողոմոնից հրաշակերտեց հայ երգի հանճարին, որին դեռևս 1901 թ. «20-րդ դարու Շնորհալին» անվանեց Ա. Չուպակյանը:

Գևորգյան ճեմարանում ստացած կանոնավոր կրթությամբ զուգահեռ պատանի Սողոմոնը հնարավորություն ունեցավ խորասուզվելու մեր նախնյաց խորախորհուրդ

մատյանների մեջ՝ փորձելով գտնել հայ խագործության բանալին: Հայտնի է, որ 1910 թ. Պոլիս մեկնելուց հետո էլ Կոմիտաս վարդապետը չմոռացավ Էջմիածինը: 1913 թ. ամ-

որն առավելագույնով ունեցավ Կոմիտաս վարդապետը՝ Բեռլինում երաժշտական կրթություն ստանալով: Նրա համար հայ ինքնուրույն երաժշտության տեսականորեն գո-

Կոմիտաս վարդապետի հուղարկավորությունը. դամբանական է խոսում Ֆրանսիայի երաժշտագիտական ընկերության նախագահ Ամետե Կաստունե (Փարիզ, 1935, հոկտեմբեր 27)

ուանը եկավ Էջմիածին, ինչպես գրում է Ա. Չոպանյանին հասցեագրած նամակում, «մատենադարանում աշխատելու և գեղջուկ երգեր հավաքելու»: Այս բոլորից դուրս՝ միայն այստեղ նա հնարավորություն ուներ լսելու և գրի առնելու ու ճշտագրելու Հայաստանի այլևայլ գավառներից ճեմարան ուսանելու եկած սաներին, որոնք իրենց հետ որպես հայ հոգու անբաժան մաս բերում էին հայ բանավոր ստեղծագործությունն ու երգը: Մյուս կողմից՝ հենց հայոց բնաշխարհում գեղջուկի բերանից լսում էր նրա ստեղծագործությունը: Չմոռանալք նաև նշելու Մայր տաճարի խնկարույր կամարների տակ նրա լսած ու երգած շարականները: Ահա այս բոլորը հարկավոր էր մշակել, հղկել, հայ երգի վրայից վերցնել դարերի ընթացքում մտած օտար թանձր փոշու խավերը, ի հայտ բերել տոհմիկ հայկականը, ապացուցել, թե հայ երաժշտությունը ասորա-քյուզանդական կամ հնդկա-պարսկական երաժշտության ազդեցության ծնունդ չէ: Իսկ այս բոլոր հարցերը լուծելու համար հարկավոր էր ունենալ նաև տեսական բարձր պատրաստականություն,

յություն ունենալու մեծագույն ապացույցը հայոց լեզվի գոյության փաստն էր: Նա որևէ ազգի երաժշտությունը դիտում էր որպես մի այնպիսի ամբողջական համակարգ, ինչպես լեզուն. «Երաժշտությունն էլ, լեզվի պես,—գրում է նա,— ունի իր քերականական օրենքներն ու ոլորմանց տարբեր ոճերը, որոնք միշտ զանազան են՝ զանազան ազգերի համար»: Իսկ մի այլ առիթով ասել է. «Հայ մեղեդու ելևէջները անձուկ կապ և նմանություն ունեն հայ առողանության շեշտերի հետ: Հետևաբար հայ երգը ունի հիշտ այն առանձնահատկությունները, ինչ հատուկ է հայ լեզվին»: Ավելին, երկար տարիներ գլխահակ աշխատելով և հայ մատյանների մեջ փնտրելով հայ խագործության բանալին, Կոմիտաս վարդապետը, հայտնի բանահավաք Չիթունու վկայությամբ, հույսը կտրել էր գրավոր աղբյուրներից՝ լուծելու այդ հարցը: «Առձեռնը անգոր է բոլորովին, պետք է փնտրել անգիր աղբյուրների մեջ: Հավատում եմ, որ ժողովրդի բարբառին մեջն է դուրս պիտի բերեմ մեր երաժշտական

խագերի բանալին»,—ասել է նա: Այս իմաստով միանգամայն ճիշտ է Կոմիտաս վարդապետի առաքելությանը տրված այն բնութագրումը, թե նա ոչ միայն բացահայտեց հայ ժողովրդի համընդհանուր երաժշտական լեզուն, այլև բացահայտեց նույնիսկ նրա բարբառները: Ինչպես Հ. Աճառյանը իր «Հայ բարբառագիտությամբ» անդարձ կորուստից փրկեց արևմտահայ բարբառները (գոնե առավել ընդհանուր նկարագրությամբ), մեր ժողովրդական լեզվի գանձերը, այնպես էլ Կոմիտասն անդարձ կորստից փրկեց հայ երգը: Կոմիտաս վարդապետը շտապում էր՝ գերմարդկայնորեն աշխատելով, հայ մեղեդին արձանագրում, քանի որ նախասահմանված էր, որ ինքն անի ու ամբողջացնի այդ նվիրական գործը, որը միայն մի քանի տարի հետո ուշացած, շատ ուշացած պիտի լիներ: Եվ նրա՛ն, միայն նրա՛ն հաջողվեց ցույց տալ աշխարհին, որ հայն ունի իր ինքնուրույն երաժշտությունը, և դա իր բնական ցեղական բազմօժտվածությանը համապատասխան՝ գեղարվեստական բարձր արժեք է ներկայացնում, ավելի հարագատ, քան ուրիշ շատ ժողովուրդների մեջ, «ավելի վսեմ, քան արևելյան ուրիշ ազգերու մոտ»:

Չարիազանց առողջ են և գիտական նորմայի արժեք ունեն նաև Կոմիտաս վարդապետի տեսակետները ժողովուրդների լեզվի, գրականության և երաժշտության փոխադեցությունների վերաբերյալ. «Ազգի մը լեզուն ու գրականությունը կարող են ձևափոխվել ու զարգանալ՝ օրինակ առնելով ուրիշ ազգերեն, քայց երբ ան ինքնահատուկ լեզու և գրականություն ունի, ունի և ինքնուրույն երաժշտություն: Ամբողջ արևմտյան ազգերը զարգացան՝ սնունդ առնելով հին հունական քաղաքակրթության բեկորներեն՝ լատինականի միջոցով. քայց և այնպես, յուրաքանչյուր արևմտյան ազգ ունի ուրույն երաժշտություն, որ ո՛չ հույն է և ո՛չ լատին»: Այս նյութի շուրջ զարգացնելով իր միտքը՝ Կոմիտաս վարդապետը ճշտորեն նկատում է, որ աշխարհի վրա անխառն ու անապակ երաժշտություն չկա: Եվ այսպես, հայ մշակույթի հանդեպ ունեցած իր բոլորանկեր նախանձախնդրության շնորհիվ Կոմիտաս վարդապետը ի տես և ի լուր աշխարհի հաղորդեց հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգու այնպիսի անգնահատելի արժեքներ, որոնք հասել են մեզ անձեռնմխելի, իրենց սոհմիկ գեղեցկությամբ և շնչով: Անհատ հանճարը նույնացավ ժողովրդի հավաքական հանճարի հետ (և կա՝ արդյոք ստեղծագործ հանճարի համար առավել երանալետ վիճակ): Ինչպիսի՜ անձնական համեստություն, սակայն և ժողովրդի հետ նույնացած

լինելու ինչպիսի՜ ներքին բնակություն պետք է ունենա մարդ, որ իրեն վերագրի միայն մի պարզ սպասակորություն՝ ժողովրդական երգի ներդաշնակում, այն դեպքում, երբ դա արվում էր իրական ճգնաժամի ինքնամոռաց նվիրումով: Արտաքուստ Կոմիտաս վարդապետի արածն այնքան դուրսի էր թվում, որ նրա օրինակով ուրիշներ էլ գնացին ժողովրդի մեջ՝ մեծ վարդապետի օրինակով քաղելու նրանից ժողովրդական խոսքն ու երգը, սակայն չկարողացան զրտնել այն, ինչ փնտրում էին, թեև կար, և հանճարեղ երաժիշտը գտնում ու գրի էր առնում:

Դժբախտաբար դեռ քիչ է ուսումնասիրված Կոմիտաս-հայրենասերն ու քաղաքացին (ասենք, նրա բազմամակդիր անունը հենց իր արած գործն է), սակայն իր ասույթներից երևում է, թե ինչ աստիճանի իմաստ ու նշանակություն էր տալիս նա հայ երգին: «Երաժշտությունը պետք է հոգիներ բոցավառի»,—ասել է հանճարեղ Բեթովենը: Այսպես էր ընկալում երաժշտության դերը և հայ Բեթովենը. «Ինձ համար չկա ուրիշ երկինք, քան իմ ժողովրդի հարազատ հոգին»,—գրել է Կոմիտաս վարդապետը: Այս իմաստով չարիազանց նշանակալից է Աբեղյան—Կոմիտաս վարդապետ գործակցությամբ ստեղծված «Լո-Լո» քայլերգի ստեղծագործական պատմությունը: Կոմիտաս վարդապետը ճեմարանի իր ավագ պաշտոնակից Մ. Աբեղյանին խնդրում է «հայացնել» այդ հին քայլերգը: Վերջինս սիրով է հանձն առնում և գրում է մեզ հայտնի բնագիրը, և Կոմիտաս վարդապետը հայերեն բնագրի հիման վրա եղանակով է հայացնում այդ քայլերգը՝ արձագանքելով հայ ազատագրական շարժումներին: Հետաքրքրական են այս կապակցությամբ նրա հետեվյալ խորհրդածությունները.

«...Ի տես այդ զարթոնքի, մենք չէինք կարող վաճի պարիսպների ներսը քաշվել, որ 1895 թվից այս կողմը հարյուր-հազարավոր գաղթականության սիրտ պատռող ողբ ու կոճն են լսել ու տեսել և միապաղաղ շարական և գեղջկական սիրտ երգեր լսել ու լսեցրել: Մենք էլ թող ահա... մեր այս «Միփանա քաջերով» մեր տուրքը տված լինենք ինքնապաշտպանության գաղափարին» (Յ. Բրուսյան, «Կոմիտաս», էջ 164—165): Ահա Կոմիտաս քաղաքացին...

Ներգործության իր բացառիկ ուժով այդ քայլերգը տիրեց հայ հոգիներին: Տարիներ հետո հայ գեղանկարչության նախապետը՝ Մարտիրոս Սարյանը, պիտի խոստովաներ իր հոգու մի գաղտնիքը. «Վրձնով ինքնանկարը» նկարելիս Կոմիտասի «Լո-Լո»-ն էի մտաբերել: Այն մինչև նկարի ավարտը հրնչեց, գորացավ: Ապա և՛ «Ես Հայաստանին

նվիրված մի եռանկար ունենալ: Կենտրոնում Արարատյան դաշտն է, հեռվում Մասիսներն են բարձրանում: Դաշտի ու Մասիսների միջև անձրևոտ ամպ կա, դա Կոմիտասն է: «Անձրևն եկավ շաղալեն» երգն էի լսում, երբ ստեղծում էի այդ կտավը»:

աշխարհիկ մեղեդիները հարազատ քույրեր են. այս իմաստով մեծապես շահեկան է 1905 թ. «Մշակ»-ում տպագրված նրա հոդվածը «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգերը» վերնագրով: Ըստ հեղինակի, մականնասային, ոչ խորագին հետազոտության

Կոմիտաս վարդապետի հուղարկավորությունը. դամբանական է խոսում Ա. Չոպանյանը (Փարիզ, 1935 հոկտեմբեր 27)

Որ Կոմիտաս վարդապետը հայ երգը հայ ժողովրդի գոյատևման գործալիզ է համարում, երևում է նաև 1913 թ. Ա. Չոպանյանին գրած նամակում, որտեղ քաջալերելով վերջինիս՝ հայ գրականությունը Եվրոպային ծանոթացնելու իր նվիրական գործունեության համար, գտնում է, որ «ավելի զորեղ զենք չունենք, քան մեր հին ու նոր՝ եկեղեցու ու աշխարհիկ գիտական ու գեղարվեստական կարողությունները ցուցադրել, որ տեսնեն, թե իբր ողորմություն չէ, որ խրճրում ենք, այլ իբր մարդկային զարգացման գործալիզ ազգ ենք հրապարակ եղում.... մեր ունեցածը անընկճելի և անխորտակելի է՝ հայոյ սիրտն ու հոգին է իբրև զենք շուշում» (Պատմա-քանասիրական հանդես, 1958 թ., հմ. 1, էջ 265):

Կոմիտաս վարդապետի երաժշտության մեծության ըմբռնումը թերի կլիներ, եթե նրան նկատի չունենանք որպես հայ հոգևոր մեղեդիների անգուցական մշակող: Կոմիտաս վարդապետի համար հայ հոգևոր և

արդյունք է ոմանց այն պնդումը, թե հայ հոգևոր և աշխարհիկ երգերը տարբեր նկարագիր ու բնույթ ունեն: Իրականում հայ հոգևոր մեղեդիները նույն հայ ժողովրդի տոհմիկ ստեղծագործության դրոշմն են կրում: Իսկ այդ երաժշտությունը տխուր ու ծանր լինելուց ավելի պայծառ է ու զվարթ: «Հայ երաժշտությունը ոչ միայն մեղկ ու տխուր չէ, այլ համակ ուժ է ու կենդանություն, ու իր մեջ կանուցանե փիլիսոփայությունն իսկ, ոգին իսկ իր ցեղին, որովհետև երաժշտությունը մաքուր հայելին է ցեղին, ամեննեմ հարազատն ու կենդանին անոր բոլոր արտահայտությանց մեջ. կենդանի՝ որքան կենդանի է այդ ցեղը, ուժեղ՝ որքան ուժեղ է իրեն ծնունդ տվող ժողովուրդը»: Եվ իրոք, սրա լավագույն վկայությունն է մեր «Պատարագի» կոմիտասյան մշակումը, որտեղ բնագրային բովանդակությանը համապատասխան հնչում է զվարթ մեղեդին: Հիշենք թեկուզ «Օրհնեսա՛լ է Աստուած» և «Քրիստոս ի մեջ մեր յայտնեցա՛ս հառված-

ները: Այստեղ ևս Կոմիտաս վարդապետը նույնն արեց, ինչ հայ ժողովրդական երգի մշակման ժամանակ, այն է՝ Համբարձում պապակաների հունավարի կամ թրքավարի երգած հայ մեղեդիների մեջ որսաց գլխավոր, տոհմիկ մեղեդին և ըստ նմին մշակեց ամբողջը: Եվ այսօր երաժշտական ակամջ և հայ երաժշտության զգացում ունեցող ո՞ր հայը կարող է անջրպետել կոմիտասյան հայ հոգևոր և աշխարհիկ մեղեդիները: «Երկրագործի երգ»-ում, «Կալի երգ»-ում և այլո՛ր, կարծես, նույն հոգևոր քաղցրավոր մեղեդին է հնչում, ինչպես որ «Պատարագի» վերոհիշյալ հատվածներում, նույն ժողովրդական աշխարհիկ մեղեդին է հնչում: Սակայն հոգեվոր երաժշտության կոմիտասյան մշակման նշանակությունը սրանով չի սահմանափակվում: Այն չափով, որ Կոմիտաս վարդապետը հայ երաժշտության նախասակունքները հասավ, բազմահմուտ արվեստաբան Շահան Պերպեյանի արժեքավոր դիտողությամբ, «անոնց լույսին տակ հայ երաժշտությունը կներկայանար որպես այն թերևս միակ արվեստը, որ կորսված հին հունական և արիական երաժշտության մասին կենդանի գաղափար մը տալու կոչված էր»: Կոմիտաս վարդապետի հանճարի՝ ազգայինից ավելի միջազգային նշանակություն ունենալու փաստն էր, անշուշտ, որ մեր դարի խոշոր երաժիշտ Կլոդ Դեբյուսիին խոնարհեցրեց մեծ վարդապետի առաջ: Իսկ մյուս կողմից՝ շվեյցարացի լրագրողը 1907 թ. Կոմիտասին ունկնդրելուց հետո անձկությամբ բացականչում էր. «Հայաստանը լեռների ու հովիտների մի երկիր է մեզի նման: Ծվեցարիան քույր մի երկիր է իր բնությամբ, սակայն հայերը ի՞նչ հրաշալիքներ են հանել իրենց բնության ներշնչումներից, միևնույն մեղք...»: Եվ իրոք, կոմիտասյան հանճարը սրտի բաբախյուն, անձնավորում, շունչ ու կենդանություն տվեց հայոց լեռներին, ձորերին, առվակներին, աղոթքի աստիճանի ու նրա մաքրությանը հասնող բյուրեղացումով արտահայտեց հայ շինականի սրտի թրթիռները: Գուցե կարելի է մտածել, թե ինչու նա մեծ կտավի երկեր չստեղծեց, օպերա, սիմֆոնիաներ չգրեց: Ինչո՞ւ չգրեց, գրեց և ավելի քան: Ներքին

կառուցվածքի ամբողջականությամբ և մեղեդիների բազմազանությամբ ո՞ր օպերային կզիջի Կոմիտաս վարդապետի մշակած հարսանեկան երգերի շարքը: Եվ վերջապես, ոչ միայն հայ մարդու, այլև օտարների համար ևս Կոմիտաս վարդապետի գողտրիկ երգերը օլիպիանահանգույն խորություններ ունեն: Հիշենք թեկուզ նույն Կ. Դեբյուսիի գնահատականը՝ տրված «Անտունին»-ին. «Եթե Կոմիտասը գրեր միայն «Անտունին», այդ էլ բավական կլիներ նրան խոշոր արվեստագետ համարելու»: Կոմիտասը մեր ազգային հանճարը լինելու իրողությամբ նաև մեծ է աշխարհի մեծերի մեջ, քանի որ վստ աստղի պես լուսավորում է մշակույթի անսահման հորիզոնները: Կոմիտաս վարդապետը իր հանճարով նույնքան նպաստեց մեր ժողովրդին՝ համաշխարհային ճանաչում գտնելու գործում, ինչքան մեր ճարտարապետությունն ու մատենագրությունը: Մեր ընկալմամբ որպես անհատ մեր իրականության մեջ նա՛ է միայն Մեսրոպ Մաշտոցի միակ զուգակշիռ մեծությունը, իսկ հայոց այս երկու Մասիսներն առանձին-առանձին՝ հավաքական հայ ճարտարապետությանը և հայ մատենագրությանը զուգակշիռ են:

Կոմիտաս վարդապետը կենդանի շունչ է ամեն հայի մեջ, հայի բնագրով թե գիտակցաբար հայ ապրել պարտավորեցնող կենդանի հսկիչ, ստեղծագործական սխրանքի մղող կենդանի ոգևորություն: Ահա թե ինչ է վկայում հայ գեղանկարչական արվեստի նահապետը՝ Մարտիրոս Սարյանը. «Ամեն օր նրա հետ եմ: Հենց որ վրձինս առնում եմ, գալիս է իր մեղեդիներով: Հայկական բնականաբար, առանց նրա նվագակցության, չի կարող գոյություն ունենալ: Մի՞թե հնարավոր է անօդ կամ աներգ կտավ ստեղծել»: Եվ մեր «անլուելի զանգակատան» մասին կոմիտասյան նույն ժողովրդական ակունքներից սնվող բանաստեղծ Հովհաննես Ժիրազի հետևյալ քառատողի մեջ, անշուշտ, խոր իմաստ կա.

«Թե չլիներ հայ ժողովուրդն աշխարհում,
Կոմիտասը այսքան քաղցր չէր լինի:

Թե չծնվեր մեծ Կոմիտասն իմաստուն՝

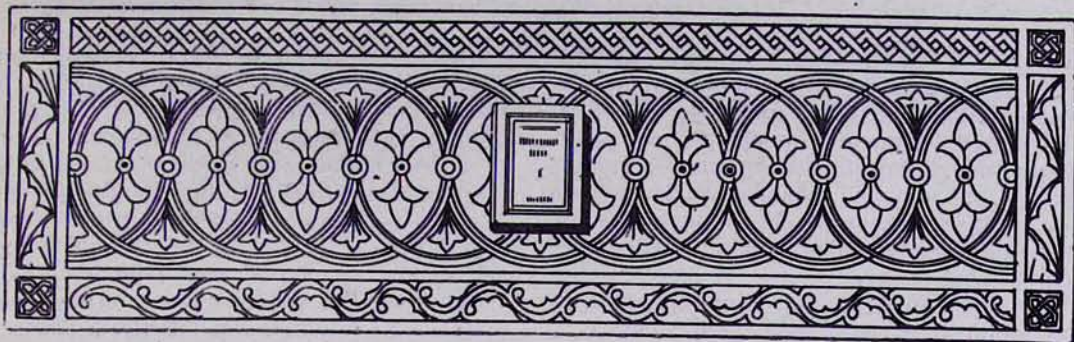
Հայ ժողովուրդն այսքա՛ն բարձր չէր լինի»:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Գործ՝ նկարիչ Օֆելյա Վարդանյանի)

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱԺԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՊԱՊԵՏԻ ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

Ինձի կթվի թե շատերուս, մանավանդ նորահաս սերունդի մտքին մեջ Կոմիտաս վարդապետի կերպարը,—անձնավորությունը,—կպատկերացվի իբրև հեքիաթային դեմք, կամ անցյալի երազային հուշ ու հիշատակ:

Եվ թերևս առոր համար է որ հաճախ ինձմե կսպառվի,—իբրև Կոմիտաս վարդապետին աշակերտած և իր հետ մոտեն շփված մեկը,—հիշատակայից դրվագներ պատմել և ձեր երազային պատկերացումը՝ Կոմիտաս վարդապետի մասին, ավելի «քաղցրացնել»: Ցավալի է ըսել թե Կոմիտաս վարդապետի անձին ու կյանքին շուրջ «հյուսված» են այնպիսի երևակայական պատմություններ, որոնք հեքիաթի սովորական սահմաններեն ալ դուրս կանցնին և անհեթեթության կմտնեն:

Անցած օրերու և դեմքերու շուրջ հուշեր պատմելու դժվարությունը հասկնալի է անշուշտ, որովհետև տեղի՝ և ժամանակի հեռավորության պատճառով՝ մարդկային հիշողությունը հաճախ կաղոտի և ակամա վրիպումներ կույնենա: Ներելի չենք համարեր, սակայն, թոռացիկ ակնարկներով կամ շփոթեցուցիչ ու անհրապական գույներով զարդարել պատմական և իրական դեմք մը՝ ինչպիսին է Կոմիտաս վարդապետը: Այսպիսի «հուշերը» այլևս հուշ ըլլալէ կդադրին և, ավելի շատ՝ փուշ կըլլան:

Մանավանդ, հարյուրամյակի այս տոնական օրերուն, բոլորովին հարկ չկա Կոմիտաս վարդապետի ապրած կյանքին շուրջ սրտամտիկ պատմություններով մեր սրտերը դարձյալ ու դարձյալ ճմլել ու տրորել: Լավ

գիտենք թե Կոմիտաս վարդապետը իր ամբողջ կյանքի ընթացքին անցած է,—ինչպես ամեն մահկանացու,—այս աշխարհի հատուկ ավեն տեսակ խոչընդոտներու ճամփեն: Բայց և այնպես հրաշքն այնտեղ է, որ մարդկային կյանքի ֆիզիկական և հոգեկան այս բազմապիսի վերիվայրումներուն եղթարկված մեկը՝ որ Կոմիտասն է,—նույն այդ կյանքի սովորական արահետեն քալելու փորձությունեն չէ տարված, չէ կլանված,—աչ ընդհակառակը՝ ընթացել է ի՛ր ուղեգծով: Եվ այդ ուղեգիծը եղած է, իր իսկ խոսքերով.—

«Ես տարիներու աշխատանքով շինել եմ իմ ուղեգիծը, ուրկէ ընթացել եմ ցարդ և պիտի ընթանամ ասկէ ետքն ալ, որքան ատեն որ ուժ ունիմ երակներուս մեջ: Ո՛չ մեկ խոչընդոտ չի կարող կասեցնել ինձ իմ առաքելությանս մեջ, որուն նվիրականությանը համոզված եմ բոլոր սրտովս»:

Ուղեգիծը՝ իր տեսիլքի և ներհայեցողության ուղեգիծն էր: Երակներուն մեջէն ճառագայթող այդ անմեկնելի ուժը, հին օրերու առաքելական պատմունճանով՝ պարուրած է իր հոգին, պարուրելով նաև ամբողջ ժողովուրդի մը՝ ավերակներու տակ թաղված ու թմրած հոգին: Կոմիտաս վարդապետ հայրենի հողէն ու հողվորտիքէն հառնող կենսավազ ավիշին իր սիրտը բացած, և այդ ավիշով լիովին լեցված՝ և այլևս երգ ու ձայն ու տաղ դարձած,—մեր հողեղեն շինվածքին ջերմություն և կենդանություն ներշնչած է:

Դարձյալ հրաշքը հոն է, որ իր կյանքի ամենատառապալից օրերուն մեջ իսկ, հիվանդանոցի չորս պատերուն մեջ բանտված՝ իր ազագուն մարմինն էր միայն, որ քսան երկար տարիներ կհամատեղ շարժիլ ու թափափիլ աննպատակ։ Որովհետև խոչընդոտ չճանչցող Կոմիտասը, իր առաքելության նվիրականությանը համոզված Կոմիտասը, քսան տարի առաջ՝ արդեն փշրած էր իր մարմնեղեն սահողը, երբ վախճ ու սարսափը ուներ թե իր ուղեգիրը կընդհատի....

Այդ վախի ու սարսափի օրերուն էր, որ Բանկալթիի տունին մեկ անկյունը ծվարած հայր սուրբին միտքը մթագնեցավ, ավաղ.... Սակայն, այդ իսկ պահուն, այդ միջոցին մեջեն, Կոմիտաս վարդապետի հրաշափառ հոգին դուրս թռավ իր փշրված պատյանեն, և հեքիաթի կապույտ թռչունին նման՝ թեթեվասան թևեր հագած՝ տարածվեցավ ու թառեցավ աշխարհափշյուռ ու ցիրուցան մեր բեկորներուն և մեր հայրենի երկնակամարին տակ ապրող ու շնչող հոգիներուն վրա՝ իբրև հուսատու պատգամաբեր։

Ահավասիկ այդ հրաշք-թռչունն է որ կը փառաբանենք մենք այսօր, մեծ երախտագիտությամբ։

Մեր խորունկ հուզումը կապրինք անշուշտ, վերհիշելով փոքրիկն Սողոմոնի որություն օրերը, ինչպես նաև իր հետագա տարիներուն. կրած հուսալքումներն ու դառնությունները։ Արդարև մեր սիրտերը կճմլվին, ամեն անգամ որ կանդրադառնանք թե ի՞նչքան տառապակոծ ըլլալու է քսան տարի կապվիլ մարմնին, չարչարվիլ, խաչվիլ։ «Լինել այս աշխարհից, չլինել այս աշխարհում»։

Կոմիտասը՝ առավել քան մարդկային որևէ արարած՝ լիռլի վճարեց իր պարտքը իր ժողովրդին, որպեսզի չպղծվի իր առաքելատիպ ու ամենանվիրական հոգին։ Իր արարչական հոգին, իր անտեսանելի բայց

մշտագո ու մշտահունչ հոգին։ Աստվածարյալ հոգի մը, որ պատկառազորու դրախտներու երևակայական ոլորտներուն մեջ չթափափիր։ Այլ կենդանի ու կենդանարար հոգի մը, որ ամենուր է, ամենահաս ու ամենագոր։ Բավական է որ քանակը մեր կուրծքը՝ սիրով ու նվիրվածությամբ, որպեսզի լսենք Կոմիտասի հայրական քաղցրիկ ձայնը՝ որ մեզ իր ուղեգիրն կկանչե.... Իր բոլորանվեր սրտին յուրաքանչյուր բաբախումներուն հետ, մեր հայեշունչ լեզվի ու երգի դաշնության մեջ ծրարված երկնապարզ մանանան է որ կբաշխե բոլոր անոնց որ ծարավը ունին հոգեկան հուզումներու և վերապացության։

Կոմիտաս վարդապետի այս մյուռոնաբույր և հավիտենական պատկերը, — կերպարն է, որ մանավանդ այս օրերուն, կարծես կազդարարե մեզ զգաստ ըլլալ և չտարվիլ հեշտ ու թմրեցնող ճամփաներու խաբուսիկ հմայքեն։ Կանգ չառնել, չկասիլ ոչ մեկ խոչընդոտի առաջ։ Չէ՛ որ ինքն է, — անսկիզբն և անվախճան հայր Կոմիտասը, որ կանգնած Հրազդանի բարձունքին վրա, — ձա՛յն կուտա մեր կանաչ սարերուն և ձա՛յն կառնե մեր ձորերեն ու դաշտերեն, առավոտյան արշալույսին։—

«Օրհնյա՛լ է Աստված...

Հիշյալ է Աստված...»։

Իսկ երբ իրիկունը կմառվի Արարառյալ դաշտին վրա և լուսնկան կթագավորե խաղաղական այդ ժամերուն, — կրկին, «միշտ և հանապազ» կլսվի կոմիտասյան ոգեղինացած շունչը, որ բերկրություն ու բարիք կտեղա մեր նվիրագործված հողերուն ու հոգիներուն վրա, ցնծաճայն երգելով։—

«Հովն անուշ, հովն անուշ,

Էն լուսնկա ծովն անուշ...»։

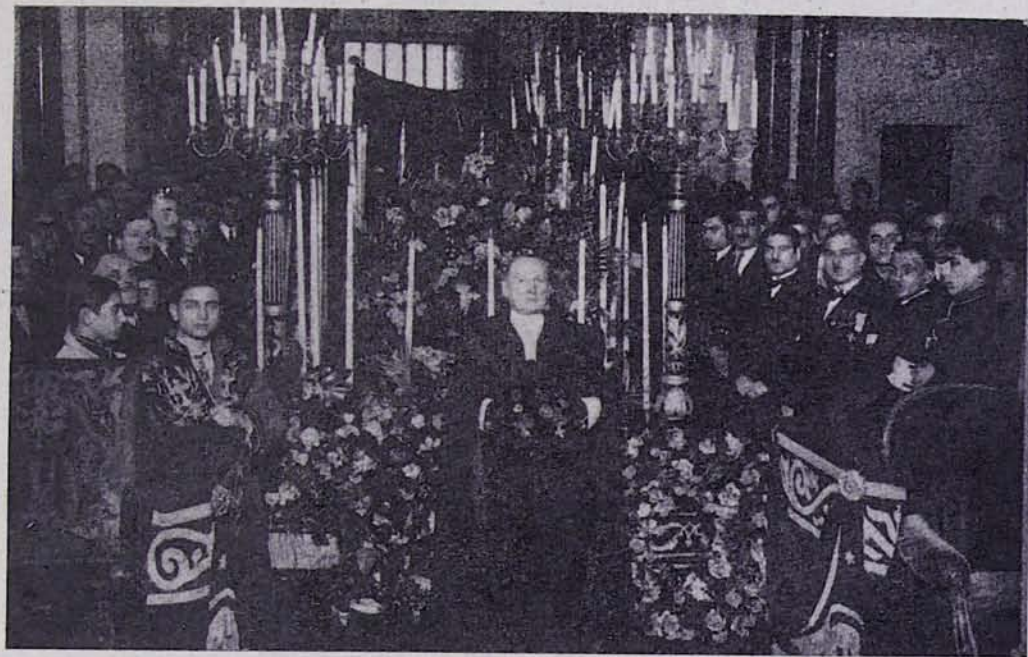

ԵՂԻԱՐԴ ԳՈՒԱՆԺՅԱՆ

ՄԵԾ ՍԳԱՎՈՐ ԵՐԳԻՉԻՆ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Չէ՛, մեռած չէ՛ քու ձայնդ, մեծ սգավոր
Երգի՛չ, մեծ առաքյա՛լ Հայ Որփետսին, դու
որ քու ձայնիդ մե՛կ ոլորակովը գիտեիր քա-
րերը կակղեցնել, սառած ջուրերը փրփրուն
գուլալ գետերու պես՝ կայտոեցնել: Սարսա-

աշխարհքի քեն ըրած թախծամոռալ անհուն
սիրտդ, երևույթն ունիս դեռ մտիկ ընելու
այն մյուս հեղեղը, Չանկըրըն մինչև Արա-
քիո խորերը արշավող արյունովկիանը ու
վայրահակ առնտարվելու անկե իբրև շա-

Կոմիտաս վարդապետի հուղարկավորության թափորը Փարիզի հայոց
ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում

փին համադրական տեսիլքը, Հայ թափված
արյունին ընդհանրությենեն սավառնող կրա-
կե հեքին զգայությունը քու ամենագագաց, ա-
մենախմաց էությանդ ներալքերուն մեջ ծրա-
րել տված է պահիկ մը հեղեղանման թավա-
լող ձայնիդ այերովկիանը: Ու դուն մենա-
րանիդ գաղտնապահ խորունկ ստվերներուն
մեջ թաղած քու ըմբոստի վսեմ գլուխդ ու

մանդաղ՝ իբրև ավագահատիկ խոնարհ: Ե-
րեվույթն ունիս, քու ամենագագաց ձայնիդ
գիտուն մեղեդիեն զրկելով աշխարհը, վրե՛ժ
լուծելու աշխարհքեն ու դադրեցնելով՝ ծալ-
լելով քու մեջդ քու բամբ ձայնիդ լեռնացող
հեղեղը, աշխարհը անապատ թողված տես-
նելու, քանի որ Հայ արևշող ավանները մե-
կիկ մեկիկ անհետացան, ու քանի որ հոն

այլևս «կտրալ ձեռնիկը աղբյուրներում»։ Քանի որ քու աստվածային ձայնը հայրենի աղբյուրներում ձեռնիկը ուներ նաև, այն աղբյուրներում ցամքումովը քու ձայնը ալ դադրեցավ վայրկյան մը, քու ներշնչության մեջ սեղմված հառաչանքը եղավ։

Զէ՛, մեռած չէ՛ բնավ քու ձայնդ, մեծ սգավոր Երգիչ, անհկա ներսդ կփորե արծիվի ճանկերով...։ Դե՛ն, արթնցի՛ր, մեծ վարդապետ, քու սարսափելի տեսիլքերդ, ընդոստ արթնցի՛ր ատելությանդ մոլուցքեն որ ամենուս մոլուցքը եղավ։ Արթնցի՛ր չե՛ս լսեր մեմարանիդ փեղկերում մեջեն ծագող ճշմարիտ Արշալույսին պերճահնչուն լուսե ձայնը, այն վերջնական աստղածորան հեռանորոր արշալույսին որ լեռներու ետին փհենրու վերև տառնալիս պահված կմար և որում ակնդես աչքերնին բաց ու ստած մեռան, սպասելեն մեռան թափառական Հայ կարավանները։ Երկաթե ձեռքովդ բաց այդ փեղկերը. նայե Տիեզերքին Արդարությունն է, հաղթանակն է մարտիրոսացած Հայության, սուրբ վրեժի Տոնն է. վսեմ ու հոգևին բաղձածված Անկարելիվյն տեսիլքն է արև ու շունչ եղած, ան որ քու ձայնիդ բարձունքներեն կարտահոսեր ծովացած ու նույն թափով կդառնար կապովտեր մեր հոգիին մեջ։ Նայե՛, նայե՛, թշունջներու արևշող տաքով գեղգեղն է երկա՛ր երկա՛ր անձրևեն վերջ...։ Զե՛ս լսեր մեր հոգիին հառաչանքը, մեր տոհմում կարոտը քու ձայնիդ լույս հոսումին ետև, մեր անապատային ծարավը չե՛ս իմանար դուն։ Զե՛ս գիտեր թե քու վեհաշունչ ձայնիդ այերհեղեղը կրնա մեր սրտին վերադարձնել նորեն թափված Հայ արյունը, մեր լալեն հոգնած, սպառած սրտին...։ Զե՛ս գիտեր թե քու ձայնդ հարությունն է մարտիրոսացած Հայության. չե՛ս գիտեր թե քու ձայնիդ մեջ կծառանան մեր ավերակներու ծխումները, քու ձայնիդ մեջ կթրթռան մեր կոտորած աղբյուրներուն դադրած մրմունջները, անոր մեջ է, որ փայլակի պես կփայլին մեր խողխողված մշակներուն ծանգոտած արորները ու լույսե աղեղներու պես կշկահեն կառկայծին անապատ ակուններու մեջ քնացող բորբոս մանգաղները. ու անոր մեջ է որ շինականին դադրած սիրտը նորեն իր սերը կորոտա ու վայրի խնկահոտ մանիշակաբույր լեռներու Հայ աղջիկը իր պաղած անշունչ երակներուն մեջ նորեն իր արյունին եռնեփիլը կիմանա և իր կոտորած լանջոսկրին տակ՝ նորեն իր սիրույն հառնելը։

Զե՛ս գիտեր թե քու ձայնդ այս ամենուն

լուսավետումն է, թրթռագին ընծայումն է դեպի տիեզերական լույսը, ստեղծիչ սերն է որ լույս ալիք ու թրթռում եղած ամենուն սրտին մեջ խորագիծ կապրեցնե բոլոր գեղեցիկ բաները որ մեռան, ծիածանեն մինչև ծով ծով ցորեններուն սեր ստավյունը ուր գոհի նշխարը կհասունանա։ Զե՛ս գիտեր թե քու որոտագին հառաչված ձայնիդ մեջ կգալարվին աշխարհի խիղճը լուսավորող հայ խառույկներուն բոցերը։ Թա՛փ տուր ձայնիդ, վսեմ Երգիչ. ու մեր սրտին լուրջան խողջները լեցո՛ւր ու տաքցուր քու թավալուն գեղգեղիդ լուսալիքներովը, վերապրեցուր մեր հմայաթափ ու տանջված հոգիները։ Վերապրեցո՛ւր մեր ամաչացած դաշտերը ուր թանկագին ոսկորներուն մեջեն վաղը հայ նոր շինականներ նոր ակուններ պիտի բանան սուրբ ցորենին համար։ Օ՛հ, թո՛ղ թույն ձայնդ, նայե՛ մեծ Այգն է...։ Աշխարհն է այլևս, ըստ հայ արդար ձայնին՝ հորինված, ըստ քու ձայնիդ, ըստ ձայնին որ խիղճերուն խիղճինն է, Հայո՛ւնն է։ Օ՛հ, օ՛հ, թե տուր տեսանող ձայնիդ. չե՛ս գիտեր թե քու լուսաբաղձ ձայնիդ գոռացող ըմբոստ կոհակներեն՝ նորեն ոտքի կելլե մեր մահատակներուն ու դյուցազներուն հոծ ամբոխը, ինչպես Ֆաուսթին խորագետ ձայնով՝ ոտքի կանգնած կհայտնվի տիեզերքին Ոգին։ Զե՛ս գիտեր թե քու ոգեկոչող մեծադյուրյանման մեղեդիդ կանգնագեղ անտառի մը բազմությունը կշքանլույթե մեր մեջ։ Այնքան անեծքի ու վրեժի բազմություն մը որքան օրհնության, հիացման ու պաշտումի ծովածավալ անշարժ ամբոխում մը։ Որովհետև քու անմահ ձայնիդ մեջ է որ կապրի ու կշնչե ցեղն ամբողջ իր ամենեն գեղեցիկ վայրկյաններուն մեջ. քու ձայնդ ամենեն փայլուն հոչակումն է մեր գրկվածի ու անիրավվածի դարավոր դատին. քու ձայնդ կբավե՛ որպեսզի աշխարհ սիրե մեզ գիտակցաբար, որպեսզի աշխարհ՝ շախչալված գիտակցությամբ մը մեզի փարի։

Զէ՛, դադրած չէ՛ քու ձայնդ բնավ, մեծ Երգիչ։ Ահա՛, կիմանամ մեմարանիդ պատմահանին փեղկերուն շառաչուն բացվիլը։ Առծծե՛ լույսը նոր Աշխարհին, վարդը նոր ճշմարիտ Արշալույսին, ու երգե՛, օ՛հ, պոռթկա նորեն քու ծով ձայնդ, ավելի հզոր, ավելի տաք, ավելի թրթռագին։

1918 ղեկտեմբեր 2

Բերա

(«Նոր Հայաստան» գրական հանդես, Կ. Պոլիս, 1919, № 10)

Ռ. ԱԹԱՅԱՆ

(Կոմիտասի երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության խմբագիր)

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոմիտաս-արվեստագետի մասին շատ է գրվել, դեռ շատ էլ կգրվի: Բայց Կոմիտասի մասին գրելուց ոչ պակաս կարևոր է իր՝ Կոմիտասի գրածները երևան հանելը:

Հայտնի է, թե որքան ողբերգական եղավ Կոմիտասի ճակատագիրը: Ծառերին, աւակայն, հայտնի չէ, որ նման մի ճակատագիր էլ բաժին ընկավ նրա գրավոր ժառանգությանը:

Հոգեկան հավասարակշռության խախտման առաջին նույններից հետո երկար ժամանակ մեծ երաժշտի և գիտնականի վիճակըն անորոշ էր մնում, բավարար խնամքն ու հոգատարությունը պակասում էին: Ավելացնելք և այն, որ նրա գրավոր ժառանգության կամ, ինչպես այն ժամանակ անվանում էին, նրա անտիպ «թղթերի» արժեքի հասարակական գիտակցությունն էլ դեռևս այնքան բարձր չէր: Այսպիսի պայմաններում այդ «թղթերն» իրենց նկատելի մասով ցրիվ եկան:

Պետք է արժանին հատուցել բազմաթիվ այն կազմակերպություններին ու անձանց, որոնց հայրենակներ ջանքերը նպաստեցին Կոմիտասի գրավոր ժառանգությունը պահպանելու և ի մի հավաքելու գործին: Ներկայումս գրականության և արվեստի թանգարանում հավաքած կոմիտասյան վավերագրերը թեև հեռու են եղած ամբողջությունը ներկայացնելուց, բայց այնքան են, որ

տպագրված վիճակում կկազմեն 12 պատկանելի հատոր:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտը ձեռնարկել է Կոմիտասի երկերի ակադեմիական հրատարակությունը: Տասներկու հատորանոց այդ ժողովածուն պետք է ընդգրկի բացառապես բնագրերից տպված նրա ստեղծագործությունները, երաժշտա-ազգագրական նյութերը, գիտական աշխատանքները, նամակներն ու բանաստեղծությունները, նաև ուսումնասիրական աշխատանքներն ու անավարտ գործերը:

Սա միանգամայն առանձնահատուկ հրատարակություն է: Նյութերը պատրաստի վիճակում դարաված չեն դարակներում: Դրանք մեծագույն մասով սևագիր են, ցրված զանազան տետրերում, տետրակիկներում կամ, պարզապես, առանձին թղթերի վրա: Այդ տետրերը, թղթերն ու թերթիկները, եթե երբևէ կանոնավոր դասավորություն ունեցել են, ապա վաղուց խառնվել, կորցրել են այդպիսի դասավորությունը:

Հետաքրքրական է հիշել մի երկու օրինակ:

«Մարալ գոմեշ» հիասքանչ մեղեդին, որ Կոմիտասը մշակել և մտցրել է «Կալի երգ» կոմպոզիցիայի նոր խմբագրության մեջ և այդպես էլ կատարել է Պոլսում, հայտնաբերվեց խմբերգի հիմնական մասի թղթին

ու գրողայնը ոչ մի նմանություն չունեցող, արխիվում որպես առանձին նյութ գրանցված մի թերթիկի վրա: Հեղինակի ձեռքով դրված պայմանական նշանները հաստատեցին այդ հատվածի պատկանելությունը «Լուսի երգ», ավելի ճիշտ «Կալերգ և սալերգեր» կոմպոզիցիային:

«Հովն անուշը» Կոմիտասի վերջին մշակումներից է՝ հազիվ մեկ-երկու անգամ կատարված Պոլսի «Հայ գուսան» երգչախորում: Այդ խմբերգի նոտաները գտնվում են հեղինակի վերջին տետրերից մեկում, իսկ խոսքերը, որոնց շնորհիվ, ի դեպ, հնարավոր դարձավ ճշտորեն կուսակի հիանալի ցայգերգի կառուցվածքը, գտնվեցին արևմտահայ գրող ու բանասեր Թորոս Ազատյանի արխիվում, մի փոքրիկ թերթիկի վրա, Կոմիտասի ձեռքով, մատիտով հազիվ նշմարելի գրված:

Այսպիսով, Կոմիտասի անտիպ գործերը հրատարակության համար հավաքելն ու պատրաստելը համբերատար ու մանրակրկին հետազոտական աշխատանք է պահանջում:

Մեծ երաժշտագետի երկերի ժողովածուից արդեն յույս են տեսել առաջին և երկրորդ հատորները, որոնք, ցավոք, շատ փոքր տպաքանակ ունեին և կարճ ժամանակի ընթացքում սպառվեցին: Առաջին հատորում գետնված են Կոմիտասի՝ գեղջկական երաժշտությունը սկզբնաղբյուր ունեցող մեներգերը և «Ծիծեռնակը» (40 մեներգ դաշնամուրով, որոնցից մի քանիսը՝ առաջին անգամ տպագրված), իսկ երկրորդ հատորում՝ գեղջկական այն խմբերգերը, որոնք Կոմիտասն ինքը տպագրած է եղել և Հովն. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությամբ զգրված «Գարուն» ընդարձակ խմբերգը (ընդամենը՝ 29 խմբերգ): Երկու հատորում 11 երգերից շատերն ունեն բազմաթիվ տարբերակներ, որոնք նույնպես ինքնուրույն գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում: Մի շարք խմբերգեր, դրանց թվում՝ «Կալերգ և սալերգերը» ներկայացված են նաև ուշ գրված վերջնական տարբերակներով, առելի գեղեցիկ ու բովանդակալից:

Երաժշտագետի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ նրա Երկերի ժողովածուի 1-ին և 2-րդ հատորները պետք է վերատպվեն, հրատարակության է հանձնված նաև 3-րդ հատորը:

Այստեղ նույնպես գեղջկական երաժշտության հետ կապված խմբերգեր են, 70 երգ՝ իրենց 100 տարբերակներով, և բոլորը ջնուգիր վիճակում տպագրվում են առաջին անգամ:

Այս հատորը զգալի չափով ավելացնում է Կոմիտասի մինչև այժմ հայտնի գեղջկա-

կան խմբերգերի թիվը: Անշուշտ, հաջորդ քանակը չէ միայն:

Հաճախ հարցնում են՝ Կոմիտասի նոր հայտնաբերվող երգերի մեջ կա՞ն, արդյոք, «Անտունիին» կամ «Կալի երգին» համարժեք գործեր:

Հանրահայտ ճշմարտություն է՝ մեծ արվեստագետների գլուխ-գործոցներն անկրկնելի են: «Անտունին» այդպիսի գլուխ-գործոցներից է: Ինչ վերաբերում է նշանավոր «Կալի երգին», այդ խմբերգի ավելի բարձրարժեք տարբերակ, ինչպես սասցիկը, գետնված է Երկերի ժողովածուի 2-րդ հատորում: Բայց դրված հարցի պատասխանն ընդհանրապես այս է. իր ընտրած ժանրում, տվյալ դեպքում՝ հայ գեղջկական երգի ստեղծագործական մշակման մեջ, Կոմիտասն այնքան մեծ վարպետ է, որ նրա գրչի տակից դուրս եկած յուրաքանչյուր տողն իսկ խորապես կրում է այդ վարպետության կնիքը:

Հիրավի, հայտնի չէ տակ մի դեպք, երբ Կոմիտասի ձեռքը դիպած լինի գեղջկական երգին, այդ երգը մշակելու նպատակով, և արդյունքը ստացված լինի պակաս հետաքրքրական կամ ընդհանրապես ոչ էական: Միանգամայն պարզ է պատասխանը և այն հարցի, թե ինչո՞ւ Կոմիտասն ինքը չի տպագրել այդ անտիպ մնացած երգերը: Բավական է մի փոքր մեջբերում նրա մեղմալոկ ընկեր և գործակից Մանուկ Աբեղյանի հուշերից. «...Երբ ես նրան հարցրի, թե ինչո՞ւ այդքան սակավաթիվ երգեր նա հրատարակեց, Կոմիտասն սկսեց կծու խոսքեր ուղղել և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան հայ հուրասների հասցեին»:

Երրորդ հատորի 70 խմբերգերից 25-ը նախապես հայտնի էին Կոմիտասի աշակերտներից Վարդան Սարգսյանի՝ հիշողությամբ վերականգնած տարբերակներով (դրանք ժամանակին կատարվել են Պոլսի «Գուսան» երգչախմբում): Բնական է, որ հիշողությամբ վերականգնածը այս կամ այն չափով միայն կարող էր բնագրին նմանել: Այժմ այդ 25 խմբերգն էլ հրատարակվելու են բուն բնագրերից: Ընդհանուր առմամբ՝ երրորդ հատորի բովանդակությունը չափազանց հարուստ է և բազմակողմանի: Նշենք մի երկու առանձնահատկություն:

Հատորն ընդգրկում է հեղինակի ստեղծագործության տարբեր շրջաններին վերաբերող խմբերգեր, որոնց համեմատությունից երևում է Կոմիտասյան միաձուլ և ինքնուտիպ ոճի սահմաններում տեղի ունեցած որոշակի զարգացման գիծ: Բացի «ԱՆՀԱՏ» երգերից, որոնց մեջ կան հայ երգչախմբային քնարերգության բարձր նմուշներ, հատորում տեղ են գտել մի շարք ԵՐԳԱՇԱՐԵՐ

(սյուիտներ), որոնք խոշոր կտավի ստեղծագործություններ են: Վ. Սարգսյանի հրատարակած հարսանեկան 6 երգերի շարն այստեղ, բնագիր վիճակում, ներկայացված է ավելի հարուստ տեսքով՝ 9 երգով, կան հարսանեկան երգերի մի երկրորդ շար և գեղջկական երգերի ու պարերգերի 7 այլ շարեր և այլն: Երկերի ժողովածուի երրորդ հատորը երգչախմբերի երգացանկը անակնկալ կերպով կհարստացնի գեղարվեստորեն բարձրորակ, գեղեցիկ խմբերգերով:

Կոմիտասի պրոպագանդման կարևոր հարցերից մեկը նրա երգերը այլ լեզուներով հրատարակելն է: Հոբելյանի առթիվ հրատարակության են հանձնված 23-ական երգից բաղկացած երկու ժողովածու՝ հայերեն

և ռուսերեն բառերով, մեկը՝ մեներգեր, տպագրվում է Մոսկվայում, մյուսը՝ խմբերգեր՝ Երևանում: Այլ, մասնավորապես արևմտաեվրոպական, լեզուներով Կոմիտասի երկերի թարգմանությունն ու հրատարակությունը, ցավոք, շարունակում է մնալ որպես պրոբլեմային հարց: Հրատարակության են պատրաստվում նաև Կոմիտասի նամակները, խմբերգերի հաջորդ (Երկերի ժողովածուի չորրորդ) հատորը և երաժշտական-ազգագրական նյութերի երեք հատորները:

Հայ մեծ երաժշտագետի հոբելյանը, թո՛ղ խթանի ոչ միայն նրա գործերի տպագրությանը, այլև ավելի հաճախ, ավելի շատ և գեղարվեստական բարձրորակ կատարմանը:

ՆՇԽԱՐՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԱՍՅԱՆ ԳՐԱԴՈՒՄՆԵՐԻՑ

Կոմիտաս վարդապետը խորապես համոզված էր, որ անցյալի հայ երաժշտարվեստի ամբողջականության ըմբռնմանը կարելի է հասնել հավասարապես ուսումնասիրելով հոգևոր-եկեղեցական և աշխարհիկ-ժողովրդական երգատեղծությունը:

Եվ իրոք, Կոմիտասի կատարած ազգագրական, գիտա-հետազոտական ու ստեղծագործական աշխատանքներն իրենց զգալի մասով (մոտավորապես կիսով չափ) կապված են հայ հոգևոր երգարվեստին:

Կարևոր նշանակություն ունեն, մասնավորապես, հայ հոգևոր եղանակների կոմիտասյան գրառումներն իսկ: Դրանք ըստ ամենայնի լուսարանում են արվեստագետ-գիտնականի ստեղծագործական կենսագրության այս կամ այն հատվածը. հայտնաբերում են հայ երգարվեստի նոր շրջանի վերելքին իրենց նշպատող բերած հարգարժան անուններ. ու ներկայացնելով մինչ այդ չգրառված որևէ հազվագյուտ երգ, և կամ նրա եղանակի մի այլ գեղեցիկ տարբերակը, գաղափար են տալիս հայ հոգևոր եղանակների հավաքման գործի նկատմամբ Կոմիտասի մշակած ուսանելի վերաբերմունքի մասին:

Հիշյալ եղանակների գրառմանը (հայկական ձայնահիշերով) Կոմիտաս վարդապետը ձեռնամուխ է եղել շատ կանուխից, տակավին ճեմարանում ուսանելու տարիներից: Այդ տարիներին վերաբերող գրառումներից պահպանվել են ճանաչողական ու գեղարվեստական նշանակություն ունեցող մի քանի կարեկոր նյութեր: Դրանցից ամենահինն է՝ Հրեշտակապետաց կանոնի օրհնության գրառումը, որ մեզ հասել է երկու մաքրագիր օրհնակով (Ա և Բ)¹: Երկու օրհնակներն էլ ունեն հետևյալ տիտղոսաթերթը.

Օրհնություն

Հրեշտակապետացն Միքայելի և Գաբրիելի
և

ամենայն երկնային զորացն

Ծարական Բկ

ստեղի եղանակ

(Սուրբ Էջմիածնացի հի հին Գոյն)

Ձայնագրեալ

ի Յովակիմ վարդապետ Դամբեան

Վաղարշապատցոյ

ի 1887 ամի

Ձեռամբ

Աշակերտի Ե դասարանի Գեորգեան ճեմարանի Մ. Ա. Ս. Էջմիածնի Սողոմոն Գեորգեան Կուտինացոյ
ի Սուրբ Էջմիածին

Եղանակը, որ բոլորովին տարբեր է Ն. Թաշճյանի ձայնագրածից², երկու օրհնակներում էլ հիմնականում նույնն է (ներառյալ «Սկսուածքը» ու «Փառքը» ևս): Միայն Ա օրհնակում եղանակի հետ բերված են՝ ա., բ., դ. և զ. տների խոսքերը. իսկ Բ օրհնակում՝ ման զ., ե., ու է. տների խոսքերը, տակե-տակ: Այնուհետև, Բ օրհնակում՝ գրական խոսքերի դ. ու ե. տների սկզբից ու վերջից պայմանական նշաններ են դրված, եղանակի վրա տեղ-տեղ գրած է «ծանր» և մշակման համար նշումներ են արված, բոլորն էլ մատիտով: Իսկ որ կարևորն է՝ դարձյալ Բ օրհնակի վրա երգի առաջին տան վերջին խոսքերի («Եւ մեր հողերէնքս») եղանակը մատիտով ջնջված է ու տեղը բերված եղանակի նույն հատվածի «ծանր» փոփո-

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Կոմիտասի դիվան, ծրար №№ 333ա (Ա) և 333 (Բ):

² Հմմտ.՝ Ձայնագրեալ Ծարական հոգևոր երգոց, Սուրբ և ուղղափառ առաքելական եկեղեցոյս Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, 1875, էջ 844:

խակը: Եվրոպական ձայնանիշերի փոխադրելով ու առաջ բերելով այս վերջին հատվածը ևս, մենք ստորև արտահայտած ենք լինում Կոմիտասի քննարկվող ձեռագրի երկու օրինակների էլ երաժշտական բովանդակությունը:

Կոմիտասի ձեռագրերում ամենասևեռում ուշադրության արժանի հաջորդ նշույթը՝ 1893 թվի հոգևոր երգերի ժողովածուն է, որն, ամբողջությամբ սուս, մասնավոր քննության չի ենթարկվել տակավին³: Այն ներկայացնում է մի տեսոր, 20x28 սմ չափսի մեծադիր էջերով, որի առաջին ինը թերթերն են օգտագործված միայն: Տիտղոսաթերթն է՝

Հոգևոր եղանակներ
հաւաքեց

Սողոմոն Ա. Սարկաւագ Սողոմոնեանց
միաբան Ա. Էջմիածնի
14 մարտի 1893 թ.
Ս. Էջմիածին

Ժողովածուն ներփակում է հետևյալ նշույթերը (մեծ մասամբ տաղեր և պատարագի երգեր):

- 1.—«Հախի մի պայծառ տեսի».
- 2.—«Ահեղ ձայնս որ ես լրուայ».
- 3.—«Հաւում հաւում արթնացեալ».
- 4.—«Ստեղծող մանկանց, մանուկ ցուցար».
- 5.—«Դասքըն հրէական էին պահապան».
- 6.—«Տէր ողորմեա» (չափաւոր-ծանր, ԲԿ).
- 7.—«Տէր ողորմեա» (ծանր, ԱԿ և ԲԶ).
- 8.—«Միաշաբաթ օր հանգստեան».
- 9.—«Կնոջ Տէր, շնորհեա Տէր»...

³ Գրականության և արվեստի թանգարան, Կոմիտասի դիվան, ծրար № 332:

10.—«Տէր ողորմեա» (ծանր, ԲԿ).

11.—«Բաց մեզ Տէր, բաց մեզ».

12.—«Եւ ևս խաղաղութեան»...

13.—«Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ».

14.—«Թագաւորեցէ Տէր յաշտեան».

15.—«Փառք յարութեան հո Տէր»...

Եթե հաշվի առնենք տեսրում մնացած ավելի փոշր չափսի մի անկախ թերթ ևս, դարձյալ պատարագի հատվածներով («Ամէն, եւ ընդ հոգւոյդ քում»...)՝ ընդամենը 16 կտոր: Սրանք հոգևոր միաձայն երգերի եղանակների գրառումներ են, համարյա թե բոլորն էլ անտիպ: Տեսրում ձայնագրությունները կատարված են թանաքով, մաքուր և գեղեցիկ:

Հույս ունենալով, որ մենք տակավին առիթ կունենանք սույն ժողովածուի արժեքի մասին ավելի մանրամասն խոսելու և նրա բովանդակությունը ամբողջությամբ ներկայացնելու «Էջմիածին» ամսագրի էջերում, ստորև, ընթերցողին մի ճաշակ տալու նպատակով, առաջ ենք բերում երկու երգ միայն (եվրոպական ձայնանիշերի փոխադրված վիճակում). «Միաշաբաթ օր հանգստեան» և «Բաց մեզ Տէր»: Երկուսի ևս եղանակները ձայնագրված եղել են ընդհանրապես, բայց տարբեր կադապստրների մեջ: Առաջինը ծանր է էդ. Հակոբյանի կազմած ժողովածուից էլ⁴. իսկ երկրորդն ունենք դարձյալ Ն. Թաշճյանի ձայնագրությունների շարքում⁵:

Ն. ԹԱՇՃՅԱՆ

⁴ Հմմտ.՝ Հայկական պատարագի տաղեր և մեղիդիներ, պատրաստեց Էդ. Հակոբյան, Գանդիս, 1963, էջ 20:

⁵ Հմմտ.՝ Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց Ա. Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1877, էջ 420:

ՍԿՍՈՒԱԾՔ

ՈՐ ՅԱՆԵԼԻՑ ՍՏԵՂԵՐ

Չափաւոր 4, բն Սեղի

Որ յա - ցե - ից ստեղծեր զպաշտօն - եայս քո
 ի հուր կի - զե - լոյ հուրոյ ա - ցե -
 դա - կան ընդ հո - սից օրի - ցեմք ըզ - քեզ
 եւ մեք հո - ղե - ղեցք: եւ մեք հո - ղե - ղեցք:

ՓԱՌԺ ԵՒ ԱՅԺՄ

Փառք հոր եւ որդւոյ եւ հոգ - ւոյն սրբ - բոյ:
 Այժմ եւ միշտ եւ յա - լիտեանս յա - լի տե - ցից. ա - մէն:

Մանր. ԱԿ

ՄԻԱՇԱՐԱԹ ՕՐ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ

Մի -
կա -ա -
ճայքշա - բաթ
ե - կիցօր հաճ - գըս-տեան
ի գե - ղեզ-ման

կա - ճայք

ե-կից

ի

գե - ղեզ -

ման:

Մանր. ԳԶ և ԲԶ

ԲԱՑ ՄԵԶ ՏԵՐ

Բաց

մեզ

Տեր.

բաց

մեզ

Տեր

զդուռն

ո -

ղոր -

մու -

թեան

որ

ող -

բա -

լով

կար -

դամք

առ

քեզ:

Ն. ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ն ՈՒ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

Սույն հոդվածը շարունակությունն է «Արարատ»-ն ու երգ-երաժշտության հարցերը» խորագիրը կրող աշխատության, ուր ուսումնասիրվում է հնագույն օրգանում հիսուն տարիների ընթացքում հրապարակված ու մեզ հետաքրքրող նյութերը խմբավորելով չորս կետերի շուրջ, ուսումնասիրել էինք երկուսը (Ա և Բ)¹։ Սակայն, հաշվի առնելով, որ այստեղ քննարկվող նյութերի շարքում գլխավոր տեղը գրավում են Կոմիտաս վարդապետի գրվածքները, և որ հայ մեծագույն երգահարդար-տեսաբանի ծննդյան 100-րդ խորհրդալի տարվույն մեջն ենք արդեն, մեր ուսումնասիրության շարունակությանը տալիս ենք մեր խորագիր, ի պատիվ քանքարաշատ արվեստագետ-գիտնականի փառապանծ հոբելյանին։

Գ.

Հայ հին երաժշտության պատմության և տեսության հարցերը լուսաբանող զուտ երաժշտա-գիտական նյութերը «Արարատ»-ի էջերում հիանալիորեն նախապատրաստված են, և կամ հիշյալ նյութերը ըստ ամենայնի լրացնում են հայագիտական մի ամբողջ շարք հոդվածներ, որոնցում քննված են՝ ժողովրդական առասպելների և գողթան երգերի, վիպական տաղերի և ազգային էպոսի, գեղջուկ խաղիկների և գուսանա-աշուղական ստեղծագործությունների, այլև ժամակարգության, շարականների ու միջնադարյան նշանավոր դեմքերի ժառանգության ուսումնասիրությանը կապված կարևորագույն խնդիրներ։ Անհրաժեշտ է, ուրեմն, նախ սրանց անդրադարձվալ, գեթ համառոտակի։

Հեթանոս Հայաստանի վիպական քանահյուսության հարցերը մասնագիտորեն բարձրացրել է Մ. Աբելյանը, իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ հետազոտելով Մովսես Խորենացու պատմության մեջ քննա-

կան մոտեցմամբ օգտագործված հայոց ժողովրդական առասպելները, ընդ նմին տարբերելով ստվիլ և հատվածաբար երգվող պատմախառն դիցաբանական բանաստեղծությունները (բուն «առասպելներ») «Վէպ», «գրոյց», «վիպասանք», այլև «երգք վիպասանաց» ու «թուխեացն երգք» արտահայտություններով բնութագրվող առասպելախառն պատմական բանաստեղծություններից, և ցույց տալով երկուսի ևս արժեքն ու վավերականության սահմանները²։ Այստեղ հետինակը նաև «երգք ցցոց և պարոյց» հասկացությունն է մեկնաբանում, որպես քնարական կարճ տներով պարերգերի տեսակներ, ու անդրադառնում գողթան երգերի տաղաչափության հարցերին էլ, շեշտելով, որ դրանք ըստ էության վճռելու համար հարկ է նախ քննական քննադիր ունենալ ձևերի տակ։ Դրանով Աբելյանը իրավացիորեն մերժում էր սույն խնդրի կապակցությամբ ևս Գ. Խալաթյանի հապենայ ձևակերպած մտքերը, այլև արտահայտված ուրիշ կարծիքներ։ Թեև վերջիններիս շարքում (միտք շարժելու առումով) որոշ շահեկանությունից զուրկ չի եղել Մ. Պալյանի հայտնաբերած մի հոդվածում³, ուր նա գողթան երգերի մեջ փորձում է տեսնել «հայկական բազմավանկ» (18-վանկանի) չափը և այդ տեսակետով դրանք զուգակշռում Ներսես Շնորհալու «Հարթիք, փառք իմ» հայտնի երգի հետ։

Միջնադարյան վիպական երգերին ու էպոսին վերաբերող նյութերից հիշատակելի են՝ «Մոկաց Միրզա»-ի և «Կարոս խաչ»-ի քննարկների տարբերակնե-

² Տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու պատմության մեջ, «Արարատ», 1899, էջ 30, 81, 136, 200, 246, 304, 360, 459, 529. 1900, էջ 32, 86, 140, 193, 264, 302, 354, 415, 484, 548, 628. 1901, էջ 107, 174, 250:

³ Մ. Պալյան Գողթան երգերի տաղաչափության մասին, «Արարատ», 1901, էջ 99:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1968, №№ ԺԱ—ԺԲ, 1969, №№ Գ ու Ե:

րը⁴, Խաչիկ վրդ. Դադյանի գրառած «Տղա Իս-
վիր»-ը, որին նախակցված է Նիկողայոս Քարամյա-
նի հմուտ առաջաբանը⁵, առհասարակ «Աստու-
ծներ»-ի անանուն պատումը (Նյաթա բարբառով)⁶,
այլև Ս. Հայկունու գրի առածը («Թղ Ռավիր»)⁷:

Ամսագիրը լուրջ ուշադրություն է դարձրել գեղար-
ժողովրդական բանահյուսության խնդիրների ար-
ժարծմանը, հրապարակելով և՛ ազգագրական կարգի
նյութեր կամ հոդվածներ⁸, և՛ տեսական հարցադրու-
մեր բարձրացնող ուսումնասիրություններ, ինչպի-
սին է Մ. Աբեղյանի աշխատությունը՝ նվիրված ժո-
ղովրդական-քնարական խաղիկներին, որ հեղինակը
դրանք քննում է սկզբնական ձևի ու ծավալի և հե-
տագա զարգացման, կառուցվածքի ու հանգավորման,
տարբերակների ստեղծման ու գոյատևման և այլ տե-
սակետներով⁹: Աննկատ չեն մնացել կրոնական (կամ
քրիստոնեական) հնագույն մի նկարագիր պահպա-
նած ժողովրդական ստեղծագործություններն էլ¹⁰:
Այնուհետև, իր տեսակի մեջ յուրօրինակ ու շահեկան
գործ է թողել Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, որ գրք-
չագիր տաղարանների մեջ իսկ որոնել և գտել է ժո-
ղովրդական երգաստեղծության մնացորդները, և ա-
ռաջ բերել դրանցից մի-երկուսի գրական խոսքերը,
ինչպես նաև բուն միջնադարյան ժողովրդական պա-
րերգերից մեկի զարմանալի հարազատությամբ պահ-
պանված եղանակն էլ, Սահակ վրդ. Ամատունու ո-
րակյալ ձայնագրությամբ¹¹:

Աշուղների մասին անստորագիր մի հոդված է լույս
տեսել¹², որ հավանաբար Ն. Քարամյանինն է: Նրա-
նում հեղինակը ժողովրդական բանաստեղծ-երա-
ծիչները Միսկին Բուրջիի և աշուղ Դազարի, Քիչիկ
Նովայի և Դավաժ Օղլիի, աշուղ Քյանհանի և Քեշիշ
Օղլիի, այլև Զիվանու ստեղծագործություններից ա-
ռանձնացնելով Էջմիածնին նվիրված գողտրիկ, սըր-
տառու և գաղափարապես հագեցած մի ամբողջ
շարք երգեր, մատնանշում և արժեքավորում է աշու-
ղական երգաստեղծության ամենաազնիվ ու գրավիչ
մոտիվները մեկը՝ հավատարմությունը հայրենի-

քին և հայոց հոգևոր գահին: Այս նյութը Քարամյա-
նին այնքան է հուզել, որ նա մի այլ գրվածքում էջ-
միածինն ու հայրենիքն օրհնաբանող հոգևոր և աշ-
խարհիկ երգերը քննում է ժամանակագրական կար-
գով, սկսելով 7-րդ դարից, երբ Սահակ Գ. Ջորափո-
րեցի կաթողիկոսն հորինեց իր «Էջ Միածինն ի Հօրե»
հրաշագեղ շարականը¹³:

Քանի արդեն խոսք բացվեց շարականների մասին,
գոնե հիշատակենք դրանց ուսումնասիրությանը քնն-
նական ուղղություն հաղորդած այնպիսի գրվածք-
ներ, ինչպիսիք են՝ Ս. Ամատունու հոդվածները¹⁴,
որոնք նախապատրաստեցին նրա «Հին և նոր պա-
րականուն կամ անվավեր շարականներ», իր տեսակի
մեջ եզակի երկասիրությունը. Ն. Տեր-Միքայելյանի
հոդվածները¹⁵, որոնց շնորհիվ հայ ընթերցողներն
ևս ծանոթացան նրա «Das armenische Hymnarium»
աշխատության հիմնական դրույթներին. այլև Մ. Ա-
բեղյանի հոդվածաշարը¹⁶, որ հեղինակը պարզաբա-
նում է հայոց հոգևոր ինքնուրույն երգի ծագման ու
զարգացման հանգամանքները, շարականների ձևին
ու բովանդակությանը կապված գլխավոր խնդիրներն
ու հնագույն շարականների տարբերիչ հատկանիշ-
ները:

Բայց եկեղեցական արվեստի հարցերի լուսաբա-
նությունը չի սահմանափակվում շարականների հե-
տադոտությամբ: Ուշագրավ են, այս տեսակետից,
Հուսիկ արքեպիսկոպոսի դիտողությունը¹⁷ Տոնացույ-
ցի և օրացույցի զարգացման նորագույն շրջանի մա-
սին, Աբել արք. Մխիթարյանի գրությունը՝ Հայոց
ժամակարգության վերաբերյալ¹⁸, այլև Ս. Ամատունու
հոդվածը՝ հատկապես վաղ միջնադարի ժամակար-
գության շուրջ¹⁹, որ քննական նոր մոտեցմամբ նա-
խապատրաստում է կարծես Վ. Հացունու «Պատմու-
թյուն Հայոց աղոթամատույցին» հայտնի երկասիրու-
թյան մի քանի թեզերը:

¹³ Ն. Քարամյան, Ս. Էջմիածինը հայ երգիչների
տաղերում, «Արարատ», 1895, էջ 194:

¹⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1894, էջ 85, 120, 176 և 218
(Շարականների ուսումնասիրություն). 1897, էջ 121
(Ս. Լուսավորիչ և Տրդատ և նոցա նոր շարականնե-
րը). և 1898, էջ 229, 275, 325, 374, 418 (Նոր շարա-
կաններ):

¹⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1909, էջ 864 (Էջմիածնի մա-
տենադարանի հնագույն ձեռագիր շարականները). և
1910, էջ 163, 234, 348, 408, 523 (Հին և նոր շարա-
կաններ):

¹⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1912, էջ 720, 823, 1002, 1146
(Շարականների մասին):

¹⁷ «Արարատ», 1909, էջ 341 (Մեր եկեղեցական
տոները):

¹⁸ «Արարատ», 1872, էջ 381 (Ժամակարգութիւն
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ):

¹⁹ «Արարատ», 1902, էջ 24 և 785 (Հայոց ժամա-
կարգությունները հինգերորդ դարում. ժամագրքի
թարգմանություն. ժամակարգություն. Գիրք Աղոթից.
Աղոթամատույց և ժամագիրք):

⁴ «Արարատ», 1902, էջ 507. և 1917, էջ 543:

⁵ «Արարատ», 1895, էջ 429:

⁶ «Արարատ», 1898, էջ 520:

⁷ «Արարատ», 1909, № Ե-Զ (հավելված), № Է-
Ը (հավելված) և № Թ (հավելված):

⁸ Տե՛ս «Արարատ», 1896, էջ 556 (Ժողովրդական
գրականությանը ընկողներ Բուլանջիսի բարբառով).
1908, էջ 912 (Վիճակ հանելու սովորությունը և վի-
ճակի երգեր) և այլն:

⁹ Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական խաղեր, «Արա-
րատ», 1904, էջ 172, 259, 354, 467, 556, 642, 772,
884, 975:

¹⁰ Տե՛ս օրինակ՝ Դարաբաղի ժողովրդական Զըր-
օրհնյաց երգերից, «Արարատ», 1895, էջ 469:

¹¹ Գ. վրդ. Հովսեփյան, Ժողովրդական բանահյու-
սության հետքեր միջնադարյան տաղարաններում,
«Արարատ», 1898, էջ 544. և 1899, էջ 44:

¹² Ս. Էջմիածինը հայ աշուղների երգերում, «Արա-
րատ», 1903, էջ 511:

վերջապես, ամսագրում տարբեր առիթներով և այս կամ այն ձևով ու չափով վերակենդանացվել են իրենց գործունեությամբ նաև հայոց հին ու միջնադարյան երաժշտությանը կապված մեծ ու փոքր բազմաթիվ հեղինակների անուններ, հոգևոր թե աշխարհիկ արվեստին ծառայած շատ դեմքեր: Մեսրոպ Մաշտոցը՝ Սասնեցու ներքողի հրատարակչությամբ, որ իրագործեց Մ. վրդ. Տեր-Մովսեսյանը²⁰, պատմաճայր Խորենացին՝ Գր. Լուսավորչին՝ նվիրված իր մեղեդիով²¹, Պետրոս Սյունեցին՝ Աստվածածնա գովեստով²², Ստեփանոս Սյունեցին՝ ժամակարգության մեկնությամբ²³, Համամ Արևելցին²⁴, Գրիգոր Նարեկացին²⁵, Գևորգյան կաթողիկոսը²⁶, Ներսես Շնորհալին²⁷, Ֆրիլե²⁸, Թովմա Մեծփեցին²⁹, Մկրտիչ Նաղաշը³⁰, Հովասափ Սեբաստացին³¹ ու Գրիգորիս Աղթամարցին³², Սիմեոն Երևանցին³³, այլև ուրիշ երգիչներ՝ Առաքել Բաղիշեցուց մինչև Պետրոս Ղափանցի՝ միասին վերցրած³⁴:

²⁰ Ներքողեան յաղագս վարուց սրբոյն Մեսրոպայ, առաջեալ Կարապետ եպիսկոպոսի և վարդապետի Սասնացոյ, «Արարատ», 1897, էջ 380, 378, 456:

²¹ Ն. Քարամյան, Մովսես Խորենացու մեղեդին ի պատիվ ս. Գրիգոր Լուսավորչի, «Արարատ», 1895, էջ 202:

²² Գ. Տեր-Մկրտչյան, Պետրոս Սյունեցաց եպիսկոպոս, «Արարատ», 1902, էջ 80, 88, 200:

²³ Ս. վրդ. Ամատունի, ժամակարգութեան մեկնութիւն (ընդարձակ), Ստեփանոսի իմաստասիրի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, «Արարատ», 1915, էջ 225, 361, 485, 634, և 1816, էջ 129, 406, 694:

²⁴ Կ. Կոստանյան, Համամ Արևելցի, «Արարատ», 1896, էջ 169:

²⁵ Նարեկայ վանից վանականին Գրիգորի տաղը բաց ի տպելոցն, «Արարատ», 1874, էջ 138:

²⁶ Կ. Կոստանյան, Տեր Պետրոս Ա. Գևորգյան, «Արարատ», 1897, էջ 12:

²⁷ Ս. Ներսես Շնորհալի և նորա «Յիսուս որդի» եղերեղությունը, «Արարատ», 1898, էջ 107:

²⁸ Տիրայր եպիսկոպոս, Մոռացված մի հայ երգիչ, «Արարատ», 1918, էջ 64, 171:

²⁹ Գ. վրդ. Հովսեփյան, Նոր նյութեր Թովմա Մեծփեցու կենսագրության, «Արարատ», 1918, էջ 738, 1151, և 1914, էջ 67:

³⁰ Կ. Կոստանյան, Մկրտիչ Նաղաշ, «Արարատ», 1898, էջ 20, 66: Տե՛ս նաև «Արարատ», 1900, էջ 45 (Նաղաշի երկու կիսատիպ տաղերը):

³¹ Գ. վրդ. Հովսեփյան, Հովասափ Սեբաստացի, «Արարատ», 1918, էջ 226—261:

³² Գ. վրդ. Հովսեփյան, Գրիգորիս Աղթամարցի (գրական-կենսագրական նոր նյութերով), «Արարատ», 1919, էջ 3:

³³ Նյութեր Հայոց եկեղեցական պատմության համար. Սիմեոն կաթողիկոսի կենսագրությունը, «Արարատ», 1896, էջ 495:

³⁴ Տե՛ս Ն. Քարամյան, Հին հայ երգիչներ, «Արարատ», 1895, էջ 12, 55, 90, 124, 465:

Այսպիսին է, չափազանց համառոտակի, այն հարուստ հետմախորքը (ֆոնը), որի վրա առավել խոսուն են դառնում հայոց հին երգարվեստի պատմության ու տեսության հարցերին վերաբերող և «Արարատ»-ում լույս տեսած երաժշտագիտական ուսումնասիրությունները: Այսինքն՝ առողջամտության նշանների համակարգին նվիրված Սպ. Մեկիքյանի մեկ գրությունը³⁵, և Կոմիտասի հինգ հոդվածները³⁶, որոնք շոշափում են հայրենի երաժշտության ակուստիկական հիմունքներից մինչև ձայնոլանգների դրությունն ու խազաբանությունը տարածվող խնդիրների մի շրջանակ: Դրանցից (Կոմիտասի հոդվածներից) երկուսին որոշ չափով անդրադարձել ենք արդեն, գրախոսությունների ու եկեղեցական արվեստում բազմաձայնի արժանատիքի մեկնության կապակցությամբ³⁷: Այստեղ ուշադրությունը սևեռելու ենք դրանց մեջ շոշափված գույտ տեսական խնդիրներին: Եվ առհասարակ նշված նյութերը զննելու ենք ըստ տեսական հարցադրումների, մի կողմ թողնելով դրանց հրապարակման ժամանակագրական կարգը:

Հայ երաժշտության (այդ թվում և հոգևոր) ակուստիկական հիմունքները, ընկալմամբ, տարբեր չեն Մերձավոր Արևելքի երաժշտության նույն հիմունքներից, և Կոմիտասն էլ հենց այդ ոլորտի մեջ է քննում դրանք, ընդ մեզի շոշափելով հայկական հիմնական հնչյունաշարը և, որ դարձյալ կատուցվածքով համընկնում է ընդհանուր Մերձարևելյանի հետ: Միայն թե, հիշյալ խնդիրներին անդրադառնալով իր քիչ շտապով գրված ու այնպես էլ չամբողջացված հոդվածներից մեկում (Բ.), նա թույլ է տալիս մի երկու ճշգրտման կարոտ բացեր: Նպատակ ունենալով ցույց տալ արևելյան (որի մեջ է հայկականն էլ) ու եվրոպական հնչյունաշարերի ակուստիկական տարբերությունները, Կոմիտասը բերում է դրանց

³⁵ Սպ. Մեկիքյան, Առողջամտության խազեր. խազերի ծագումը (մի հատված Սպ. Մեկիքյանի ավարտական շարադրությունից), «Արարատ», 1902, էջ 681:

³⁶ Ա. Կոմիտաս վրդ., Հայոց եկեղեցական եղանակները, «Արարատ», 1894, №№ 7 և 8, էջ 222—227 և 256—260:

Բ. Կոմիտաս վրդ., Հայոց եկեղեցական երաժշտությունը ԺԺ դարում, Ա շրջան, 1839—1874 (տարաբախտաբար՝ թերավարտ), «Արարատ», 1897, № 5, էջ 221—225:

Գ. Կոմիտաս վրդ., Երգեցողությունը Ս. Պատարագի, «Արարատ», 1898, №№ 3—4, էջ 111—117:

Դ. Կոմիտաս վրդ., Recueil des chants populaires arméniens («Հավաքածո հայոց ժողովրդական երգերի»), «Արարատ», 1900, № 7, էջ 367—368:

Ե. Կոմիտաս վրդ., Մի համատ բանագող, «Արարատ», 1901, № 4, էջ 228—229:

Ստորև սույն հոդվածները վկայակոչելու ենք ըստ նշված թվահամարների (Ա, Բ և այլն):

³⁷ Տե՛ս «Էջմիածին», 1908, № ԺԱ—ԺԲ, էջ 58. և 1909, № Ե, էջ 48:

ձայների ու ձայնամիջոցների թվային արտահայտությունները, ըստ միալարի մասերի, հետևյալ կերպ, համեմատության համար հիմք վերցնելով c-d-e-f-g-a-h-c դիատոնիկ շարքը:

Արևելյան—1, 9/8, 5/4, 11/8, 3/2, 5/3, 11/6, 2:

Արևմտյան—1, 9/8, 5/4, 4/3, 3/2, 5/3, 15/8, 2:

Ուղղանկյուն փակագծերով ցույց տրված հարաբերությունները ճշտելի են: Ինչպես տեսնում ենք, եվրոպական հնչյունակարգի ձայներն ու ձայնամիջոցները Կոմիտասը արտահայտում է բնական ձայնաշարի հարաբերություններով: Միևնույն հայտնի է, որ այդ հնչյունակարգը լինելով հավասարաչափ տեմպերացված, երբեմն նույնիսկ զգալի շեղումներ է երևան բերում բնական ձայնաշարի համապատասխան հարաբերությունների համեմատությամբ: Տվյալ դեպքում, օրինակ, նշված տիպի շեղումները դիտելի են եվրոպական մեծ եղակում (տեքսիստում) և մեծ վիցյակում (սեքստայում), որոնք, համապատասխանաբար, 1/16 և 1/14 տոնի չափով ավելի մեծ են Կոմիտասի ցույց տված 5:4 և 5:3 հարաբերություններով արտահայտվող բնական ձայնամիջոցներից³⁸: Ընդհանրապես, արևելյան (այդ թվում և հայկական) հնչյունակարգի քառյակը (կվարտան, որ մաքուր է), և մեծ յոթյակը (սեպտիման, որ բնական ձայնամիջոց է), ճիշտ և ճիշտ ներկայացնում են, մեկը՝ 4:3, իսկ մյուսը՝ 15:8 հարաբերությունները (և ոչ թե 11/8 ու 11/6):

Քննարկվող հոդվածում Կոմիտասը բերում է նաև արևելյան (տաճկական և հայկական) ու եվրոպական քրոմատիկ ձայնաշարերի համեմատական տախտակը, մեկնակետ ընդունելով Եքզյաֆ=Փուշ=Րե հիմնաձայնը: Կոմիտասը աչքի առաջ է ունեցել ժամանակին Ե. Տնտեպանի կազմած համանման տախտակը, բայց օգտվելիս գրության շատ անհարմար ձև է ընտրել՝ արաբ=վերնախաղ ձայնաստիճանը համապատասխանեցնելով եվրոպական «Fa»-ին, որով, ի վերջո, մի թյուրիմացություն է վերականգնվել ու շարունակվել մինչև մեր օրերն իսկ³⁹: Կոմիտասը

³⁸ Հավասարաչափ տեմպերացված ու բնական հնչյունակարգերի ձայնամիջոցների տարբերությանը մասին մանրամասն տես՝ Музыкальная Акустика, под редакцией Н. Гарбузова, М.—Л., 1940, էջ 214—216:

³⁹ Այսպես՝ «Հայ եկեղեցական երգեցողության սանդղակին առաջին ձայնաստիճանը «րե»-են կկոչվի,—գրում է Խ. Տեոնյանը,—...մինչ եվրոպականը «դո»-են: Նույն բանն է, կկարծեն ոմանք, բայց չէ. հայկական սանդղակը=սքալան՝ mineur=փոքրագույն է, իսկ եվրոպականը՝ major=մեծագույն» (տե՛ս Խ. Տեոնյան, Ընթացք հայ եկեղեցական երաժշտության, Գիրք Ա, Վեներիկ, 1957, էջ 12): Այնինչ հայ երաժշտության (թե ժողովրդական և թե եկեղեցական) հիմնական ձայնաշարը մաժոր գույն է ստանում, նաև երբ «փուշ»-ը հավասարեցնում ենք «րե»-ին, քանի որ այս դեպքում «վերնախաղ»-ն էլ հավասարվում է եվրոպականի համեմատությամբ փոքր-ինչ ցած «fis»-ին, բայց ոչ «Fa»-ին:

բացատրում է, թե մասնավորապես արաբ=վերնախաղ ձայնաստիճանը քիչ բարձր է արևմտյան «Fa»-ից: Սակայն, միևնույնն է, ստացվում է այնպես, որ կարծես՝ խոսքը վերաբերում է տոնիկային քիչ լայն փոքր եռյակին (տեքսիսիին), և, հետևաբար, ողջ ձայնաշարի միմյուր բնույթին: Միևնույն արևելյան ու հայկական հիմնական ձայնաշարը բնույթով մաժոր է, որովհետև նրա տոնիկային եղակը, եվրոպականի հարաբերությամբ, քիչ նեղ (այն է՝ բնական կամ իսկական) մեծ եղակ է:

Հայկական «փուշ»-ը եվրոպական «դո»-ին հավասարեցնելը (որ շատ բնական ու տրամաբանական մի քայլ էր), Գ. Նրանյանի նախաձեռնությունն էր: Նրանից էլ ծառանգել էր տեսականորեն հիմնավորված այդ դրույթը Ն. Թաշճյանը և ավանդ թողել Էջմիածնին ու առհասարակ Արևելյան Հայաստանին: Կար, սակայն, հայ ձայնագրագետների մի ուրիշ հոսանք էլ, Հ. Չերչյանի գլխավորությամբ, որ «փուշ»-ը միշտ «Րե»-ին էր հավասարեցնում⁴⁰, պահպանած լինելու համար Հ. Լիմոնջյանի սկզբնական մտահղացումը: Վերջինս հայկական նոր ձայնագրությունը ստեղծելիս պարզապես ձգտել էր հաշվի առնել արևելյան դասական նվագարանի՝ թամբուրի մատնասողների «Րե»-ից սկսվող շարքը ևս (այլ ոչ թե նրա լարերի կամ լարվածքի)⁴¹: Բայց այն, որ թամբուրի մատնասողների շարքը, սկսած «Եքզյաֆ»=«Րե»-ից, նույնպես ներկայացնում է մաժոր տիպի հնչյունաշար, համոզիչ կերպով ցույց էր տվել տակավին Ե. Տնտեպանը, եվրոպական 13-ձայնանի և արևելյան 15-ձայնանի քրոմատիկ ձայնաշարերի աստիճանների տատանումների թվերով⁴²:

Կոմիտասը ճնշմարանում սովորելու տարիներին յուրացրել էր հայ նոր ձայնագրության՝ այստեղ ժամանակին Ն. Թաշճյանի միջոցով տարածված դրությունը: Եվ իր անդրանիկ հոդվածում էլ (Ա.) Գր. Նարեկացու «Հարության» տաղի գրառումը առաջ բերել հենց այդ դրությամբ: Նրեք տարի անց, երբ Կոմիտասն սկսել էր հատկապես խորանալ պոլսահայ երաժիշտների կատարած տարբեր ձայնագրություններին, հայ երաժշտության հիմնական ձայնաշարին և նրա եվրոպական ու արևելյան հնչյունակարգերի հետ ունեցած հարաբերությանը կապված հարցերի ուսումնասիրության մեջ, նախ հանգեց վերը հիշատակված արդյունքներին. բայց շուտով տեսականորեն նորովի իմաստավորեց հայկական ձայնաշարի էությունը, և վերադարձավ Ն. Թաշճյանի ավանդած

⁴⁰ Ե. Տնտեպանը յուրահատուկ միջին սեղ գրավեց այս երկու հոսանքների միջև, կիրառած գրության ձևով հարելով Հ. Չերչյան—Հ. Այվազյան գծին, իսկ տեսական մի քանի կարևոր հարցերում՝ Գ. Նրանյան—Ն. Թաշճյան ուղղության:

⁴¹ Հմմտ.՝ Ռուբեն Աբելա, Բաբա Համբարձում Լիմոնջյան և հայ նոսագրության ծագումը, Էջմիածին, 1915, էջ 13:

⁴² Տե՛ս Ե. Տնտեպան, Նկարագիր երգող Հայաստանացու եկեղեցու, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 45:

դրությանը, այն էլ սկզբունքային նշանակություն ունեցող երևույթի բացահայտման առնչությամբ:

Խոսքը վերաբերում է հայկական ձայնաշարի բառակային (կվարտային) կառուցվածքին և նրանում քառունակների (տետրաքորդների) շրջապակցման սկզբունքին: Բանն այն է, որ անցյալում, հայ երաժիշտների վերն հիշատակված երկու հոսանքների ներկայացուցիչներն էլ, հայկական նոր ձայնագրության իրենց դասադրվելով մեր ձայնեղանակներից յուրաքանչյուրի բացատրության առնչությամբ՝ առաջ էին բերում եվրոպական ուղեցվածքին կառուցվածքի գամմաները հիշեցնող «էջեղներ» կամ «ելեջներ» ևս, որոնք տեսական մնացած դրույթների կապակցության մեջ խորթ էին հնչում, ու ի վերջո անգամ շփոթ ստեղծեցին թույլ մասնագետների մտքերում⁴³: Ազգային երգարվեստի տեսականին և մանավանդ գործնականին լավատեղյակ երաժիշտների համար սակայն, նշված պարագան մտորմաների առիթ չէր տալիս այնքան ծամանակ, քանի դեռ հայ երաժշտությունը մնում էր գլխավորապես միաձայնության ուղիներում: Դրությունը փոխվեց, երբ հայ երաժշտությունը վերջնականապես թևակոխեց ազգային կոմպոզիտորական նոր դարյոցի կազմավորման և բազմաձայնության փուլը, և անցնելով ներդաշնակության՝ Կարա-Մուրզայի սկզբունքներին հաստիկ նախնական շրջանից, կանգնեց Մ. Եկմալյանի արվեստի շեմքին:

Հիրավի, մեր երաժշտագիտության նախակոմիտաւյան շրջանում, հոմոֆոն բազմաձայնության արտահայտչամիջոցներին դիմած Եկմալյանը, հայկական հնավանդ մեղեդիները ներդաշնակելիս,՝ ընդհանուր կողմնորոշման նպատակով կամա թե ակամա «ելեվեջներ» («էջեղներ») պիտի փնտրեր ազգային ձայնեղանակներում, ինչքան էլ որ նա գիտակցեր դրանց ինքնատիպությունը: Գործնականում Եկմալյանը շատ զգուշավոր էր: «Պատարագում» կիրառելով ակկորդների ուղղահայաց հաջորդականության սկզբունքը, նա ստիպված եղավ հայկական եկեղեցական երգերը դիտել որպես եվրոպական ժուր և Թոմոս ուղեցվածքին ձևերին այս կամ այն չափով մոտեցող, այդ ձևերը այս կամ այն չափով հիշեցնող, բայց, ըստ ամենայնի, լադային ազգային կառուցվածքներ, ինչպես նշել ենք ուրիշ անգամ էլ⁴⁴: Մեծածավալ աշխատության առաջաբանում, տակաջ, հեղինակը այնպես էլ չկարողացավ խուսափել «ելեջ» հասկացությունից (գամմա իմաստով), տեղիք տալով Կոմիտասի քննադատության:

«Բայց թեպետ և գիտեաք,—գրում էր Եկմալյանը,— եթե ներդաշնակեալն բազմաձայն երաժշտութիւն չէ ինչ անդէպ և հակառակ ոգւոյ եկեղեցւոյ մերոյ, զի կատարելութիւն և լրութիւն իմն է երաժշտութեան, յորմէ ոչ խորշեցին և նախնիքն մեր...», բայց ի ձեռ-

նարկելն մեր յայս գործ ներդաշնակութեան սրբոյ պատարագի կարի զգուշութեամբ և երկիւղածութեամբ վարեցաք: Քանզի հարկ աննշուշտ ի վերայ յայր՝ անայլալակ փոխադրել զմայր յեղանական... և զներդաշնակութիւնն այնպէս իմն յորինել, զի վայելուչ իցէ ոճոյ եկեղեցական երաժշտութեան և պատշաճ լինիցի ոգւոյ եկեղեցական երգեցողութեանց մերոց: Վասն այսորիկ խորշեցաք ընդհանրապէս ի կիսաձայնից արտաբոյ ելեջին (chromatisme) և ի զարտողութեմէ յեղանակին (modulation), այլ ջանացաք մնալ յեկեջս նորին իսկ յեղանակին (diatonisme) և ըստ կարի պարզ յորինել զներդաշնակութիւնն»⁴⁵:

Եկմալյանի «Պատարագ»-ի գրախոսության մեջ (Գ.) Կոմիտասը քննադատությունն սկսեց հենց այս հատվածից, և նախ տվավ իր դրույթների տեսական ընդհանուր հիմնավորումը: «Մեր եկեղեցական եղանակները ոչ մեկն էլ ելեջ չունին,—չէտեց նա,— այլ կազմված են բառակների դրույթամբ: Բացառությունը: Հայտնի է, որ բոլոր ազգերն էլ նախ երգեցին, ապա նվագեցին. առաջ երգեցողությունը, հետո նվագածությունը առաջ եկավ. առաջ կարողացան ձայնաստիճանը որոշել, զանազանել, ապա նվագարանի վերա հաստատեցին: Հայտնի է նույնպես, որ հունաց սկզբնական նվագարանը քառալար քնարն էր (lira). լարում էին աստիճանաբար՝ և այսպես. Ա և Բ լարի ձայնամիջոցն էր կես, Բ—Գ և Գ—Դ—իմը մի—մի ամբողջ ձայն. ուրեմն Ա 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ. այս ձայների հաջորդականությունը նորա քառալար (տետրաքորդոս) էին կոչում: ...Ժամանակի ընթացքում ավելացավ մի երկրորդ քառալար, բայց այնպես, որ առաջին վերջին լարը՝ Դ—ն միանգամայն իբրև Ա լար էր երկրորդի համար. ուրեմն այսպես. Ա 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ=Ա, 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ, որ հավասար է յոթն ձայնից բաղկացած մի երգի, ուստի գործիքն էլ յոթնալար էր կոչվում: Այս յոթնյակն ութնյակի վերածելու համար ոչ թե վերից, այլ վարից էին մի լար պնդում... Սիւալ՝ Ա 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ=Ա, 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ 1 Ա. Բ 1 Գ 1 Դ 1 Ա—ն արդեն եռաձայն է: Ուղիղ. Ա 1 Ա 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ=Ա, 1/2 Բ 1 Գ 1 Դ: ...Ամեն անգամ, երբ այս ութնյակին քառալար ենք ուղում ավելացնել, պետք է վարվել այս կանոնով: ...Ուրեմն կատանաք ոչ թե ելեջ արդի մտքով, այլ քառակների մի շրթա: Քառակների դրույթամբ են հորինված և մեր թե՛ ժողովրդական, թե՛ եկեղեցական եղանակները, որոնք քուր-եղբայր են և մոյլ կազմությունն ունին: ...Մեր յոթնյակը բաղկացած է երկու ժուր քառակից՝ Ա 1 Բ 1 Գ 1/2 Դ=Ա, 1 Բ 1 Գ 1/2 Դ, որ ձայնանիշներով այսպես է պատկերանում...: Այստեղ էլ հենց երաժշտագետը հայկական յոթնյակը առաջ բերելով եվրոպական ձայնանիշերով, այն սկսում է Ը—ից (c-d-e-f=g-a-b):

Հատուկ ուշադրության արժանի է այն պարագան,

⁴³ Տե՛ս օրինակ՝ Դասագիրք հայկական ձայնագրության, աշխատասիրեց Եզնիկ քհ. Երզնկյանց, Վաղարշապատ, 1880:

⁴⁴ Տե՛ս մեր հոդվածաշարը՝ Մակար Եկմալյան, «Էջմիածին», 1958, № Ե, էջ 58:

⁴⁵ Երգեցողությունը սրբոյ պատարագի, փոխադրեալ ի խազս երոպականս և ներդաշնակեալ ի ձեռն Մ. Եկմալեան, Լեպպիզ, 1896 (Յառաջաբան):

որ Կոմիտանը քառյակների համակարգը դիտում է հավասարապես թե հալ ժողովրդական (գեղջուկ), և թե եկեղեցական երգարվեստների հիմքում: Եվ իրոք, ինչպես ակուստիկային, այնպես էլ հիմնական ձայնաշարի կառուցվածքին վերաբերող նրա տեսական դրույթները նկատի ունեն հալ ազգային երաժշտությունն ընդհանրապես: Իսկ թե ինչ է հասկանում տեսաբանը «ժողովրդական» ասելով, հստակ նկատարված է Լ. Եղիազարյանի կազմած ժողովածուի առաջին գրքույկի հրատարակության առթիվ նրա շարադրած գրախոսականում (Դ.), ուր ասված է հետևյալը, առ ի գիտություն ման նրանց, ովքեր ժողովրդական (մանավանդ ազգային-ժողովրդական) երգը շփոթում են կենցաղում տարածված որևէ երգի, և կամ նույնիսկ՝ մասնագիտական ցած (ասենք՝ ինքնագործունեության) մակարդակով հորինված որևէ ստեղծագործության հետ: «**Ժողովրդական է միայն այն երգը, որ բնագոյմաբ և անմիջապես է ստեղծում մի ժողովուրդը**» (ընդգծումը մերն է—Ն. Թ.):

Քննելի մյուս հարցերը վերաբերում են միայն եկեղեցական երաժշտության: Հարկ է նշել սակայն, որ, ինչպես հայտնի է, Կոմիտասի գրվածքները՝ թե հալ ժողովրդական, և թե հոգևոր երգարվեստի խնդիրները շոշափող հողվածները, նույնիսկ ամբողջությամբ առած (չխոսելով լույս «Արարատ»-ում հրատարակվածների մասին), թեպետև ընդգրկում են տեսական հարցերի լայն շրջանակ, բայց ընդհանրապես կրում են անավարտ բնույթ: Դա բացատրվում է նրանով, որ մենք երաժիշտը ժամանակին ստիպված իր վրա էր վերցրել հայոց երաժշտական ազգային մշակույթի ստեղծագործական, կատարողական, մանկավարժական, ազգագրական, պատմագիտական ու տեսաբանական բնագավառները նոր հիմքերի վրա դնելու տաճարագին բոլոր աշխատանքները: Այստեղ մենք կանգ կառնենք «Արարատ»-ի մեջ լույս տեսած Կոմիտասի հողվածներում հարուցվող հարցերից առավել ամբողջականների, և կամ թեկուզ հպանցիկ կերպով շոշափված խնդիրներից առավել կարևորների վրա: Դրանցից մեկն է հալ եկեղեցական երաժշտության ձայնեղանակների համակարգի անկյունաքարային հարցը, որը ժամանակին Կոմիտասը նույնիսկ հանգամանալից կերպով է բարձրացրել:

Նախքան այդ ասենք հետևյալը: Բացահայտելով հայկական ձայնաշարի կառուցվածքը, Կոմիտասն անշուշտ պետք է անցներ ազգային հոգևոր երգեցողության այն ձևերի քննությանը, որոնք իրենց լադային կազմով անմիջականորեն (առանց ձայնեղանակների միջնորդության) հենվում են այդ ձայնաշարի վրա: Եվ մա այդպես էլ վարվեց, գերմանական մամուլում հրատարակված իր ամենաարժեքավոր հողվածներից մեկում հստակ տարբերելով հայկական եկեղեցական թվերգության հիմնական ձևերը, և, միևնույն ատեն, ըստ ամենայնի լուսաբանելով հայոց խազագրության արվեստի երեք հատվածներից մեկը⁴⁶, այսինքն առողանության խազերի գործնական

նշանակությունը: Դրա փոխարեն, «Արարատ»-ի էջերում էլ (և հենց Կոմիտասի դպրապետության տարիներին), տպագրվում է առողանության խազերին նվիրված Սպ. Մելիքյանի վերոհիշյալ հողվածը: Նրանում հեղինակը, մախ տեղեկացնելով, որ առողանության նշանների վաղագույն գործադրությունը հանդիպում է Սանսկրիտի մեջ, և որ այդ նշանները հին հունական դպրության միջնորդությամբ 5-րդ դարում յուրացվում են հայերից, առաջ է բերում հայկական միջնադարյան մեկնողական քերականություններում առկա և առողանության արվեստին վերաբերող տվյալներն ու գաղիս հետևյալ, վերջին հաշվով, ընդունելի եզրակացության⁴⁷:

«Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս,—գրում է մա,—որ մեր քերականագետները ինչ որ գտել են հունաց քերականությունների մեջ [առողանության հետ առնչվող], վերցրել են անխտիր կերպով: Սակայն ամեն ինչ իրեն օրենք դրվելով գործնականություն չի գտնում: Այն բոլորը, որ ավելորդ են մեր լեզվի համար կամ օտար և իզուր բեռն կարող են դառնալ, գործնականի մեջ դուրս են ձգվում: Ուստի և առողանությանց խազերը գործնականի մեջ տարբեր գործածություն ունեն: Այսպիսով, առողանության արվեստի հալ հին քերականական տեսությունը ամբողջով Մելիքյանի գրվածքը և հալ եկեղեցական թվերգի մեջ առողանության խազերի գործնականում ձևեր բերած երաժշտական նշանակությունները բացահայտող Կոմիտասի հողվածը այդ տարիներին⁴⁸ որոշ չափով փոխադարձաբար լրացրին իրար:

Ի դեպ, հալ եկեղեցական թվերգը հետախուզող իր աշխատության վերջում Կոմիտասը խոստանում էր անդրադառնալ ութնայնի եղանակներով կատարվող

պետև ու խազագրության արվեստը, «Էջմիածին», 1966, №№ ԺԱ.—ԺԲ, էջ 159—161:

⁴⁷ Հիրալի, տարիներ հետո միայն պարզ նկատվելու էին ինչպես առողանության խազերի, այնպես էլ հալ եկեղեցական երաժշտության մյուս երևույթների ու մնացած արժեքների նկատմամբ Սպ. Մելիքյանի միհիլիստական տեսակետները, որոնք հրապարակ էլան նրա՝ «Հունական աղոցությունները հալ երաժշտության տեսականի վերա» (Թիֆլիս, 1914) սկզբունքորեն սխալ ու հետադեմ դիրքերից հղացված աշխատության մեջ:

⁴⁸ Ասում ենք՝ այդ տարիներին. որովհետև ավելի ուշ, 1914-ին, Փարիզում, երաժշտագետների միջազգային կոնգրեսում, Կոմիտասը դասախոսություն է կարդում (Ֆրանսերենով), նյութ ունենալով՝ «Հալ եկեղեցու առողանության նշանները», որտեղ տեսաբանը ինքն էլ հենց կանգ է առնում առողանության դրության վերաբերյալ հալ հին մեկնողական քերականություններում առկա փաստերի վրա (տես՝ Les signes de prosodie de l'Eglise arménienne, ձեռ., երկու խմբագրությամբ, Երևանի Կոմիտասյան դիվան, նյութ № 669: Դասախոսության հալերեն թարգմանությունը տես՝ Կոմիտաս վարդապետ, Հալ գեղջուկ երաժշտություն, Փարիզ, 1938):

⁴⁶ Այդ մասին տես մեր հողվածը՝ Ոսկան վարդա-

սաղմուններին ևս⁴⁹։ Սակայն, ինչպես ճիշտ սաղմունների, այնպես էլ առհասարակ հայ երաժշտության ձայնեղանակների հիման վրա ծավալվող հոգևոր երգի տարբեր տեսակների ու նրանց առանձնահատկությունների հետազոտությունը Կոմիտասը չհասցրեց կատարել։ Այդ մասին թեև կարևոր, բայց լույս հարկվանցի դիտողություններ է արել նա իր անդրամիկ հոդվածում (Ա.), նշելով, որ մինչև գրերի գյուտը (այն է՝ 4-րդ դարում), սաղմունագությունը մեզ մոտ կատարվում էր «հավանականաբար ժողովրդական հին եղանակներով»։ Իսկ 5-րդ դարակազմերից, գրերի գյուտից հետո, երբ ըստ ձայնեղանակների հնչող բուն սաղմունագությունը պաշտամունքային արարողություններում գերակշռող դերը աստիճանաբար զիջում էր ինքնուրույն նորաստեղծ հոգևոր երգին, առաջացան շարականներն ու եկեղեցական արվեստի մյուս ժանրերը։ Նաև կարճամիտի բնութագրումներ է տվել գիտնականը այդ ժանրերից **շարականներին**, որոնց «մեծագույն մասը արձակ, փոքրագույնը՝ տաղաչափական բանաստեղծություն է», և որոնցում, «տաղաչափության երկու ձևն ևս կա՝ շեշտական և վանկական»։ **Չանգերին** ու **տաղերին**, որոնց «զանազանությունն այն է, որ առաջիններն իսկապես ճանր են, արտաքին ձևը փոխած՝ տաղաչափական»։ և **ավետիսներին**, որոնք վերագրվում են «Մ. Խորենացուն, բայց ոճը խիստ փոխված է՝ ժողովրդի մեջ քերեն քերան անցնելով»։

Հիշյալ բնութագրումների և դիտողությունների մեջ կան շահեկան ուրիշ կետեր ևս, ինչպես, օրինակ, այն՝ որ շեշտական տաղաչափությամբ գրված երգերում, ասենք, Մ. Խորենացուն վերագրվող «Ծննդեան և Աստուածայայտությունեան ճրագալուցի» կանոնի առաջին եռատնում («Ուրախացիտ Սրբուհի»), կամ «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի» շարականում տողերի մեջ վանկերի քանակը հաստատուն չէ, բայց հաստատուն է ամբողջ տան մեջ շեշտերի քանակը. և կամ այն՝ որ ավետիսները զանազան տեղեր այլ կերպ և այլ եղանակով են երգվում. բայց ընդհանրապես խոսքերի բովանդակությունը միևնույնն է. զանազանությունը քաղբառի մեջ է. իսկ եղանակները կամ Դ-4, որպես «Խորհուրդ մեծ» շարականը, կամ Ա-2 դարձվածք՝ Դ-2-ի և Դ-4-ի խառնուրդից բաղկացած» և այլն։

Ավելի հետաքրքիր և ուսանելի է մեզ զբաղեցնող հոդվածի բուն նպատակադրումը՝ որոշել հայ եկեղեցական երգերի գլխավոր ու երկրորդական եղանակների ընդհանուր, մոտավոր թվաքանակը։ Այս կապակցությամբ Կոմիտասը նախ տարբերում է շարականի եղանակները՝ հոգևոր մյուս երգերի եղանակներից։ «Ժարականի գլխավոր եղանակների և սոցա ստորաբաժանումների ընդհանուր թիվն է քառասուն» — գրում է նա, հաշվի առնելով՝ «բուն» և «կողմ» ինչպես և «ստեղծի» ու «դարձվածք» տիպի 20 ձայնեղանակներն ու դրանց՝ շուրջ նույնքան տարատեսակ-

ները։ Այս բոլորի հիմքում երաժշտության տեսաբանը իրավացիորեն դնում է՝ «ուր» ձայն և երկու ստեղծի» դրությունը և գտնում, որ այդ դրության մշակումը 5-րդ դարակազմին վերագրող ձեռագրական պատահիկները պատմական հիմք ունեցող նկատառնելի նյութեր են։ Ինչ վերաբերում է եկեղեցական մնացած ստեղծագործությունների եղանակների թվաքանակին, սույն այն՝ «հարյուր հիսուն երկու» է, տեղեկացնում է Կոմիտասը և բացատրում, որ «ստեղծի, զանգերի և մյուս հոգևոր երգերի եղանակները զանազան դարերում, այլ և այլ անձանց ճաշակին նախելով, փոփոխվել և աճել են, որովհետև սոցա գործածությունը ստիպողական չէ եղած, իսկ շարականի եղանակները պարտադիր և գործածության մեջ սահմանափակ լինելով՝ չեն փոխվել ըստ էության»։ Հետո սույն «152» թիվը ելակետ ընդունելով, զանազան հաշվումներ է կատարում տեսաբանը, որոնց նպատակն է՝ որոշել առանձին տեսակ կազմող եղանակների քանակը, և նույն սկզբունքով՝ ղեկավարվելով՝ նաև շարականի եղանակների թիվը իջեցնելով 20-ի, գալիս է եզրակացության, թե մեր հոգևոր երգերի բոլոր տեսակների եղանակների ընդհանուր գումարը կլինի 140 կամ 150։ «Այս թիվը մեզ չպետք է զարմացնի. — ավելացնում է նա. — մենք արևելյան ազգ գոյով, մեր եղանակները ևս արևելյան թագմածյուղ եղանակներից են և մեծ սունչություն ունեն»։

Վերաբերյալ թիվը անշուշտ մոտավոր է ու ճշգրտման կարոտ։ Բայց այստեղ դա չէ կարևորը (ինչքան էլ արվեստագետը հպարտության օրինական զգացումով է նշում ազգային մեղեդիական հարբատությունների տվյալ ցուցիչը), այլ այն՝ թե սկզբունքներն հետազոտական ինչպիսի ճիշտ դիրքեր է վերցնում Կոմիտասը, երբ հազարավոր երգերի պատկանելի մի համայնագիտարան ներկայացնող հայ հոգեվոր երգարվեստում փնտրում է ընդամենը 140—150 առանձին (կամ չափամուշ) եղանակ։ Արդարև, զարմանալիս նախ և առաջ սա է հենց, երաժշտական մեր արդի կյանքի ու դաստիարակության տեսակետից, որ և կարոտ է բացատրության։ Արդ, իմանալի է, թե միջին դարերում, ինչպես այլուր, այնպես էլ Հայաստանում, և՛ գեղջուկ-ժողովրդական, և՛ գուսանական, և՛ հոգևոր-պրոֆեսիոնալ երաժշտության մեջ երգվելու նախատեսված յուրաքանչյուր ոտանավոր նորաստեղծ ինքնուրույն եղանակի հետ չէ, որ գուգորդվում էր։ Երեք բնագավառներում էլ՝ տվյալ ժամանակի ու միջավայրի շրջանակներում՝ գոյություն են ունեցել ավանդական ձայնեղանակներ, որպես մեղեդիական յուրատեսակ չափամուշներ, որոնք գուգորդվել են մեծ թվով տարբեր ոտանավորների հետ, նայելով դրանց մի-երկու էական (կարված բովանդակության), ու մի-երկու ու ձևական (կառուցողական) հատկանիշներին։

Ավանդական եղանակների նման կիրառումը, սակայն, ենթադրում էր (բնագրական կամ գիտակցական) ստեղծագործական մոտեցում՝ հանվարձաբանության (իմպրովիզացիոն) շնորհք, որ դրսևորվում էր՝ որն է ձայնեղանակ նոր խոսքերի բովանդակության ու կառուցվածքի համեմատ, տրված շատալի-

⁴⁹ Steu' Komitas Keworkian, Die Armenische Kirchenmusik, Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft, Jahrgang I, Heft I, 1899, s. 54.

դով տարբերակելու ունակության մեջ: Այդ տարբերակումը հանգեցնում էր՝ չափանմուշ մեղեդիի թեթևակի ձևափոխումից կամ յուրովի նրբերանգավորումից մինչև նույն ձայնեղանակի սահմաններում երաժշտական նոր կերպարի ստեղծմանը: Պատմական զարգացման ընթացքում նաև հաղթահարվում էր ավանդական ձայնեղանակների շրջանակը: Տարբեր խաչամուրմների, հասարակական կյանքին կապված նոր հովերի, ինչպես և տաղանդավոր անհատների գործունեության շնորհիվ հղկվում, փոփոխվում, վերափոխվում, ընդլայնվում, խորանում, ճյուղավորվում և ծաղկում ու փթթում էին այդ ձայնեղանակները (թեև, միևնույն է, տվյալ երգարվեստի սահմաններում չափանմուշ-եղանակների գոմարը, գրական խոսքերի թվաքանակի համեմատությամբ, միշտ էլ եղել է սահմանափակ)⁵⁰:

Ասլաճի ակնառու ապացույցներն են միջնադարյան խազգրքերում հաստատագրված մանրուման եղանակների ճոխ շարքերը, որոնք նշանավորում են հայ հոգևոր երաժշտության ձայնեղանակների համակարգի զարգացման բարձրագույն փուլերից մեկը: Եվ զարմանալի չէ, որ Կոմիտասը այդ եղանակներին էլ դիմում է ի վերջո դիտարկվող իր հոգևածում: Հայտնի է, որ մանրուման եղանակների վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Ղ. Ալիշանը: Հետազոտվող բազմաթիվ խազգրքեր, «Ռոդիցևաց» կարգերից նա քաղել է ավելի քան 70 եղանակների անուններ և կազմել դրանց այբբենական տախտակը՝ «ի գրոսսան քանասիրաց»⁵¹: Ալիշանից հետո խազգրքերով զբաղվեց Կոմիտասը, և առաջ բերելով մանրուման եղանակների 46 այլ անուններ, արեց շահեկան մի շարք դիտողություններ: «Եղանակների տեսակների գտն-գտն անվանակոչությունը,—նկատեց նա,—շատ վաղ ժամանակներից է հայտնի. մի սովորություն, որ հատուկ է եղել միշտ արևելյան ազգերին՝ հայերին, պարսիկներին, քրդերին, արաբներին, տաճիկներին և այլն, որոնք մինչ այժմ ևս

գործածում են՝ բացի հայերից»: Եվ կամ՝ «այս եղանակների մեջ կան՝ տեղերի, երաժիշտների կամ սոցա մականունների, տոհմերի, երգի սկզբնաբառի, տերունական տոների, նվագարանների, հանքի, կենդանիների, գործիքների, եղանակի բնավորությունը պատկերացնող բույսերի և մի քանի անհասկանալի բաների անունները»—բացատրեց նա, ու կոսմեց, որ դրանք (անունները) ցույց են տալիս ուր ձայնի «նրբությունները» (իմա մանր ստորաբաժանումները):

Հիրավի, գրական միևնույն քառատողի (այս դեպքում՝ դավթյան ՇՆՍ աղմուխի Բ տան) հետ զուգորդվող և ճոխ խազգրված տասնյակներով եղանակներ ութ ձայնի քաժամոնքով առաջ բերելն ու, միաժամանակ, այդ եղանակներից յուրաքանչյուրին հատուկ անուն հատկացնելը ուրիշ ոչինչ կարող է նշանակել, եթե ոչ՝ տվյալ ձայնեղանակի ենթաբաժանումների որոշումը: Եվ այստեղ Կոմիտասի կոսմած երկվայթը նոր լույս է սփռում հայոց ձայնեղանակների համակարգի և խազգրվածների դրության փոխադրելի չակցությունների կարևորագույն հարցի վրա: Որովհետև՝ ինքնաբերաբար հետևում է. եթե անգամ ճոխ խազգրված երգի սկզբում անհրաժեշտ է նշել ձայնեղանակը, և նույնիսկ ձայնեղանակային ստորաբաժանումը ցույց տվող համապատասխան մի անուն, ապա ուրեմն պարզ է, որ այդ երկու կետերն էլ դուրս են խազգրությանը արտահայտվող իրողությունների շրջանակից: Խազգրության արվեստի վերաբերյալ մի դիտողություն ևս արեց Կոմիտասը «Արարատ»-ի էջերում, հատկապես Ղ. Խաչկունցի հոդվածներից մեկին⁵²՝ անդրադառնալիս (թեև շատ խիստ խոսքերով), նկատելով, որ այն միտքը, թե հայոց «խազերն ալ, եղանակներն ալ ծագումով հայացի չեն, այլ հայացած», ինքը հենց «հայացի չէ, այլ հայացած» (Ե.): Կոմիտասը մի առանձին կրթով էր մերժում միակողմանի ազդեցությունների տխրահռչակ տեսությունը ուղղակի կամ անուղղակիորեն տուրք տվող հեղինակների հակագիտական գաղափարները: Միևնույն ատեն սակայն, նա ընդունում էր դրացի ժողովուրդների մշակութային փոխադարձ կապերի քեղմնավոր երևույթը: Եվ խազգրության արվեստն էլ ուսումնասիրում էր այդ երևույթի հաշվառումով, մասնավորապես՝ հայ-քյուզանդական հարաբերությունների լույսի տակ: Ծավոք, Կոմիտասից հետո այս առողջ ու ճիշտ մոտեցումը պատշաճ հիմնավորում և խորացում չստացավ:

Վերջապես, Կոմիտասի քննարկվող հոդվածներում շոշափված են նաև հայոց եկեղեցական երաժշտության զարգացման 19-րդ դարին հատուկ վիճակն ու խնդիրները (տե՛ս հիմնականում՝ Բ., մասամբ էլ՝ Գ.): Դրանց անդրադառնալն անհրաժեշտ է և այն պատճառով, որ մեզ մոտ լուրջալի ընդունված մի թուր կարծիքի համաձայն՝ Կոմիտասի-երաժշտագետի վերաբերմունքը դեպի պոլսահայ եկեղեցական երա-

⁵⁰ Մեր ժողովրդական երգ-երաժշտության մասին Մ. Աբեղյանը վկայում է: «Ամեն խաղ, երկյակ լինի թե եղյակ կամ քաղյակ, կազմում է առանձին երգ: Սակայն կյանքի մեջ, այսինքն երգելիս, մի քաղյակով չի բավականանում երգիչը,—այդ կտևեր միայն մի երկու վայրկյան: Երգեցողությունը սովորաբար ավելի երկար է տևում. հանդեսների և պարերի ժամանակ նույնիսկ ժամերով երգվում է: Բառերն արագ փոփոխվում են, իսկ եղանակն անփոփոխ մնում» (տես նրա՝ Ժողովրդական խաղեր, ուսվածք, Վաղարշապատ, 1904, էջ 71): Նույն պարագան, մի այլ առիթով, Աբեղյանը դիտում է մեր միջնադարյան գոսանական երգարվեստի առնչությանը ևս, հատկապես վկայակոչելով ձեռագրերում հանդիպող մեծ տաղաշարքերը (տես՝ Հին գոսանական ժողովրդական երգեր, Երևան, 1931, էջ 108): Իսկ եկեղեցական արվեստի վերաբերյալ արդեն ունենք Կոմիտասի քննարկվող մտքերը:

⁵¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան և Լևոն Մեծագործ, Վեներտիկ, 1885, էջ 254:

⁵² «Լումա», 1901, Գիրք Ա., էջ 209—240 («Հայոց կրոնական քանաստեղծությունը»):

ծիշտներն ու հոգևոր երգերի եղանակների նրանց կատարած ձայնագրությունները իբր բացասական է եղել: Այս կատակությունները նախ ասենք, որ հայկական հոգևոր երգերի եղանակների տարբեր երգվածքների նկատմամբ Կոմիտասի մշակած տեսակետները հատկապես ու պարզելը կարծվածից ավելի բարդ խնդիր է, և պետք է վճռվի՝ նաև նրա մյուս հոգվածների, նամակների, ձեռագրերի և իր ձայնագրած ու ներդրված հոգևոր երգերի համակողմանի քննության հիման վրա: Ընդհանրապես ասած, ու նաև «Արարատ»-ի էջերում, Կոմիտասը խորին հարգանքով է խոսում Հ. Լիմոնջյանի, Ար. Հովհաննեսյանի, Գ. Երանյանի, Ն. Թաշճյանի, Ե. Տևոնյանի և առհասարակ պոլսահայ հմուտ ու հեռատես այն շարականագետների մասին, որոնց անձնուրաց ջանքերով ժամանակին տեղեկացնում էր կատարելագործվեց հայկական ձայնագրության նոր դրությունը, և հաստատագրվեցին մեր եկեղեցական երաժշտության բազմաթիվ գնումները այնպես, ինչպես դրանք հասել էին մինչև 19-րդ դարը, մասամբ զբոսաշրջի ու հնամենի ժողովածուների օգնությամբ, մասամբ էլ բանավոր ավանդությամբ:

Նա միայն նշում է, որ մինչև հայ հոգևոր ավանդական մեղեդիների ձայնագրության հաջող իրագործումը, Կ. Պոլսում, մի ժամանակ, եկեղեցական երաժշտությունը երկրորդական կարգի օտարամոլ տիրացուների անհատական ճաշակի խաղաղիք է դարձել: Սակայն այդ շրջանը, ըստ էության, երկար չի տևել, և որ կարևորն է, նրա ավերակների վրա բարձրացած կորստաբեր ուղղությունը կյանքում չի հաստատվել: «Սանձարձակ տիրացուների շրջանը տևեց 1864—1878-ը—գրում է Կոմիտասը,—երբ ազգային եկեղեցական երաժշտության համար մի նոր շրջան է սկսում»: Եվ նրա հիշատակած վերջին թվականը հատկանշական է նրանով, որ, ինչպես հայտնի է, այդ տարին Գևորգ Գ. կաթողիկոսի հրամանով Ն. Թաշճյանը եկավ Էջմիածին և գլուխ բերեց Ծարակյանի, Պատարագի ու Ժամագրքի երգերի՝ հայ եկեղեցու կողմից պաշտոնապես վավերացված ձայնագրությունները:

Դ.

Հայկական պարբերական մամուլն իր տեսահաշտի լայնությամբ, նյութերի բազմազանությամբ ու բազմակողմանիությամբ աշխարհի հարուստ մամուլներից է, որ բացատրելի է ոչ միայն հայության՝ ամենատարբեր երկրներում սփռված լինելու հանգամանքով: Դա հանդիսադրող լրագույն ամսագրերից մեկը «Արարատ»-ն է, որը նույնիսկ երաժշտական (կամ երաժշտությանը ևս վերաբերող) նյութերի սահմաններում չսահմանափակվելով լոկ ազգային շրջանակների մեջ, իր էջերը տրամադրել է նաև երաժշտության ընդհանուր պատմության առանձին խնդիրներն ու միջազգային երաժշտական կյանքի տարբեր երևույթները ժողովրդականացնող գրություններին:

Վերջիններս բովանդակությամբ վերաբերում են հին ու միջին դարերին և նորագույն ժամանակներին:

Դրանց այստեղ կանոնադրամանք շատ հակիրճ, դարձյալ, հատուկ առանձնացնելով Կոմիտասի մի հոդվածը:

Հին դարերի արվեստի հետ առնչվող գովածքներից հիշատակելի են Դ. ք. Հովսեփյանի⁵³, Ա. Տեր-Հովսեփյանի⁵⁴ և Լ. Մելիքսեթ-Ֆելյանի⁵⁵ հոդվածները: Առաջինի հոդվածում նույնիսկ երաժշտագետագիտական ընդհանուր մի հարց է, որ շուշափում է, բայց նրանում տեղեկություններ են բերվում հեթանոսական երգերի ու ծիսակատարության, հին հունական երաժշտական մշակույթի և Օրփեոսի, իտալական երգ-երաժշտության ու Ստրադելլայի մասին, և այդ տեղեկությունների հիման վրա ժողովրդականացվում երաժշտության ներգործության ուժի մասին գաղափարները⁵⁶:

Ա. Տեր-Հովսեփյանը շահեկան մտքեր է շարադրել (և բավական ընդարձակ) իսրայելացի կոմական ու աշխարհիկ երգ-երաժշտության, այլև նրանց խազանիչների դրության շուրջ, օգտվելով Աստվածաշունչից և ուրիշ աղբյուրներից: Իսկ Լ. Մելիքսեթ-Ֆելյանը խոսում է վրաց հնագույն (7-րդ դարականներից անհետացած) ջահճոճ (վարդարա) տոնի վերաբերյալ, այն կապելով կապադովկյան խորհրդի հայկական «Վարդապետ»-ի հետ:

Իսկ միջնադարին նվիրված մի հոդված ունենք «Արարատ»-ում, քաղված «Неделя» շաբաթաթերթից⁵⁷, որ ընթերցողին գաղափար է տրվում Եվրոպայում 9—16-րդ դարերում մի շարք սուրբերկների, այդ թվում և երաժշտության դատական դեպքերի շուրջ:

Ավելի բազմազան են նորագույն ժամանակների երևույթները, դեմքերն ու գործերը վեր հանող զբոսականները: Հիշենք Էդիսոնի հնարած phonographic-ի մասին հիմնադիր հաղորդումը⁵⁸, Բրեմսնոմ Բուրնհեյմի «Հրիստոս» թատերադրության (օպերայի) քննական մարմնավորման առթիվ գրված ընդարձակ հոդվածը⁵⁹, այլև Յա. Խելֆիցի ու Վիլի Ֆերրերոյի երաժշտական կանխահա տաղանդը հայ ընթերցող-

⁵³ Երաժշտության ազդեցությունը, «Արարատ», 1886, էջ 385:

⁵⁴ Իսրայելացի երաժշտությունը, «Արարատ», 1914, էջ 659:

⁵⁵ Վարդապետը Վրացի մեջ, «Արարատ», 1918, էջ 129:

⁵⁶ Նշենք նաև, որ հեղինակը մի-երկու փաստ էլ բերում է հայկական կյանքից: Դրանցից ուշագրավ են՝ հոգեկան հիվանդներին հայկական գյուղերում մինչև վերջերս էլ երաժշտության միջոցով բուժելու փորձը, և «չորան բայաթի» հոդվածում եղանակի բուն հայկական անվանակոչությունը, որ է՝ «ոչխրահանգի»:

⁵⁷ Միջնադարյան դպրոցները, «Արարատ», 1896, էջ 567:

⁵⁸ «Արարատ», 1877, էջ 146:

⁵⁹ Գ. Ս., Մի նոր կոմական թատերադրություն, «Արարատ», 1895, էջ 226:

դին ծանոթացնող գրվածքը⁶⁰ մի կողմ թողնելով կաթոլիկ, բողոքական և օրթոդոքս եկեղեցիների պաշտոներգությանը վերաբերող փոքր, բայց փաստալից նյութերը⁶¹:

Այս բոլորի մեջ յուրահատուկ տեղ ունի՝ Էդ. Գրելլի Missa solennis für 16 Stimmen կոչվող ստեղծագործության 13-րդ կատարման առթիվ Կոմիտասի գրած քննախոսականը (ոեցեմզիան)⁶², որտեղից երևում է, թե ինչպես հեղինակը օտարության գրկում (Բեռլինում) լսած եվրոպական պատարագի տպավորու-

թյան տակ վերապրում է հայ արվեստագետին հատուկ նվիրական մի հուզում:

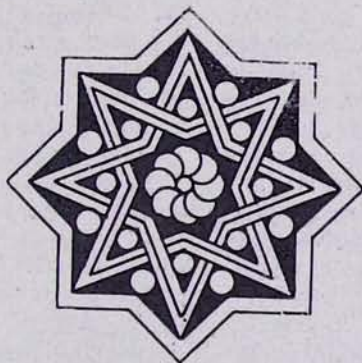
«Բայց հայ մարդու ուրախությունն ավելանում է,— գրում է նա, ընդհանրապես բարձր գնահատելով Գրելլի երաժշտությունը,—և կուրծքը փքվում է արդար հպարտությամբ, երբ լսում է «Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ Տեք զօրութեանց» արուվեսական փառաբանությունը. նա մոռանում է բոլոր նախկին տպավորությունները՝ առ ժամանակ՝ առանց զգալու թե ինչ է կատարվում յուր շուրջը, տեղափոխվում է հոգեպես հաստահիմն, անսասան Լուսո Մոր՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի սրբազան կամարների տակ, և լսում հայ քրիստոնեի երգած «Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ»..., և հրեշտականվագ մեղեդին ազգային ներդաշնակությամբ, հավատակիցների երգակցությամբ միայն իսկապես վերացնում է նորան»...:

«Արարատ»-ը Կոմիտասի երաժշտագիտական անդրանիկ հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները լույս աշխարհ հանած ամսագիրն է. իսկ Կոմիտասը՝ նրա երաժիշտ-աշխատակիցներից ամենագիտակն ու հեղինակավորը:

⁶⁰ Minor (Ա. Տեք-Հովսեփյան), Երկու մանուկ երաժշտագետներ, «Արարատ», 1914, էջ 176:

⁶¹ Տե՛ս, օրինակ, հետևյալները. Եկեղեցական խմբական երգեցողությունը («Արարատ», 1914, էջ 214), Սաղմոսասացների դասընթացը (նույն, էջ 317), Մոսկվայի Սինոդական ուսումնարանի երգեցողության ծրագիրը (նույն, էջ 599) և այլն:

⁶² Կոմիտաս վրդ., Տասն և վեց ձայն երգեցողություն Պատարագի, «Արարատ», 1897, էջ 64:

ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԱԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՎԻՐՎԱԾ ԿՈՄԻՏԵԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ

Կոմիտաս վարդապետ... Այս մի անվանում է, որի կողքից յուրաքանչյուր հայ մարդ, յուրաքանչյուր զարգացած անձնավորություն չի կարող անցնել՝ ներքին ակնածումի զգացումը չզգալով։ Կոմիտասն իր գործունեությամբ փայլատակեց հայոց երկնակամարում և, որպես մի լուսավոր ջան, մնաց հավերժությամբ։ Նա ամբողջությունն էր՝ մարդ-հոգևորական-արվեստագետ եռանգը ամբողջությամբ։ Նրա արվեստը ամբողջությունն է՝ իրեն ծնող ու սնող ժողովրդի հոգևոր մշակույթի։

Ահա այս հանճարեղ վարդապետ-երգիչ-երգահանի ծննդյան 100-ամյակն է, որն իր ողջ ոգու հարստությունը նվիրաբերեց հայ ժողովրդի ինքնուրույն արվեստի, ինքնուրույն մշակույթի մատուցմանը ողջ աշխարհին։ Այդ նա էր, որ աշխարհի զարգացած ժողովուրդներին ներկայացրեց հայոց անաղարտ, մարդասիրական, ազնիվ աշխատանքով ու նույնքան ազնիվ ձգտումներով ասլուել ցանկացող ժողովրդի հոգեկան հարստությունները։

Եվ ժողովուրդն էլ այսօր արժանին է մատուցում իր մեծ զավակի հիշատակին՝ նրա ծննդյան 100-ամյակը համարելով համաժողովրդական ցնծության տոն։

Նոյեմբերի 17-ին, երկուշաբթի.—Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նիստերի դահլիճում տեղի է ունենում ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի, Հայաս-

տանի երգահանների միության և Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի միացյալ գիտական նստաշրջանի՝ նվիրված Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին։

Այստեղ էին հավաքվել արվեստի, գիտության, մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, հյուրեր՝ Սովետական Միության եղբայրական հանրապետություններից։

Նստաշրջանը ներածական խոսքով բացում է Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանը։ Նա ասում է, որ «Կոմիտասը մի երևույթ էր, որի նշանակությունը դուրս է գալիս երաժշտության և արվեստի սահմաններից»։ Մեծ գիտնականը խոսելով Կոմիտաս վարդապետի, որպես մարդու և արվեստագետի, արժանիքների մասին, շեշտում է նաև այն հորդաւատ, ջինջ ու անաղարտ աղբյուրի մասին, որից սնունդ ու ներշնչանք է ստացել մեծ արվեստագետը։ Եվ հիմա, տարիներ անց, դարձած զարկերակի մի մասնիկ, ապրում է հենց այդ ժողովրդի սրտում՝ ուժ ու ավյուն հաղորդելով նրան։

Կոմիտաս վարդապետն իր ստեղծագործական բուռն կյանքն ապրեց այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովուրդն ապրում էր իր կյանքի ողբերգական դժբաղդներից մեկը։ Սակայն հայ ժողովուրդն ապրեց և հաղթանակեց։ Կոմիտաս վարդապետն իր մարտիրոսությամբ նույնպես հաղ-

թանակեց և հաղթանակելով՝ անմահացավ ու սրբացավ:

Նստաշրջանում իրենց զեկուցումներով հանդես են գալիս՝ արվեստագիտության թեկնածու Գ. Գյոդակյանը՝ «Կոմիտասը և համաշխարհային երաժշտությունը», արվեստագիտության դոկտոր-պրոֆեսոր Գ. Չիխկվաձեն (Վրաստան)՝ «Հայրենի ավանդական երաժշտության բարգավաճման անխնայ մարտիկը», արվեստագիտության թեկնածու Մ. Մուրադյանը՝ «Կոմիտասը և հայ երաժշտության ցուցադրումը Եվրոպայում», Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ա. Ղանալանյանը՝ «Կոմիտասը և ժողովրդական երգի բանաստեղծական խոսքը», արվեստաբանության դոկտոր-պրոֆեսոր Յ. Վիտոլիկը (Լատվիա)՝ «Լատիշա-հայկական երաժշտական կապերի պատմությունը», արվեստագիտության թեկնածու Ռ. Աթայանը՝ «Հայ քաղաքային ժողովրդական երգը Կոմիտասի ստեղծագործության մեջ», երաժշտագետ Կ. Խուդաբաշյանը, ամերիկահայ գրող և երգիչ Հ. Ասատուրյանը, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Թ. Շահնազարյանը, արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թամմիզյանը, արվեստագիտության թեկնածու Մ. Ղազարյանը, եզիպտահայ երգահան-խմբավար Է. Հակոբյանը, Լապլանցի կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Ռ. Շչեկուսը, որոնք բոլորն էլ իրենց զեկուցումներում հանգամանորեն խոսում են Կոմիտաս-մարդու և արվեստագետի ստեղծագործական կյանքի բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ, ցույց տալիս նրա տեղը հայ ազգային և համաշխարհային երաժշտական արվեստի անդամատանում:

Նոյեմբերի 19-ին, չորեքշաբթի.—Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված տոնահանդեսների մախերգանքը եղավ Երևանի նորակառույց կոնսերվատորիայի առջև, պուրակում, նրա հուշարձանի հիմնադրման հանդիսավոր արարողությունը:

Առավոտյան ժամը 11-ին այդտեղ էին հավաքվել հազարավոր երևանցիներ, արվեստագետներ, նկարիչներ ու գրողներ. բանվորներ՝ ու ծառայողներ, ուսանողներ ու Կոմիտասի մեծ արվեստի երկրպագուներ:

Սկսվում է հանդիսավոր արարողությունը: Ամբիոնից ներկայներին է դիմում ՀԿԿ Երեվանի քաղկոմի առաջին քարտուղար Լ. Պ. Ղարիբջանյանը.

«Այսօր մենք այստեղ ենք հավաքվել հանդիսավոր պայմաններում դնելու հայ դասական երաժշտության հիմնադիր, համաշխարհային ճանաչում ունեցող կոմպոզիտոր

Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ կանգնեցվելիք հուշարձանի հիմնաքարը: Դա մեր նվիրական սիրտ և խոր հարգանքի արտահայտությունն է այն մարդու նկատմամբ, որի բազմերանգ ստեղծագործությունը հանդիսանում է հայ ժողովրդի երաժշտական պատմությունը»:

Իր խոսքի մեջ Լ. Պ. Ղարիբջանյանը շեշտում է մանավանդ, որ Կոմիտաս-արվեստագետի արձանը դրվելու է հենց Երևանի նորակառույց կոնսերվատորիայի առջև, մեծ երգահանի տարիների երազանքը հանդիսացող և այժմ իրականություն դարձած այս երաժշտական հաստատության առջև, որպեսզի այստեղ «կանգնած» նա իր «ներկայությամբ» ներշնչանքի աղբյուր և խթանման ուժ հանդիսանա մեր երիտասարդ երաժիշտ-երգահանների համար:

Ամբողջ շրջապատը ողողվում է Կոմիտասյան հուզաբաթավ ու քաղցրահունչ մեղեդիներով:

Այս երոյթ են ունենում՝ Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի ունկտոր, արվեստի վաստակավոր գործիչ Ղազարոս Սարյանը, ՍՍՀՄ գեղարվեստի ակադեմիայի թղթակից-անդամ, Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը, Լատվիայի երգահանների միության նախագահ, երգահան Ռոման Գեդերսը և ականավոր բանաստեղծ Պարույր Սևակը:

Միտինգն ավարտվում է: Նորից հնչում են Կոմիտասյան մեղեդիները: Պուրակի մեջ դրված հիմնաքարի վրա գրված է. «Այստեղ կդրվի Կոմիտասի արձանը»:

Նոյեմբերի 19-ին, չորեքշաբթի.—Երևանի Կոմիտասի անվան զբոսայգին դարձել է բազմամարդ: Տեղի պանթեոն են եկել բազմահազար հայեր և օտար հյուրեր՝ իրենց երախտագիտությունը հայտնելու այն մեծ հային, որի աճյունը 1936 թվականի մայիսյան մի երեկո, Ֆրանսիայից տեղավորվելով Երևան, հավերժ հանգչեց հայրենիքի գրկում:

Զբոսայգով մեկ հնչում են Կոմիտասյան հոգեզմայլ մեղեդիները:

Միտինգը ներածական խոսքով բացում է Երևանի քաղաքի գործկոմի նախագահ Գ. Հաարաթյանը: Նա իր խոսքում ասում է, որ Կոմիտասը մեծ քաղաքացի ու հայրենասեր էր, որն իր մեջ խտացնում էր հայ ժողովրդի բնավորության լավագույն գծերը: Մեծ երգահանի կյանքը և գործունեությունը գեղեցիկ պատգամ են դարձել հայ աշխատավորի համար՝ սիրով և նվիրվածությամբ ծառայելու ժողովրդին:

Հայաստանի պետական ակադեմիական երգչախումբը, հանրապետության ժողովրդ-

դանկան արտիստ Հ. Չեքիջյանի ղեկավարությամբ, կատարում է մեծ երգահանի «Գոթանի երգ»-ը:

Այնուհետև ելույթ են ունենում՝ երգահան Է. Հովհաննիսյանը, Երևանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանի բանվոր Մ. Մխիթարյանը, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի ուսանողուհի Զ. Տեր-Ղազարյանը, սիմուլքահայ երգահան և խմբավար Է. Հակոբյանը (ԱՄՆ), ՍՍՀՄ ժողովուրդների երաժշտության հանձնաժողովի նախագահ Յա. Ս. Սողոմոնյան, որոնք բոլորն էլ շեշտում են այն մեծ ծառայությունը, որ մատուցել է մեծ երգահանը իր ժողովրդին և հանութեանը:

Միտինգն ավարտվում է: Կրկին հնչում է կոմիտասյան մեղեդին՝ «Կուժն առա, գնա, գնա»՝ երգչախմբի կատարմամբ:

Այնուհետև պետական ղեկավար անձնավորությունները, արվեստի, գիտության, մշակույթի գործիչները, սիմուլքահայ և օտար հրավիրյալներն ու այլ անձնավորություններ ծաղկեպսակներ են գետեղում մեծ Կոմիտաս վարդապետի շիրմի վրա:

Բոլոր ներկաները նախքան հեռանալը պանթեոնից, հանդիսավոր լուռությամբ, գրլովները խոնարհած, անցնում են մեծ երգահանի գերեզմանի մոտով:

Նոյեմբերի 20-ին, հինգշաբթի.—Հնադարյան Էջմիածնի կենտրոնական հրապարակ են հավաքվել տեղի և մոտակա գյուղերի բնակիչներ, բազմաթիվ երևանցիներ, հոծ բազմություն:

Այստեղ են ժամանում նաև պետական կառավարական ղեկավար անձնավորություններ, հյուրեր եղբայրական հանրապետություններից և աշխարհի շատ այլ երկրներից, արվեստի, գրականության և մշակույթի ականավոր գործիչներ և այլ անձնավորություններ:

Հայ ժողովրդի համար այս պատմական վայրում տեղի է ունենում մեծ Կոմիտաս վարդապետի հուշարձանի բացմանը նվիրված միտինգ:

Միտինգը ներածական խոսքով բացում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Էջմիածնի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ռ. Զաքոյանը:

«Այսօր Կոմիտասը երկրորդ անգամ է գալիս Էջմիածին, —ասում է նա:—Գալիս է հավերժ մնալու և այլևս երբեք չվերադառնալու պայմանով»:

Հնչում է կոմիտասյան հոգեթով մեղեդին. երգում է Էջմիածնի դպրոցների աշակերտներից կազմված երգչախումբը: Նրանց մանկական անկեղծ շուրթերից հնչում են

կոմիտասյան երգերը և կարծես ի լուր աշխարհի շեփորում. «Կենդանի է հայ ժողովուրդը: Կենդանի է մեծ Կոմիտասը»:

«Հորեղյանական օրերին մենք հուշարձաններ ենք կանգնեցնում մեր մեծ գործիչներին. —իր խոսքի մեջ ասում է Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Ռ. Խաչատրյանը:—Այսօր էլ մենք հավաքվել ենք Կոմիտասի հուշարձանը բացելու համար: Այդ հուշարձանները մենք դնում ենք հայկական ժայռերից վերցրած քարե ամուր պատվանդանների վրա:

Այդ հուշարձանները բոլորը միասին ունեն նաև մեկ ընդհանուր անխորտակ պատվանդան՝ դա Սովետական Հայաստանն է, դա վերածնված հայ ժողովուրդն է, դա մեր ամենօրյա հաղթանակներն ու նվաճումներն են, դա մեր ներկան է, որն անընդհատ նոր փայլ, նոր լույս և նոր երանգ է տալիս մեր բազմադարյան անցյալին: Այդ լույսի տակ հառնում են մարդկության առջև գաղթի ու կոտորածների ճամփաներին դարձրելով թաղված մեր հոգևոր արժեքները»:

Այնուհետև ելույթներ են ունենում՝ երգահան Ա. Հարությունյանը, ամերիկահայ դաշնակահարուհի Լյուսի Իշխանյանը, Վրաստանի երգահանների միության վարչության քարտուղար Գ. Թորաձեն, Հայկական ՍՍՀ կուլտուրայի մինիստր Կ. Ուդունյանը և շատ ջերմ ու սրտագին խոսքեր ուղղում անմահ երգահանի հասցեին:

Ավարտվում է միտինգը: Հնչում է կոմիտասյան երաժշտությունը:

Այնուհետև դանդաղ իջնում է հուշարձանի սպիտակ ծածկույթը, և ամբողջ հասակով մեկ մեր առջև է հառնում մեծ Կոմիտաս վարդապետը: Այդ պահին թվում է, թե նա վարագույրի ետևից դուրս է գալիս, որպեսզի որպես խմբավար ղեկավարի երբեմնի իր կողմից ղեկավարվող Գևորգյան ճեմարանի մանկական երգչախումբը: Դպրոցականներից կազմված երգչախումբն ավելի ոգևորությամբ է երգում՝ խանդավառվելով անմահ խմբավարի «ներկայությունից»:

Հուշարձանի հանդիսավոր բացումից հետո ներկաներն ուղղվում են դեպի նախկին Գևորգյան ճեմարան:

Թանգարանը ձևավորված է Հայաստանի շատ անվանի նկարիչների կողմից, իսկ ցուցանմուշները պատմում են անմահ երաժշտագետի կյանքի ու գործունեության մասին: Նորից ու նորից հնչում են կոմիտասյան երգն ու երաժշտությունը:

Նախկին Գևորգյան ճեմարանը, որը շուրջ 40 տարուց ի վեր միջնակարգ դպրոց էր, այժմ այս առիթով վերածվել է «Կոմիտասյան թանգարան»-ի:

Նոյեմբերի 21-ին, ուրբաթ.—Մեծ երգահան Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված տոնահանդեսների վերջին ակորդը հանդիսացավ Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի դահլիճում կայացած հանդիսավոր նիստը:

Բեմի խորքից հանդիսականին է նայում մեծ երգահանի հսկայական դիմանկարը՝ շրջապատված թարմ ճաշիկներով:

Դահլիճ են հավաքվել պետական-կառավարական քարձրատիճան անձնավորություններ, հյուրեր Սովետական Միության տարբեր հանրապետություններից ու աշխարհի շատ այլ երկրներից, արվեստի, գրականության ու մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչներ ու բազմաթիվ այլ անձինք:

Հանդիսավոր նիստին ներկա է նաև Հայոց Հայրապետը, հատուկ օթյակում, ընկերակցությամբ տ. Հայկազուն և տ. Վահան սրբազանների, տ. Ծնորք վարդապետի և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Ա. Հատիսյանի:

Հանդիսավոր նիստը ներածական խոսքով բացում է Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյանը: Նա իր ելույթում համատեղության խոսքում է Կոմիտաս վարդապետի կյանքի ու գործունեության մասին, նրա ապրած ժամանակաշրջանի մասին, մի ժամանակաշրջան, որը լի էր հայ ժողովրդի համար ողբերգություններով և հենց իր իսկ՝ ժողովրդի բնացնջումի վտանգով:

«Բայց մի ժողովուրդ,—ասում է Ն. Հարությունյանը,—որը մարդկությանը խորեմացու և Եզնիկի պես գիտնական միտք է տվել, իր նահատակություններն ու հոգու ալեկոծումները գեղանկարելու համար՝ Եղիշեի ու Նարեկացու պես բանաստեղծ-փիլիսոփաներ, և նվիրական ձգտումներն ու խոհերը երգելու համար՝ Թումանյանի ու Կոմիտասի պես արվեստագետներ, այդպիսի մի ժողովուրդ էր կարող մեռնել բռնի ուժի տակ, չէր կարող անհետանալ աշխարհից»:

Դահլիճի կամարների ներքո հնչում են ՍՍՀՄ և ՀՍՍՀ պետական հիմները:

«Խոսք Կոմիտասի մասին» գեկուցումով հանդես է գալիս Հայաստանի երգահանների միության վարչության նախագահ Էդ. Միրզոյանը:

«Ժամանակը,—ասում է գեկուցողն իր խոսքում,—հոգևոր արժեքների ամենախիստ ու անկաշառ դատավորը, միշտ էլ գործում է հոգու իսկական մեծությունների:

...Կոմիտասը հայ երաժշտական արվեստի արշալույսն էր: Երբ նա ստեղծագործական ապարեզ մտավ, հայ նոր երաժշտությունը կատարում էր իր սուաշին քայլերը: Չնա-

յած նախորդների՝ մի շարք տաղանդավոր կոմպոզիտորների արգասավոր գործունեությանը, դեռևս շատ բան պարզ չէր, անորոշ էր ու աղոտ, նույնիսկ երբեմն հերքվում էր հայ երաժշտության ազգային ինքնատիպությունը: Կոմիտասն իր գործունեությամբ ցոլեց բոլոր կասկածները, թերահավատներին ստիպեց լռել, տատանվողներին համոզեց, իսկ իր համախոհներին ներշնչեց աներևր հավատ: Մեծ վարպետն իր գյուտերով ու անաղարտ արվեստով հարթեց այն ուղին. որով ընթացավ հայ ազգային երաժշտության հետագա ամբողջ զարգացումը: Նա իր անգուգական հանճարով, իբրև ջահ՝ լուսավորեց մայրենի երաժշտության անդաստանը, խավարի խորքից դուրս բերեց մեր ժողովրդի հոգու մոռացված մարգարիտներ՝ գեղջուկի պարզ, սրտահույզ երգերը»:

Այնուհետև ելույթներ են ունենում՝ ՍՍՀՄ երգահանների միության վարչության քարտուղար, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Դ. Կորպակյան, ՌՍՖՍՀ կուլտուրայի մինիստրի տեղակալ Գ. Պ. Ալեքսանդրով, Բելոռուսիայի երգահանների միության վարչության նախագահ, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Գ. Ռ. Ծիրմանը, Ուզբեկստանի երգահանների միության վարչության նախագահ Ա. Խ. Զաքարով, Ղազախստանի երգահանների միության վարչության նախագահ Ե. Ռանստիկը, Վրաստանի երգահանների միության վարչության սուաշին քարտուղար, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Ա. Մ. Բալանչիվաձեն, Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի կուլտուրայի բաժնի վարիչ Ա. Կ. Ծարիֆովը, Լիտվայի երգահանների միության վարչության նախագահի տեղակալ Պ. Պ. Տամուլոնուսը, Մոլդավիայի ժողովրդական կրթության մինիստր Ե. Ս. Պոստովոյը, Լատվիայի կուլտուրայի մինիստր Վ. Մ. Կասպովը, Տաջիկստանի երգահանների միության վարչության նախագահ Ծ. Ս. Սալֆուդինովը, Թուրքմենիայի երգահանների միության վարչության նախագահ Ա. Կ. Կուլիկը, Էստոնիայի կոմկուսի Կենտկոմի կուլտուրայի բաժնի վարիչի տեղակալ Ա. Կ. Սաարը, «Կուլտուրա» շաբաթաթերթի խմբագիր Ա. Կլյուկովսկին, Արաբական Միացյալ Հանրապետության երգահանների միության քարտուղար Արդել Ռահիմը, Ճապոնիայի երգահանների միության պրեզիդենտ Մաբուշո Տոկատան, ամերիկահայ գրող և կոմիտասագետ Հ. Ասատուրը: Ելույթ ունեցողները բոլորն էլ իրենց սրտի անկեղծ խոսքն են ուղղում անմահ Կոմիտաս վարդապետի նվիրած ու անձին ուղղված և չափազանց բարձր գնահատում նրա կատարած դերը հայ ազգային երաժշտության բնագավառում:

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 17-ին, Այ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի նույն դահլիճում տեղի է ունենում հանդիսավոր նիստի գեղարվեստական բաժինը, որին մասնակցում են հայ և օտար բազմաթիվ նշանավոր արվեստագետներ:

Համերգին ներկա էր նաև Վեհափառ Հայրապետը՝ իր շքախմբով:

Դեկտեմբերի 8-ին, չորեքշաբթի.—Մոսկվա: Միությունների տան պոմնագարդ դահլիճ: Ժամը 19-ն է: Բեմի խորքից, լույսերի մեջ ողողված, երևում է մեծ երգահանի հսկա դիմանկարը:

Դահլիճ են հավաքվել պետական-կառավարական բարձրաստիճան անձնավորություններ, արվեստի, գիտության, մշակույթի և աշխատավորության ներկայացուցիչներ:

Երեկոն բացում է համամիութենական հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ, ՍՄԿԵՄ երգահանների միության վարչության նախագահ Տ. Ն. Խրեննիկովը:

«...Ամեն մի ժողովրդի մշակույթի կազմավորման պատմական ժամանակաշրջանում հանդես են գալիս մարդիկ, որոնք, ընդհանրացնելով ժողովրդական մշակույթի ամբողջ նախորդ փորձը, ստեղծում են արվեստի հանձնարեղ նմուշներ՝ դնելով նրա հետագա ամբողջ զարգացման հիմքը:

Հայ ժողովրդի այդպիսի հանձնարեղ գավակն էր Կոմիտասը...»:

Սյունագարդ դահլիճի կամարների ներքո հնչում են ՍՄԿԵՄ և ՀՍՍՀ պետական հիմնելու:

Զեկուցման համար խոսքը տրվում է անվանի երգահան Ա. Ի. Խաչատրյանին: Զեկուցողն իր խոսքի մեջ ասում է, որ «Մեծ գիտելիքների տեր և կրթված, լայն կատեգորիաներով մտածող Կոմիտասը իր ժողովրդի երաժշտությունը համարում էր համաշխարհային մշակույթի մի մասը: Եվ հայ երաժշտության, մանավանդ ժողովրդական

երգի ուսումնասիրման ու ստեղծագործական վերաստեղծման առջև ծառացած պրոբլեմները նա լուծում էր համաշխարհային երաժշտական ամբողջ արվեստի տեսանկյունից»:

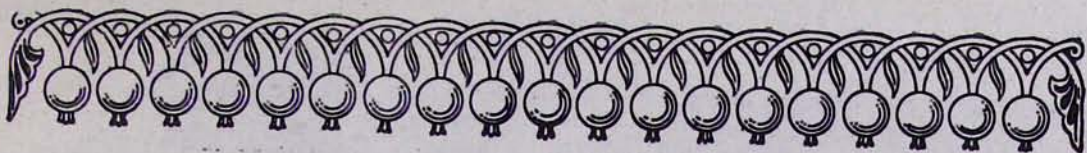
Այնուհետև իրենց ելույթներով հանդես են գալիս՝ ՌՍՖՍՀ երգահանների միության քարտուղար, պետական մրցանակի դափնեկիր Բ. Ա. Չալկովսկին, Ուկրաինայի երգահանների միության վարչության նախագահ Ա. Յու. Շտոգարենկոն, Վրաստանի կուլտուրայի մինիստր Օ. Վ. Թաքթաքիշվիլին, Ուզբեկստանի երգահանների միության վարչության նախագահ Ա. Խ. Զաքարովը, Ադրբեջանի երգահանների միության վարչության քարտուղար Ս. Ա. Ռուստամովը, Հայաստանի երգահանների միության վարչության նախագահ Էդ. Միրզոյանը:

Երեկոյի հանդիսավոր մասն ավարտվում է: Սկսվում է հանդիսության գեղարվեստական բաժինը, որին իրենց մասնակցությունն են բերում հայ և եղբայր ժողովուրդների արվեստի նշանավոր գործիչներ, որոնք մի անգամ ևս հնչեցնում են անմահ երգահանի անմահ ստեղծագործությունները և հուզում ու գեղագիտական մեծ հաճույք պատճառում ներկաներին:

•
•

Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված տոնահանդեսներ տեղի ունեցան նաև Սովետական Միության բազմաթիվ այլ քաղաքներում՝ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Կիևում, Թբիլիսիում և այլուր: Մեծ երգահանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված տոնահանդեսներ տեղի ունեցան նաև աշխարհի բազմաթիվ այլ քաղաքներում՝ ամենուր խոսվելով հայ ժողովրդի և նրա մեծագույն գավակներից մեկի՝ Կոմիտաս վարդապետի մասին մեծագույն գովեստով և երախտագիտությամբ:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Հանճարեղ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ հոգևոր ճեմարանի տեսչությունը և դասախոսական կազմը գովելի գաղափարն էին ունեցել ճեմարանի կամարների ներքո մի անգամ ևս ոգեկոչել անմահ վարդապետի խնկելի հիշատակը:

Դեկտեմբերի 17-ին, չորեքշաբթի, երեկոյան ժամը 18-ին, հոգևոր ճեմարանի հանդիսությանը սրահում, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահության ներքո, տեղի ունեցավ հիշատակի երեկույթ՝ նվիրված հայ երգարվեստի խոշորագույն մշակի՝ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին:

Հանդեսին ներկա էին՝ Մայր Աթոռի միաբանությունը, պաշտոնեությունը, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամները, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը, ուսանողությունը և բազմաթիվ հրավիրյալներ:

Հանդեսը բացում է հոգևոր ճեմարանի տեսուչ հոգ. տ. Շնորհք վրդ. Գաապարյանը, որը և ընդգծում է, թե բոլորս հավաքվել ենք ճեմարանի հարկի տակ մի անգամ ևս սիրո և հարգանքի մեր սրտագին տուրքը մատուցելու մեծ հոգևորականին և արվեստագետին, որն աստվածային ներշնչումով, իր հանճարով և հայ մշակույթին ծառայելու անգնահատելի գործով հարստացրեց մեր ժողովրդի հոգևոր գանձերը և նրանք ներկայացրեց նաև աշխարհի քաղաքակիրթ մարդկությանը:

Այնուհետև սկսվում է հանդեսի գեղարվեստական մասը, որն ամբողջովին կազմված էր Կոմիտասի երգերից և մեծ վարդապետին նվիրված բանաստեղծություններից: Հոգևոր ճեմարանի երգչախումբը, երաժշտության դասախոս Խորեն Մելիսանեջյանի ղեկավարությամբ, կատարում է՝ «Գարնան գութան», «Երևան բաղ եմ արել», «Խումար պտուկե», «Հարսանեկան երգեր», «Իմ չի-նարի յարը» խմբերգերը:

Կոմիտաս վարդապետին նվիրված սրտառու, գողտրիկ բանաստեղծությունների արտասանությամբ հանդես են գալիս՝ Հովհաննես սրկ. Գրվրգյանը՝ «Կոմիտաս» (Ն. Ջարյան), Բ լսարանի ուսանող Խաչիկ Խաչա-

տըրյանը՝ հատվածներ «Անլուելի զանգակատուն» պոեմից (Պ. Սևակ), Գ դասարանի ուսանող Վրեժ Նաջարյանը՝ «Կոմիտասի համար», հատվածներ (Ե. Չարենց):

Զոթակահար Պեռն Կարապետյանը հուզականությամբ նվագում է Կոմիտասի «Կոունկը», նրա եղբայրը՝ ջութակահար Արմեն Կարապետյանը՝ «Ծիրանի ծաղը», իսկ թավջութակահար Զոհրապ Սվազյանը՝ «Քելեր, ցուրեր»: Շնորհալի երաժիշտները միասին հնչեցնում են Կոմիտասյան «Խորհուրդ խորին»-ը՝ գերելով հանդիսատեսին: Մենանվագների ժամանակ դաշնամուրի վրա նվագակցում են Անժելա Լաչիկյանը և Արմենուհի Սվազյանը:

Օրվա հանդեսի գլխավոր բանախոսն է հոգևոր ճեմարանում հայ ժողովրդի պատմության ավագ դասախոս Գրիգոր Դյուլյանը, որն իր բովանդակային, ոգևորիչ և հալաշունչ դասախոսությամբ հանգամանորեն ներկայացնում է էջմիածնական խորհուրդը, որի մեջ վերստին ծնվեց Կոմիտասը, սպա՝ Գևորգյան ճեմարանը, ուր կազմավորվեց սպազա մեծ վարդապետը, որի կատարած գործը բանախոսը գնահատեց որպես համահավասար ստեղծագործություն Մարտյանի հրաշքի:

Իր համառոտ գծերի մեջ ներկայացնում ենք այդ շահեկան և ինքնատիպ դասախոսության հիմնական մտքերը:

«Անցյալ դարի 70-ական թվականներին հիմնված Գևորգյան ճեմարանը հայկական վերածննդի խոշորագույն օջախներից մեկն էր: Վաճճին կից, Հայաստանի սրտի վրա բարձրացող այդ հոգևոր և կրթական հաստատությունը մագնիսի նման իրեն էր քաշում մեր մտավորականության և երիտասարդության ծաղիկը: Այդտեղ էին գալիս Հայաստանի բոլոր կողմերից. գալիս էին Վանից, Մուշից, Սասունից, գալիս էին Գարաբաղից, նույնիսկ հեռավոր Անատոլիայից: Հայաստանի տարբեր հատվածներից եկած երիտասարդների մերձեցումից և շրփումից այդ հոգևոր հաստատության մեջ ստեղծվում էր այն համահայկական, գերհատվածական մթնոլորտը, որի խտացյալ,

չգերազանցված արգասիքը պիտի հանդիսանար Կոմիտասու վարդապետը:

...Մինչև այսօր էլ շատ-շատերի պատկերացման մեջ՝ Էջմիածինը միայն վանք է ու տաճար: Բայց ոչ: Էջմիածինը միայն վանք ու տաճար չէ, ավելին է: Էջմիածինը ավելի քան 16-դարյա հրեղեն պատմություն է, որ մեր ժողովուրդը գրել է իր առատորեն հեղված արյունով, իր սրբերի նահատակությամբ, իր ոգորումներով ու խիզախումներով, իր ստեղծագործ մտքի պտղաբերումներով, իր հրաշք գոյության, իր հույսի ու հավատքի անմարելի կրակով: Հայ դարերը իրենց կենսահայությունը են շաղախել և ամբողջացրել Էջմիածնի խորհուրդը՝ այն դարձնելով հայ հավաքական զգացողության կենդանի արձագանքարանը: Էջմիածինը բնակեցված է խոսող լուծյուններով է, որ Քյոթաֆայի որբ Սողոմոնը դարձավ Կոմիտաս: Էջմիածնական խորհուրդն էր, որ Սողոմոնին դարձրեց Կոմիտաս:

...Արվեստը մի մեծ ինքնամոռացություն է՝ հանուն ավելի մեծ ինքնահաստատման: Արվեստը մի հրաշալի կերպարանափոխություն է, ամբողջական ազատություն: Բայց դժվարին տրեմությամբ են նվաճվում արվեստի բարձունքները:

...Առանց արիության, ինքնամոռաց նվիրումի և դժվարին տրեմության փաստը հաստատելու անկարելի է բացատրել Կոմիտասյան հրաշքը: Կոմիտասի համար չի եղել մի այլ երկինք, քան իր ժողովրդի անարատ հոգին: Կոմիտասն ուրացել, մոռացել է իր անձը, հրաժարվել աշխարհից՝ ամբողջությամբ ձուլվելու համար այդ անարատ հոգու անսահմանության մեջ, և դժվարին տրեմությամբ, սիրո արարչական ուժով անդրադարձել է այդ անարատ հոգու անսահմանությունը իր ստեղծագործության մեջ:

Կոմիտասը ամբողջությամբ է արտահայտել հայ ժողովրդի հոգեբանությունը և դարերի համար է անդրադարձել նրա անարատ հոգու անսահմանությունը: Իր ժողովրդի ճակատագրից թև առած՝ ուժած, բազմացած, ահագնացած Կոմիտասը հանճարալիկ հայտնատեսությամբ սուզվում է հայ ալեկոծ ծովի հատակը: Փնտրում է, որոնում, գտնում, վեր հանում մեր ոգու գանձերը և իր մոգական մատներով փայլեցնում արևի տակ: Կոմիտասը գտնում, մե՛զ է վերադարձնում մեր հոգին, մեր ոճը: Հայը երկրորդ անգամ ճանաչում է իրեն և վերստանում իր ազգային միասնությունը՝ առհավակյան ոգու ընդհանրության վրա: Ահա Կոմիտասի կատա-

րած գործի համազգային անգնահատելի նշանակությունը:

...Ի՞նչ է Կոմիտասյան երգը:

Կոմիտասյան երգը ավելի քան չորսհարամյա մեր ազգային անկրկնելի գոյության բյուրեղացած հոյակերտումն է. Կոմիտասյան երգի մեջ անդալանա հավատարմությամբ անդրադարձվեց այն երկինքը, ուր մեր հայրերը նվաճեցին իրենց արդար ու սուրբ վաստակով, մեր նահատակները՝ իրենց արյունով, մեր սրբերը՝ իրենց հոգեբուխ, երկնադորոյ աղոթքներով:

...Կոմիտասը ամբողջական հանճար է, որի աչքից չի վրիպել մեր կյանքի և ոչ մի բնագավառ: Նրա ստեղծագործությունը աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ: Կոմիտասն ունի սիրո երգեր, բնության երգեր, աշխատանքի երգեր, ժողովրդական վշտի երգեր, հարսանեկան երգեր, կատակերգեր, ծիսական երգեր ու պարերգեր:

...Եվ այսօր, վաղը, մի՛շտ երախտապարտ հայ ժողովուրդը, դարերի այս անխոնջ ուղեկիցը, իր անմահության շքերթում, ի նշանավորումն իր ազգային հանճարի, որպես ընձա հավիտենության գահակալին կենդակացնի քաղցր ու նվիրական, ստանց տիտղոսի, պարզ և անպաճույճ, բայց անհուն մի սուրբ անուն՝ Կոմիտաս:

Փա՛ռք Կոմիտասին ծնող մեր ժողովրդին. Փա՛ռք մեր հանճարին՝ Կոմիտասին:

Հանդիսության փակումը կատարում է Վեհափառ Հայրապետը, շեշտելով, որ Մայր Աթոռում և հոգևոր ճեմարանի հարկի ներքո կազմակերպված սույն հանդիսությունը եզրափակումն է Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված տոնակատարությունների, մանավանդ այս հարկի տակ, որ կազմավորվել է ս. Էջմիածնի աստվածատուր օրհնության ներքո, ճշմարտապես հոգեշնորհ վարդապետը, հարազատ զավակը Մայր Աթոռի և հայ ժողովրդի, մեծ երախտալորը մեր եկեղեցական ու ժողովրդական երգարվեստի:

Իր խոսքի վերջում Հայոց Հայրապետը կոչ է անում ճեմարանի ուսանողությանը՝ հավատարիմ մնալ Կոմիտասյան սրբազան ուխտին և առաքելությանը:

Կոմիտաս 100-ամյակին նվիրված սույն հանդիսությունը ավարտվում է խմբովին երգված «Հայր մեր»-ով և Վեհափառ Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով:

Մեծ Կոմիտասը ապրում է ամեն հայի հոգում, մայր հայրենիքում և թե սփյուռքի տարածքի վրա. նա ապրում է նաև այս դարավոր սուրբ հաստատության մեջ, որ ամենայն հայոց Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածինն է:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

Դեկտեմբերի 7-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց տ. Հովհաննես քհն. Մարությանը և քարոզեց «Անձն, ունիս բազում բարութիւնս համբարեալ ամաց բազմաց...» բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Դեկտեմբերի 10-ին, շոբեշաբթի.—Այսօր երեկոյան ժամը 18-ին Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահութեամբ, զումարվեց Գերագոյն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստը:

*
* *

Դեկտեմբերի 14-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց տ. Շնորհք վրդ. Գասպարյանը:

Հաւարտ ս. պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն՝ ի հիշատակ Մխիթարյան միաբանութեան անդամ, հայր Մկրտիչ վրդ. Պոտուրյանի մահվան 10-ամյակի և տիկին Լուսյա Հովհաննիսյանի (բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի դստեր և բժիշկ Գրիգոր Մեղնիկյանի տիկնոջ) մահվան 40-ամյակի առթիվ:

*
* *

Դեկտեմբերի 21-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց տ. Մուշեղ վրդ. Պետիկյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ Վեհափառ Հայրապետը քարոզում է՝ Մենդյան տոներին առաջ ավագ տոների կրոնական նշանակության մասին, որպես նախատոնակը Մենդյան մեծ խորհրդի և տոնի:

Իր քարոզի մեջ նորին Սրբութիւնը խոսում

է նաև վերջերս նրանում՝ իր բնակարանի մեջ վախճանված անվանի գրող Կոստան Զարյանի գրական մեծ վաստակի մասին:

Քարոզից հետո Վեհափառ Հայրապետի հանդիսագրութեամբ կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն, որին ներկա էին հանգուցյալի հարազատները՝ որդին՝ ճարտարապետ Արմեն Զարյանը, հարսը, երկու թոռնիկներն ու այլ հարազատներ:

Հոգեհանգստյանը ներկա էին նաև Գերագոյն հոգևոր խորհրդի անդամները և հոգևոր ճեմարանի դասախոսները:

Սրբազան տարրողութիւններից հետո Վեհափառ Հայրապետը Վեհարանում բարեհաճեց ընդունել Կոստան Զարյանի հարազատներին և նրանց ուղղեց իր մխիթարանքի և սփոփանքի խոսքերը:

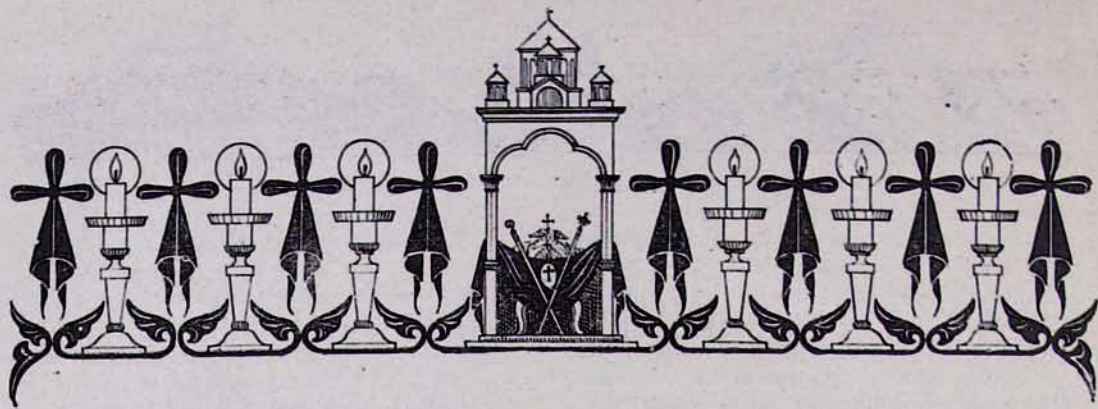
*
* *

Դեկտեմբերի 23-ին, երեշաբթի.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետի կարգադրութեամբ, նոր տարվա և ս. Մենդի առթիվ, Մայր Աթոռից հովվական այցելութեան մեկնեց՝ Կալկաթա և Բոմբեյ, Հնդկաստանի և Հնդկություն Արևելքի հայրապետական պատվիրակ և Մայր տաճարի լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը:

Նորին Սրբազնութիւնը իր հետ կտանի Հայոց Հայրապետի ողջույններն ու օրհնութիւնները հավատալոր և հայրենասեր հրեղեղահայ համայնքին և Բանին կենաց քարոզութեամբ և այցելութիւններով կմխիթարի մերազն ժողովրդին և կղբաղվի եկեղեցական-կազմակերպչական հարցերով:

*
* *

Դեկտեմբերի 28-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց տ. Նարեկ վրդ. Շաքարյանը:

ՀԱՆԳԻՍ

ԱՐԺ. Տ. ՎԱՀԱՆ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ
(1885—1969)

1969 թվականի նոյեմբերի 16-ին Թբիլիսիում, երկարատև և ծանր հիվանդությունից հետո, 84 տարեկան հասակում վախճանվեց արժ. տ. Վահան ավագ քահանա Գրիգորյանը:

Հանգուցյալը ծնվել է 1885 թվականի փե-

տրվարի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ծուշի քաղաքում: Նա սովորել և ավարտել է Ծուշիի հայոց թեմական դպրոցը: 1917 թվականի մայիսի 19-ին տ. Վահան եպիսկոպոս Մեղրեցու կողմից ձեռնադրվել է քահանա և պաշտոնավարել՝ իր ծննդավայրում:

1920 թվականին տ. Վահան քահանան տեղափոխվում է Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիևսկ քաղաքը, որտեղ պաշտոնավարում է 20 տարի: Ապա քահանայագործում է Օրջոնիկիձեում, այնուհետև՝ Թբիլիսիում:

Արժ. տ. Վահան քահանան իր կյանքի երկար տարիները պաշտոնավարել է մեծ Կիրովաբադի հայոց եկեղեցում և ապա Բաքվի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում:

Հանգուցյալը երկարատև և բարեջան քահանայագործության առիթով գնահատվել է լուսահոգի Տ. Գևորգ Զ Վեհափառ Հայրապետից և արժանացել ավագության պատվի և ստացել ծաղկյա փիլոն կրելու իրավունք՝ Տ. Վազգեն Ա Հայոց Հայրապետի կողմից:

Արժ. տ. Վահան ավագ քհն. Գրիգորյանը սիրվել է մեծ իր հավատացյալ ժողովրդի կողմից իբր բարի, անձնվեր և պարտաճանաչ հոգևորական:

Տեր հայրը 1962 թ. սեպտեմբերի 1-ից անցել է հանգստյան թոշակի:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ցուցաբերած իր հայրենասիրական գործունեության համար պարգևատրվել է «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով:

Հանգիստ իր ոսկորներին:

Յ Ա Ն Կ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1969 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը գերաշնորհ տ. Սիոն արքեպիսկոպոս Մանուկյանին՝ եզիպտոսի հայոց հայրապետական պատվիրակ նշանակելու մասին, Ա. 3:

ԱՄՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ, Բ. 3:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Արթուր Հատիսյանին՝ ամսագրի հրատարակության քսանհինգամյակի առթիվ, Զ. 3:
ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը ազգային բարերար Գալուստ Կյուլպենկյանի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ, Թ. 3:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի այցելությունը Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի նախագահ մեծարգո պրն. Բադալ Մուրադյանին, Ա. 5:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա. 8:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա. 11:

Վեհափառ Հայրապետի նամակը տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկյանին, Բ. 6:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և Եթովպիայի կայսր, Նորին Վեհափառություն Հայն Աղասիե Ա-ի միջև փոխանակված հեռագրերը, Բ. 12:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Բ. 14:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Բ. 22:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի նամակը Մեծի Տանն Կիլիկիո Ս. Տ. Խորեն Ա. Կաթողիկոսին, Բ. 25:

Հայտարարություն (Մեծի Տանն Կիլիկիո Ս. Տ. Խորեն Ա. Կաթողիկոսի՝ Ամերիկայի հայոց թեմին այցելության առթիվ), Գ. 6:

Հաղորդագրություն (սեպտեմբերի 25-ից հոկտեմբերի 2-ը Մայր Աթոռում եպիսկոպոսական ժողովի գումարման առթիվ), Դ. 3:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ. 7:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ. 19:

Հաղորդագրություն (մայիսի 17-ից 21-ը Վիեննայում Վեհափառ Հայրապետի և ամերիկահայ ազգայիններ Ալեք Մանուկյանի ու Տասուր Տատուրյանի հանդիպման առթիվ), Ե. 3:

Հաղորդագրություն (սեպտեմբերի 25-ից հոկտեմբերի 2-ը Մայր Աթոռում գումարվելիք եպիսկոպոսական ժողովի օրակարգի հարցերի առթիվ), Զ. 5:

Հաղորդագրություն (հունիսի 7-ից 10-ը Վեհափառ Հայրապետի՝ Աղոթեցանի հայոց թեմ աջակցության ատթիվ), Զ 6:

Հաղորդագրություն (հունիսի 21-ից 26-ը Բեռլինի՝ խաղաղության համաշխարհային համագումարում Վեհափառ Հայրապետի մասնակցության և ելույթի ատթիվ), Է—Ը 6:

Հաղորդագրություն (հունիսի 1-ից 4-ը Ջագորսկի՝ ՍՍՀՄ բոլոր կրոնների ներկայացուցիչների համաժողովին հայ եկեղեցու մասնակցության ատթիվ), Է—Ը 7:

Հաղորդագրություն (հունիսի 7-ից 12-ը, Վեհափառ Հայրապետի հրավերով, արաբական երկրների բարձրաստիճան կրոնապետների ու հասարակական գործիչների Մալթա Աթոռում գումարում ատթիվ), Է—Ը 8:

Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի գիրը ազգային հերոս Սողոմոն Թեհերյանի հուշարձանի բացման ատթիվ, Է—Ը 43:

Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի խոսքը երջանկահիշատակ Տ. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցի ծննդյան հարյուրամյակի ատթիվ ԱՄՆ-ի հայոց թեմի կազմակերպած հոբելյանական հանդիսությանը, Թ 5:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը ուղղված ամերիկահայությանը՝ Իր ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ ԱՄՆ-ի թեմի Նյու-Յորքի Հայկ Գավուքճյան մշակութային արամում կազմակերպված հանդիսությանը, Թ 7:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հարցազրույցը Հայաստանի հեռագրական գործակալության թղթակցի հետ, Թ 10:

Բ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԾ ԺՈՂՈՎԻ, ՍՐԲԱՆՈՒՅՍ ՄԵՌՈՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԵՀԱՓԱՌ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 80-ԱՄԵԱԿԻ ՆՎԻՐՎԻՄ ՆՅՈՒԹԵՐ

Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի խոսքը եպիսկոպոսաց ժողովի բացման ատթիվ, Ժ—ԺԱ 3:

Հայկական ՍՍՀ Միմիստրների սովետի նախագահ Բադալ Մուրադյանի շնորհավորական գիրը Հայոց Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 9:

ՍՍՀՄ Միմիստրների սովետին աղըներ կրոնական գործերի խորհրդի նախագահ Վ. Կուրյուլեյովի շնորհավորական գիրը Հայոց Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 10:

Նորին Սրբություն Պավլոս Զ Սրբազան Պապի շնորհավորական գիրը Հայոց Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 11:

Կոստանդնուպոլսի հունաց տիեզերական պատրիարք, Նորին Սրբություն Աթենագորասի շնորհավորական գիրը Վեհափառ Հայրապետին, Ժ—ԺԱ 14:

Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի պատրիարք, Նորին Սրբություն Տ. Ալեքսիի շնորհավորական գիրը Հայոց Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 14:

Համայն Վրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք Եփրեմ Բ-ի շնորհավորական գիրը Հայոց Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 16:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Նորին Սրբություն Պավլոս Զ Սրբազան Պապին՝ Իր ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 18:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Կոստանդնուպոլսի հունաց տիեզերական պատրիարք, Նորին Սրբություն Աթենագորասին, Ժ—ԺԱ 19:

Եպիսկոպոսաց ժողովի գումարում Մալթա Աթոռում, Ժ—ԺԱ 21:

Վեհափառ Հայրապետի փակման խոսքը եպիսկոպոսաց ժողովում, Ժ—ԺԱ 29:

Պաշտոնական հաղորդագրություն եպիսկոպոսաց ժողովի, Ժ—ԺԱ 33:

Տ. ՀԱՅԿԱՋՈՒՆ ԱՐԲԵՊ. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ—Հայ եկեղեցին և աշխարհի խաղաղության ամրապնդում, Ժ—ԺԱ 37:

1969 թվականին սրբալույս մեռնի օրհնության և Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի հանդիսության մասնակցող պատգամավորների և հյուրերի ցուցակը, Ժ—ԺԱ 44:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը սրբալույս մեռնի օրհնության ատթիվ, Ժ—ԺԱ 50:

Հանդիսություններ Մալթա Աթոռում սրբալույս մեռնի օրհնության և Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 80-ամյակի ատթիվ, Ժ—ԺԱ 52:

Հայ մշակույթին նվիրված հանդիսություն Վեհափառում, Ժ—ԺԱ 91:

Գ. ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄԵԱԿԻ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

Կոմիտաս վարդապետի ինքնակենսագրությունը, ԺԲ 6:

Կոմիտասյան քնար, ԺԲ 9:

ԿՈՄԻՏԱՍԱԿԱՆ

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԾԱՆ—Կոմիտասին, ԺԲ 10:

ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑ—Կոմիտասի հիշատակին, ԺԲ 11:—Էպիտաֆիա, ԺԲ 12:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ—Հատված՝ «Անդեղի զանգակատուն» պոեմից, ԺԲ 12:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐԻ—Կոմիտաս, ԺԲ 13:—Երգ Կոմիտասին, ԺԲ 13:

ԳԵՂԱՄ ՍԱՐԾԱՆ—Դեպի կառավարան, ԺԲ 13:

ՀԱՄՈ ՍԱՀՅԱՆ—Կոմիտասին, ԺԲ 14:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶ—Բեյթ՝ Կոմիտասին, ԺԲ 15:—Թե չծնվեր մեծ Կոմիտասն իմաստուն, ԺԲ 15:

ԵՐՎԱՆԻ ՊԱՐՈՒՄՅԱՆ—Ջայնի հեծվոր, Կոմիտաս..., ԺԲ 15:

ՎԱՀՐԱՄ ՍՈՖՅԱՆ—Նախանվազ հայկական, ԺԲ 16:

ԱՍԲԱՆԱԶ ԱՃԵՄՅԱՆ—Կոմիտասի պատկերի մոտ, ԺԲ 16:

Խոհեր Կոմիտաս վարդապետից, ժԲ 17:

Կոմիտաս վարդապետը համաշխարհային մեծ երա-
ժշտագետների գնահատմամբ, ժԲ 20:

Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ—Հուշեր Կոմիտասի մասին, ժԲ 27:

Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ—Կոմիտասի ամենա հիշատակին,
ժԲ 27:

Ա. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ—Հուշեր, ժԲ 28:

Վկայություններ Կոմիտաս վարդապետի անձի և գոր-
ծի մասին

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ, ժԲ 30:

Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, ժԲ 31:

Գ. ԼԵՎՈՆՅԱՆ, ժԲ 31:

Դ. ԴԵՄԻՐՅԱՆ, ժԲ 32:

ՍՊԻՐԻԴՈՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ժԲ 32:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ, ժԲ 32:

ՍԻՎԱԿԱՆ ԿԱՊՈՒՏԻՅԱՆ, ժԲ 33:

ԱՌԱՋԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ—Մեծ Կոմիտասը, ժԲ 34:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՒՆՅԱՆ—Սողոմոնից Կոմիտաս, ժԲ
40:

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՅԱՆ—Խոհեր Կոմիտաս վարդա-
պետի մասին, ժԲ 43:

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ—Կոմիտաս վարդապետի հա-
վիտեմական կերպարը, ժԲ 49:

ԵՂՎԱՐԴ ԳՈՒԼԱՆՅԱՆ—Մեծ սգավոր երգչին Կո-
միտաս վարդապետին, ժԲ 51:

Ի. ԱԹԱՅԱՆ—Կոմիտասի երկերի հրատարակու-
թյունը, ժԲ 53:

Ն. ԹԱՀՄԱՅԱՆ—Նշխարներ հալոց հոգևոր եղա-
նակների կոմիտասյան գրառումներից, ժԲ 56:

«Արարատ»-ն ու Կոմիտաս վարդապետը, ժԲ 60:

Հոբելյանական հանդիսություններ՝ նվիրված Կոմի-
տաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին, ժԲ 70:

Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի հանդի-
սությունը հոգևոր ճանապարհում, ժԲ 75:

Դ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ժամանակի և կյանքի խորհուրդը, Ա 6:

Հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքը, Բ 9:

Հայատուհնաց առաքելական եկեղեցի, Գ 3:

Քսանիինգամյակ, Զ 8:

Խաղաղությունը Աստուծո կամքն է, Է—Ը 3:

Սխալ և մերժելի, Ժ—ԺԱ 105:

Ս. Էջմիածնի և հայ ժողովրդի զավակը, ժԲ 3:

Ե. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՒՆՅԱՆ—Խորհրդածություններ հոր
տարվա սեմին և մաղթանքներ, Ա 19:

Սամմանք հատույ Հայատառնաց եկեղեցու՝
գրեալ Ներսիսի կաթողիկոսի հալոց, ի խնդրոյ
ատուածաւր թագաւորին հոռոմոց Էմանուէլի,
Բ 34:

Հայատառնաց եկեղեցու հաւատքի սամմանները
(աշխարհաբար թարգմանություն), Բ 40:

Մեծ պահոց խորհուրդը, Գ 7:

Վեհափառ Հայրապետը Վիեննայում, Ե 4:

Ֆրանսիացի ուխտավորները ս. Էջմիածնում, Ե 9:

ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ. ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Հովապետական այցե-
լություն հաքվի հալոց թեմին, Զ 11:

Տ. ՄԵՍՐՈՊ ՔՀՆ. ԲԵՆԼԻՅԱՆ—Տ. Ստեփանոս ար-
քեպիսկոպոս Հովակիմյան, Է—Ը 49:

ՊԱՐԳԵՎ ՇԱՀԱԶՅԱՆ—Եկեղեցիների համաշխար-
հային խորհրդի կենտրոնական կոմիտեի տարեկան
նստաշրջանը Քենտրբերիում, Թ 36:

Զ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Հանդիսավոր սուրբ պատարագ Փրկչի հրաշափառ
ս. Ծննդյան տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Ա 13:

Հայրապետական քարոզ Փրկչի հրաշափառ Ծննդ-
յան տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Ա 14:

Ամանորը հոգևոր ճանապարհի հարկի տակ, Ա 17:

Ս. Ստեփանոսի տոնը Մայր Աթոռում, Ա 22:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ, Ա 24, Բ 32, Գ 9, Դ 26, Ե 7, Զ,
Է—Ը 40, Թ 14, Ժ—ԺԱ 118, ժԲ 77:

Սուրբ Վարդանանց ու Ղևոնդյանց տոնը և Վեհա-
փառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդար-
ձը, Բ 28:

Սրբոց Ղևոնդյանց տոնը Մայր Աթոռում, Բ 30:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Փրկչի հրաշափառ
սուրբ Հարության տոնի առթիվ Մայր տաճարում,
Դ 4:

Հայրապետական հանդիսավոր սուրբ պատարագ
Մայր տաճարում Փրկչի հրաշափառ Հարության
տոնի առթիվ, Դ 22:

Ներքին թեմերի խորհրդակցական ժողով Մայր Աթո-
ռում, Դ 28:

«Էջմիածին» ամսագրի հրատարակության 25-ամյա-
կին նվիրված հանդիսություններ Մայր Աթոռում,
Զ 15:

Հայրապետական «Հալկաշէն» ամսառնոցային շենքի
հիմնարկների օրհնություն Բյուրակում, Զ 27:

Պատվոգրերի հանձնում «Էջմիածին» ամսագրի խըմ-
բագրությանը, Զ 31:

Ամավերջի հանդիսություն հոգևոր ճանապարհում, Զ 33:

Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր ճանապարհի վերաբացումը,
Թ 12:

Է. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

ԷԶԵՐ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

Երկու հայր, Թ 15:

Լուսավորչի կանթեղը, Թ 16:

Քրիստոսն անապատում, Թ 16:

Հայրենիքիս հետ, Թ 17:

ԳԵՎՈՐԳ ՄԱԴՈՅԱՆ—Հայրենաշունչ, բանաստեղծն
ու քաղաքացին, Թ 18:

Մտածումներ Հովհաննես Թումանյանից, Թ 26:

Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ—Հովհաննես Թումանյանի կյանքը,
Թ 29:

Ը. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆԱՍՅԱՆ Հ. Ս.—Վարդան Ագեկցիին որպես համա-
րաշխարքյան գաղափարախոս, Է—Ը 52:—Թովմաս
Ագուլեցիին և նրա մտածողությունը, Թ 40, Ժ—
ԺԱ 122:

ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ Է. Մ.—Միջնադարյան խրատների
հարցի շուրջը, Է—Ը 76:

ԲԵԼՔՈՒԴՅԱՆ ՍԱՆԴՐՈՒ—Վահան ծայրագույն
վարդապետ Բաստամյանց, Ե 29:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՊԱՐԳԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Վարդանանց
պատերազմի հետ կապված մի քանի հարցերի
շուրջ, Բ 47, Գ 18:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Տ. ՄԵՍՐՈՊ Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Օր-
մանյան որպես պատմաբան, Ա 32:

ԵԳԱՆՅԱՆ Օ. Ս.—Գևորգյան ճեմարանի հայե-
րեն ձեռագրերի հավաքածուն, Դ 45:—Թաղավար-
դեցի Գրիգոր քհ. Դադյանցի հայերեն ձեռագրերի
հավաքածուն, Է—Ը 65:

ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ Ն.—«Արարատ»-ն ու երգ-երաժշտու-
թյան հարցերը, Գ 37, Ե 41:

ԹԱՄԱՆՅԱՆ ՅՈՒ. Ա., ԱԶԱՏՅԱՆ Ծ. Ռ.—Մոմիկը
որպես ճարտարապետ, Գ 41:

ԹԱՄԱՆՅԱՆ ՅՈՒ. Ա.—Դրեմի սուրբ Խաչ վանքը,
Է—Ը 59:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Ն. Լամբրոնացու «Պատա-
րագի մեկնություն»-ը, Դ 39:

Հայրենանվեր, հայրենաշունչ ճարտարապետը, Ա 42:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի համակե-
րից, Գ, Ե 11, Զ 43, Է—Ը 47:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Գ. Մ.—«Լաստիվերցուն» մեկնություն
ընթերցումը, Ե 36:—Արիստակես Լաստիվե-
րցին ճառագիր, Է—Ը 67:

Մի ճշտում, Ա 48:

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐ—Դրամագիտական նվե-
րն աշխուրթից, Գ 32:

ՍԻՐՈՒՆԻ Հ. Ժ.—Կոմիտասին հետ, Գ 22, Դ 30,
Ե 16:

Թ. ՍԺՅՈՒՌԷՈՒՄ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Ձեռնադրություններ Երուսաղեմի Սրբոց Հա-
կոթյանց տաճարում, Ա 26:

Արեղապական ձեռնադրություն Փարիզում, Ա
27:

Թեմական պատգամավորական ժողով Բուխա-
րեստում, Ա 27:

Թերեյան մշակութային միության «Հայկաշեն

Ուզունյան» գրական մրցանակաբաշխությունը,
Ա 28:

Կարապետ Ղազարյանի ստեղծագործությունների ցու-
ցահանդեսը Երևանում, Ա 30:

Ժննի հայոց սուրբ Հակոբ եկեղեցու օծումը, Ժ—
ԺԱ 115:

Ժ. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԾԱԿԱՏՈՒՄ

Խաղաղության պաշտպանության դիրքերում, Զ 42:

ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ. ՇԱՔԱՐՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Հայ-
րապետը Բեռլինի խաղաղության համաշխարհա-
յին համագումարում, Է—Ը 10:

ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ. ՇԱՔԱՐՅԱՆ, ՊԱՐԳԵՎ ՇԱՀԱԶ-
ՅԱՆ—Ժողովուրդների միջև համագործակցության
և խաղաղության ամրապնդման համար կապացած
ՍԱՀՄ քոլոր կրոնների ներկայացուցիչների համա-
ժողովը Ջազոքսկում, Է—Ը 15:

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍԱՀԱԿՅԱՆ—Խաղաղություն ամենե-
ցուն, Ժ—ԺԱ 104:

ԺԱ. ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

Քրիստոս յարեա ի մուկոյց (Մշակումը Օհան Դուր-
յանի), Դ 23:

ԺԲ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ արժ. տ. Խորեն քահանա Տեր-Հակոբյանի,
Ա 47:

Հանգիստ արժ. տ. Հարություն քահանա Հարություն-
յանի, Ա 47:

Հանգիստ արժ. տ. Գրիգոր քահանա Գևորգյանի, Դ
48:

Հանգիստ արժ. տ. Հակոբ քահանա Խոխայանի, Դ 48:

Հովհաննես Մանուկի Բարսեղյանի մահը, Զ 43:

Հանգիստ արժանապատիվ տ. Մեսրոպ ավագ քա-
հանա Խաչատրյանի, Թ 48:

Հանգիստ արժանապատիվ տ. Քերովե ավագ քա-
հանա Ծախազյանի, Ժ—ԺԱ 128:

Հանգիստ արժ. տ. Վահան ավագ քահանա Գրիգոր-
յանի, ԺԲ 78:

ԺԳ. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի, Ա, Գ, Դ,
Ե, Զ, Թ 49, Բ 56, Է—Ը 81:

ԻՍԱՀԱԿ Մ. ՎՐԴ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ—Գրախոսական,
Է—Ը 44:

ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԻՑ

1. Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ՝ Նորին Սուրբ Օծույթյան 1958—1968 թվականների կոնդակների, քարոզների, ճառերի և նամակների հատընտիրը՝ Վազգեն Ա. Հայրապետ Հայոց, գիրք երկրորդ, հրատարակություն «Էջմիածին» ամսագրի, 20 մամուլ, 320 էջ, պատկերազարդ, 44 նկար, 24-ը՝ ներդիր, 4000 տպաքանակ, գեղարվեստական գեղեցիկ ձևավորում և ընտիր տպագրություն:

2. Նոր Կտակարան (2որս Ավետարանները և Գործք Առաքելոց), արևելահայերեն, գրական արդի լեզվով թարգմանություն, 30 մամուլ, 472 էջ, 10000 տպաքանակ:

3. Տ. Տ. Վազգեն Ա. Հայրապետի ութերորդ ողևորությունը. 1968 թվականի ապրիլ-հուլիս ամիսներին Վիեննա, ԱՄՆ, Կանադա, Հարավային Ամերիկա, Ֆրանսիա: 24,5 մամուլ, 389 էջ, 100 նկար, 25-ը՝ ներդիր, 4000 տպաքանակ, գեղարվեստական գեղեցիկ ձևավորում և ընտիր տպագրություն:

4. Օրացույց, Մայր Աթոռի, 1970 թվականի, 14 մամուլ, 207 էջ, պատկերազարդ, 20000 տպաքանակ:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿԷ

Էջմիածին ալբոմ, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, 100 նկար, կավճապատ թուղթ, 15000 տպաքանակ, գեղարվեստական գեղեցիկ ձևավորում և ընտիր տպագրություն: